

**Komunistická strana
Československa
v období tzv. normalizace
*(1969-1989)***

Jaroslav Pažout
Tomáš Vilímek

1. Chronologický vývoj KSČ na pozadí celkového vývoje země

Jaroslav Pažout

Vojenský zásah armád pěti států Varšavské smlouvy v Československu, zahájený v noci z 20. na 21. srpna 1968, se setkal s nesouhlasem politických orgánů země i masovým odporem napříč takřka celou společností. To zabránilo naplnění původního plánu okupantů - nastolení kolaborační „dělnicko-rolnické vlády“ podle vzoru Maďarska v roce 1956. „Dočasná“ přítomnost sovětských vojsk na československém území však představovala skutečnost, která výrazně determinovala další vývoj v zemi, stala se de facto jeho rozhodujícím faktorem. Sloužila Kremlu k tlaku na československé reformní komunisty v čele s Alexandrem Dubčekem k stále větším ústupkům od reformního programu, k čemuž se koneckonců zavázali již 27. srpna 1968 podpisem „moskevského protokolu“. Tendence ke stále většímu omezování svobodného prostoru, vytvořeného v první polovině roku 1968, tak byla zjevná. Roli přitom sehrálo i to, že většina reforem připravovaných před srpnem 1968 reálně nevstoupila v platnost, respektive k demokratizaci země docházelo po lednu 1968 spíše spontánně pod tlakem zdola a nestihlo být většinou legislativně zakotveno (výjimku představovalo zrušení cenzury, ke kterému nicméně došlo až v červnu 1968, kdy už v praxi neexistovala).

Vývoj po srpnu 1968 však pro odpor společnosti nesměřoval bez větších výkyvů k potlačení demokratizačního procesu, tedy k „obnovení pořádku“, jak se ho z hlediska domácích odpůrců reforem a „mužů v Kremlu, kteří půl roku sledovali, jak onen lidový svátek v Československu ruší jedno pravidlo za druhým“, zdařile pokusil definovat

Milan Šimečka.¹ Ustupování reformních komunistů Moskvě a domácím dogmatikům vyvolávalo odpor veřejnosti, který se projevil například demonstracemi u příležitosti výročí vzniku Československa a bolševické revoluce v Rusku, listopadovou okupační stávkou studentů, společným odporem odborářů a studentů proti snaze odstranit Josefa Smrkovského z nejvyšší parlamentní funkce na konci roku 1968 či masovými smutečnými shromážděními a protestními akcemi po upálení Jana Placha v lednu 1969. Po celý zbytek roku 1968 a v první polovině roku 1969 se objevovaly vlny vzepětí občanské společnosti, která se bránila normalizaci v té podobě, jak ji začalo interpretovat nejen sovětské vedení a domácí odpůrci reforem, k nimž patřili stoupenci Antonína Novotného, Vasila Biľaka nebo „ultraleví“ sektáři typu Josefa Jodase a Emanuela Famíry, ale i „umírněné“ křídlo v komunistické straně v čele s Gustávem Husákem. V něm nyní našla Moskva přes počáteční nedůvěru – byl přece v padesátých letech vězněn pro „buržoazní nacionalismus“ a patřil k hlavním protagonistům „Ledna“ – po selhání Vasila Biľaka a jemu blízkých soudruhů v srpnu 1968 a po odmítnutí jiných kandidátů muže, který jí pomůže změnit podobu Československa podle jejích představ.² „Nenormální“ již brzy neměla být přítomnost cizích okupačních vojsk, ale to, že by si každý mohl psát a říkat, co ho napadne.

Záminkou pro mocenský zvrat se staly spontánní demonstrace vyvolané nečekanými vítězstvími československé hokejové reprezentace nad sovětským mužstvem 21. a 28. března na mistrovství světa ve Švédsku. Především útok na budovu sovětské letecké společnosti Aeroflot na Václavském náměstí v Praze, jehož pozadí není dodnes jednoznačně vysvětleno, posloužil Kremlu jako nástroj k masivnímu tlaku na odvolání Alexandra Dubčeka z pozice prvního tajemníka ÚV KSČ. Ten byl na zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969 nahrazen Gustávem Husákem. Zvolením Gustáva Husáka do čela komunistické strany se otevřela cesta k definitivnímu potlačení reformního hnutí v Československu. Československá veřejnost přijala změnu ve vedení KSČ vcelku klidně, v řadách obyvatelstva všeobecně převládala pasivita.

1 ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*. Brno: Atlantis, 1990, s. 16.

2 K tomu viz KATREBOVÁ-BLEHOVÁ, Beáta: Náčrt politických vztahov medzi Gustávom Husákom a sovietskym vedením. In: *Gustáv Husák a jeho doba*. KINČOK, Branislav a kol. (eds.). Bratislava: Ústav pamäti národa, 2015, s. 479–484.

Posledním velkým veřejným vystoupením proti „normalizačnímu“ režimu na takřka dvě desetítky let se staly rozsáhlé demonstrace u příležitosti prvního výročí okupace v srpnu 1969, které byly i za cenu ztrát na životech a množství zraněných tvrdě potlačeny československými bezpečnostními silami. Již 22. srpna došlo k přijetí *Zákonného opatření předsednictva Federálního shromáždění o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku* č. 99/1969 Sb., které představovaly efektivní nástroj k trestněprávním i občansko- a pracovněprávním postihům odpůrců režimu. Skutečnost, že toto zákonné opatření podepsal v roli předsedy Federálního shromáždění Alexander Dubček, stejně jako kapitulace řady dalších představitelů reformního hnutí (např. Josef Smrkovský odmítl na konci roku 1968 podporu ze strany studentů a odborářů), notně přispěla k demoralizaci společnosti, která ve své většině opouštěla veřejný prostor a stahovala se do soukromí. Reformně komunističtí předáci – použijme tento termín ve vztahu k jejich jednání v roce 1968, byť z perspektivy jejich počínání v druhé polovině roku 1969 se jeví již jako krajně problematický – stejně své pozice na delší dobu neudrželi. Dubček byl již v září 1969 odvolán z předsednictva ÚV KSČ, v lednu 1970 se vzdal členství v ÚV KSČ a v srpnu 1970 byl z komunistické strany vyloučen. V předsednictvu ÚV KSČ zůstával z představitelů proreformních sil již pouze Oldřich Černík, který ale na obhajobu reformu zcela rezignoval. Přesto i on byl nucen v lednu 1970 odejít jak z předsednictva ÚV KSČ, tak z funkce předsedy federální vlády. Vedoucí pracovníci a funkcionáři spjatí s obrodným procesem byli v druhé polovině roku 1969 vytlačováni ze svých pozic nejenom na ústřední úrovni, ale i v regionech.

Hlavní prostředek k plošnému odstranění aktérů a stoupců reformního hnutí z Komunistické strany Československa pak představovaly masové čistky, které stranu měly zbavit všech demokraticky a proreformně smýšlejících členů a změnit ji ve spolehlivě fungující nástroj politiky normalizace na všech stupních a ve všech oblastech života společnosti. Ze strany byla v průběhu roku 1970 vyškrtnuta nebo vyloučena³ více než pětina jejích členů (v absolutních číslech téměř 330 tis. osob). Připočteme-li úbytek členské základny v letech

3 K vyškrtnutí, tedy ukončení členství, mělo být přistupováno při nižší míře „proviňení“ a zpravidla mělo pro postižené méně závažné následky než vyloučení.

1968-1969, ztratila KSC za tři roky zhruba půl milionu členů.⁴ Pokud jde o počet členů strany, jejímu vedení se podařilo v následujících dvou dekádách tyto ztráty zacelit, byť sociální a věkové složení nově přijímaných členů a kandidátů – preferováni byli mladí uchazeči o členství dělnické profese – nebylo vždy takové, jak si představovalo. Mnohem zásadnější však byly dopady kvalitativního rázu. Z KSC byli vyloučeni nositelé snah o ekonomické i politické reformy, kteří pomáhali svou činností získávat v roce 1968 komunistické straně autoritu ve veřejnosti. Na jejich posty se naopak dostali funkcionáři, kteří se netěšili u obyvatel důvěry a kteří se cítili být reformním hnutím ohroženi, nebo pragmatičtí typu Gustáva Husáka a Lubomíra Štrougala, kteří se chopili příležitosti k zisku mocenských pozic. Aktivních normalizátorů byla sice ve straně menšina, ovládali ale vedoucí posty. Tím, že se KSC zbavila stovek tisíc svých členů, de facto eliminovala do budoucna minimálně ve střednědobé perspektivě možnost vytvoření významnějšího reformního křídla uvnitř strany, jako tomu bylo v případě komunistických stran u sousedů Československa, tedy Polské sjednocené dělnické strany a Maďarské socialistické dělnické strany. To ovlivnilo přístup ke gorbačovským reformám v druhé polovině osmdesátých let i podobu pádu komunistického režimu, který se udál (podobně jako v Německé demokratické republice a na rozdíl právě od Polska a Maďarska) revoluční, nikoli evoluční cestou. Naplnění sice nedošly úvahy o vytvoření nové, ideově pevné marxisticko-leninské strany po vzoru Maďarska po roce 1956, masové čistky ve straně na počátku 70. let z ní však opět udělaly poslušný nástroj vládnoucí nomenklatury.

Zároveň se zde díky nim opět objevil fenomén známý z období první republiky, kdy se mimo komunistickou stranu ocitlo množství přesvědčených komunistů. Reformní komunisté tvořili významnou část protirežimní opozice a řada z nich na své působení doplatila vězněním. Angažovali se i při vzniku Charty 77, v níž hráli významnou roli. Jeden ze tří postů mluvčích Charty 77 býval vyhrazen právě představiteli této skupiny. Důležité bylo samozřejmě též působení reformních komunistů v exilu, uvést můžeme mimo jiné časopis *Listy*, vydávaný v Římě Jiřím

4 Problematika čistek v KSC na začátku 70. let 20. století je zpracována především v práci Jiřího MAŇÁKA *Čistky v Komunistické straně Československa 1969-1970. Sešity ÚSD AV ČR*, sv. 28. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997.

Pelikánem. Skutečností nicméně zůstává, že se nenaplnilo očekávání některých reformně naladěných komunistických předáků – ani obavy Státní bezpečnosti – že z tzv. strany vyloučených vznikne mohutnější hnutí odporu s potenciálem otrástit základy normalizačního režimu. Řada z nich pak přirozeným myšlenkovým vývojem přešla na jiné ideové pozice, byť většinou v rámci socialistického proudu.⁵

Prověrka v KSČ byla doprovázena i čistkou mezi nestraníky, a to jak ve státní správě, bezpečnostních složkách, v kultuře, školství, médiích či ve vědě, tak i ve společenských a zájmových organizacích a politických stranách sdružených v Národní frontě. Zvlášť tvrdě pak čistky zasáhly příslušníky tvůrčí inteligence, označované optikou normalizačního režimu vcelku oprávněně za hlavního viníka „krizového vývoje“. Ve společnosti tak vznikla poměrně široká skupina nerovnoprávných občanů, kteří byli postiženi ztrátou povolání, nemožností publikovat či jiným šikanováním. Trestány byly též jejich rodiny, mimo jiné znemožňováním přístupu ke středoškolskému a vysokoškolskému vzdělání.⁶

Ruku v ruce s čistkami ve společnosti kráčela trestněprávní perzekuce, představující jeden z hlavních nástrojů pacifikace obyvatelstva. Na přelomu 60. a 70. let docházelo k trestním stíháním a odsouzením těch, kteří se s porážkou reformního hnutí nesmířili a proti husákovskému režimu aktivně vystoupili. Přes poměrně malý ohlas opozičních skupin ve společnosti nepodceňovalo vedení komunistické strany jejich aktivity, které směřovaly k odstranění normalizačního režimu. Nonkonformní občané svým vystupováním navenek zpochybňovali tvrzení nového politického vedení země, že má situaci pevně v rukou.⁷ Klíčovou roli při izolaci opozice od společnosti a její postupné likvidaci sehrály Státní bezpečnost, justice a prokuratura, byť i na ně se nemohlo

5 K opozičnímu působení reformních komunistů viz především OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011, s. 24–39, 82–111 a 406–438.

6 Milan Otáhal uvádí, že při započítání rodinných příslušníků se v pozici neplnoprávných občanů ocitla asi pětina obyvatel. OTÁHAL, Milan: O vztahu společnosti k normalizačnímu vedení. In: *Česká společnost v sedmdesátých a osmdesátých letech: sociální a ekonomické aspekty*. TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012, s. 252.

7 K postoji komunistické moci vůči opozici v první fázi existence „normalizačního“ režimu viz mj. OTÁHAL, *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*, s. 62–69.

husákovské vedení KSČ alespoň zpočátku zcela spolehnout, neboť byly zasaženy „virem“ reformního hnutí v roce 1968.⁸

V letech 1970–1972 proběhla v Československu celá řada politických procesů, při kterých byly odsouzeny desítky občanů. Nové politické vedení země se jejich prostřednictvím vypořádalo s opozicí, zpochybňující jeho legitimitu, zároveň se mu podařilo vyvolat strach ve společnosti a do značné míry na dlouhou dobu podlomit vůli většiny občanů dát najevo veřejně nesouhlas. Represe byla sice oproti konci čtyřicátých a první poloviny padesátých let využita selektivněji a v menším měřítku, nejen co se týká počtu odsouzených lidí, ale také co do výše trestů, přesto byla vedena nekompromisně. Na druhou stranu se neprosadila snaha neostalinských ultralevicových sil v KSČ postihnout ve větší míře trestněprávně občany v souvislosti s jejich působením v období pražského jara. K jednotlivým případům trestněprávních postihů za působení v roce 1968 nicméně docházelo. Neznáme přesně jejich pozadí, tedy v jakém zájmu a na čí pokyn k nim došlo, přesto je možné konstatovat, že se často týkaly – řečeno dikcí normalizačního režimu –

8 Zajímavý je přitom jistý diferencovaný přístup v představách o rozsahu a formě trestněprávní represe vedení komunistické strany a bezpečnostních orgánů na jedné straně a prokuratury a justice na straně druhé. Minimálně do druhé poloviny roku 1970 projevovali soudci při posuzování motivace a společenské nebezpečnosti projevů odporu proti „procesu konsolidace a normalizace poměrů“ v Československu vyšší míru pochopení, přiznávali obžalovaným polehčující okolnosti řádně vedeného života pracujícího občana. Častěji ukládali podmíněné tresty odnětí svobody s odvoláním na „napjatou vnitřní situaci“, ochromení orgánů státní moci, „narušení právního vědomí našich občanů“ a negativní působení médií, která „svedla“ mnohé z obviněných k projevům, jichž by se za normálních okolností nejspíše nedopustili. Od druhé poloviny roku 1970 se začínalo projevat zpřísnění trestněprávní represe, prokurátoři se domáhali tvrdších postihů a soudci to stále častěji akceptovali. Třídní přístup se pak naplno prosadil po 14. sjezdu KSČ v květnu 1971. Během krátké doby se z „pomýlených“ a „svedených“ občanů stali „zarytí nepřátelé socialistického společenského a státního zřízení“, kteří si nevzali poučení z „Poučení“ a namísto toho bránili „konsolidaci a normalizaci poměrů“. Zjevně se tak projevil i personální změny v orgánech justice a prokuratury. K tomu viz studii Tomáše VILÍMKA *Od „pomýlených“ k „zarytým odpůrcům“ režimu – k problematice trestněprávní represe v Československu v letech 1969 až 1975*. In: *Proměna politicky motivované trestněprávní perzekuce v Československu v letech 1948–1989*. BURSÍK, Tomáš – PAŽOUT, Jaroslav (eds.). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2020, s. 125–184.

narušení bezpečnostních zájmů státu nebo spojeneckých a přátelských vztahů se socialistickými zeměmi.⁹

Dělo se to navzdory veřejnému ujišťování Gustáva Husáka, které zaznělo 26. srpna 1972 při jeho projevu na shromáždění v Bratislavě k 28. výročí Slovenského národního povstání. V něm v reakci na negativní ohlas procesů na Západě uvedl: „Za názory v roce 1968 a 1969 nebo za funkce, které kdo v té době zastával, jsme nikoho nesoudili, vůči nikomu nebyla podniknuta žádná trestní represivní opatření, nejsou a ani nebudou podnikána. Taková je linie, politika ústředního výboru. Ovšem některé skupinky lidí – část vyloučených ze strany, část z KAN a různých antisocialistických skupin – pochopily tuto politiku jako slabost. [...] Když nepomohly všechny domluvy, veřejné i individuální, a míra trpělivosti nad pošlapáváním našich zákonů byla překročena,

9 Uvést můžeme případ generála Václava Prchlíka. Z pozice vedoucího státně-administrativního oddělení ÚV KSČ kritizoval na tiskové konferenci konané 15. 7. 1968 pomalý odchod sovětských vojsk z ČSSR po skončení velitelsko-štabního cvičení Šumava i nedostatky v řízení Varšavské smlouvy. Před větším množstvím neprovořených novinářů tak měl údajně uvést utajované skutečnosti vojenského charakteru a zároveň použitými formulacemi narušit „pouta přátelství a spolenectví se Sovětským svazem“. Pro tento skutek, definovaný jako trestný čin maření a ohrožování činnosti státního orgánu a orgánu společenské organizace, byl již po své degradaci jako vojín v záloze odsouzen v roce 1971 k tříletému nepodmíněnému trestu odnětí svobody, jehož délka byla Nejvyšším soudem ČSR zkrácena na 22 měsíců.

Generální ředitel Československého uranového průmyslu Karel Boček zorganizoval po 21. srpnu 1968 protestní stávkou pod heslem „Ani gram uranu SSSR“. Touto akcí, směřující k znemožnění dodávek strategické suroviny Sovětskému svazu, se dotkl citlivého bodu sovětsko-československých vztahů a stal se tak posléze se svými spolupracovníky v rámci akce Uran objektem zájmu Státní bezpečnosti. V září 1970 byl zadržen, avšak v červenci 1971 se mu podařilo z vazby uprchnout a přes vyhlášené celostátní pátrání uniknout v zaplombovaném kamionu do SRN. V nepřítomnosti byl odsouzen k patnáctiletému trestu odnětí svobody. Jeho kolega Milan Ziegler byl ale odsouzen pro trestný čin sabotáže k pětiletému nepodmíněnému trestu odnětí svobody, sníženému odvolacím soudem na tři roky. Stanislav Vlasák byl potrestán nepodmíněným trestem odnětí svobody v délce tří a půl roku.

Pokud byly některé osoby postihovány za svoje působení v roce 1968 jiného rázu (mj. verbální projevy či šíření „závadových“ tiskovin), tak většinou proto, že v něm pokračovaly i v následujícím období. PAŽOUT, Jaroslav: *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období tzv. normalizace (1969-1989)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2017, s. 21-24.

musely přirozeně státní orgány, naše soudy, konat svou zákonnou povinnost a také pár desítek těchto lidí podle zákonů potrestaly.“¹⁰

Náladu ve společnosti měnila kombinace obav z trestněprávního i profesního postihu, zklamání ze selhání proreformních politiků v čele s Alexandrem Dubčekem i stoupající frustrace z neúspěchů různých protinormalizačních vystoupení. To a známá skutečnost, že mobilizaci mas není možno dosáhnout dlouhodobě, na jedné straně a objektivní úspěchy politiky vedení komunistické strany, zaměřené na uspokojení hmotných potřeb obyvatelstva, na straně druhé vedly během zhruba dvou let k radikální proměně atmosféry ve společnosti. Většina obyvatel Československa přitom považovala nejenom po mohutném vzepětí odporu proti okupaci v srpnu 1968, ale i poměrně dlouho po rozhodujících změnách ve vedení KSČ v dubnu 1969 za absurdní, že by se poměry v zemi měly vrátit před leden 1968. Zdálo se nepředstavitelné, že by se celonárodní jednotu odporu mohla rozpadnout a že by Moskvou dosazený režim našel dost osob, které by byly ochotny nastoupit na místa po zavřených či z práce vyhozených spoluobčanech. Většinou občanů země byl proces husákovské normalizace považován za dočasný, trvající maximálně několik let.¹¹ Opak se však stal skutečností a většina obyvatel ještě s nostalgií vzpomínala na poměry v předlednovém Československu. Tisíce lidí pak zemi opustily, respektive se do vlasti již nevrátily.

Tuto skutečnost vnímali zvláště ostře opoziční aktivisté, kteří byli na počátku sedmdesátých let věznění a na vlastní kůži tak „na svobodě“ nezažili hlavní fázi normalizace. Student Vysoké školy zemědělské v Praze Ivan Dejmal byl za své působení v jedné z opozičních skupin Hnutí revoluční mládeže v lednu 1970 uvězněn a v březnu 1971 odsouzen k dvouletému nepodmíněnému trestu odnětí svobody pro údajné podvracení republiky.¹² Po návratu z vězení v lednu 1972 ho velice zarážela atmosféra v zemi. „Když jsem se po dvou letech vrátil

10 Gustáv Husák. *Projevy a stati. Únor 1972–červen 1974*. Praha: Svoboda, 1976, s. 187.

11 TŮMA, Oldřich: Společenské a politické souvislosti termínu normalizace. In: *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Sborník z konference (Praha, 21.–22. listopadu 2001). Editor KOSTLÁN, Antonín. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2002, s. 18n.

12 K Hnutí revoluční mládeže viz především PAŽOUT, Jaroslav: *Hnutí revoluční mládeže 1968–1970*. Edice dokumentů. *Sešity ÚSD AV ČR*, č. 39. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004.

z vězení, tak jsem vůbec ničemu nerozuměl. Byl jsem cizincem ve vlastní zemi. Opravdu jsem nerozuměl tomu, co se stalo, protože mě zavřeli v rámci boje o udržení svobodného prostoru, a když jsem se vrátil, tak o ten prostor nikdo nestál. Celou svou vědomou fází dospívání a první část dospělosti jsem žil myšlením, které vrcholilo v letech 1968 a 1969 a které bylo sdíleno většinou společností. Nikdy jsem nezažil zkušenost ‚normalizace‘ na vlastní kůži, vstoupil jsem až do ‚normalizovaného‘ světa.“¹³

Na počátku sedmdesátých let tak došlo k stabilizaci systému, který bez viditelných otřesů přežíval až do konce osmdesátých let. Komunistická strana Československa opět získala kontrolu nad řídicími mechanismy v zemi. Došlo k obnově nomenklaturního systému, jehož prostřednictvím strana kontrolovala obsazování všech rozhodujících funkcí ve státní správě, hospodářské sféře i společenských organizacích buď přímo svými členy, nebo osobami loajálními s režimem. Vedle „obnovy stranických norem kádrové práce“ docházelo k návratu k základnímu principu fungování komunistické strany i celé společnosti, jímž byl tzv. demokratický centralismus, podle něhož byla usnesení vyšších orgánů bezpodmínečně závazná pro všechny nižší orgány. Své vůdčí postavení ve vedení KSČ si díky bezesporu značné politické obratnosti upevnil Gustáv Husák. Jeho pozice přitom nebyla po dubnu 1969 nesporná. V samotném vedení komunistické strany probíhal ostrý mocenský boj mezi jednotlivými frakcemi. Husák musel vedle reformistů, kteří byli ze svých pozic rychle vytlačováni, čelit tlaku i konzervativních komunistických předáků typu Vasila Biláka, Josefa Kempného a Aloise Indry, dále tlaku kolem Antonína Novotného i uskupení krajně dogmatických ultralevých komunistů, pocházejících prakticky výlučně z českých zemí, do něhož patřili mimo jiné ministr školství ČSR Jaromír Hrbek nebo český ministr vnitra a životního prostředí Josef Grösser. Soustavně byl z jejich strany kritizován za pomalé provádění normalizace, především za nedůsledný postup v kádrových otázkách, ozývaly se požadavky na tvrdé a plošné potrestání „viníků krizového vývoje“, včetně Alexandra Dubčeka. To Husák z pragmatických důvodů odmítal. Jednak by to ještě více destabilizovalo situaci v zemi, nemluvě o zahraničněpolitických

13 Rozhovor Jaroslava Pažouta s Ivanem Dejmalem konaný 4. 2. 1999.

důsledcích, jednak by s ohledem na jeho polednové postoje prosazení této koncepce mohlo ohrozit i jeho osobně.

Na co nejrychlejší stabilizaci Československa, samozřejmě opět plně podřízeného komunistické straně a respektujícího závazky vyplývající z jeho příslušnosti k „socialistickému táboru“, měla primární zájem i Moskva. Z jejího pohledu jistě nebyli schopni zemi efektivně řídit ultraleví, novotnovci ani konzervativci kolem Biřaka. Posledně jmenovaní to koneckonců plně prokázali v srpnu 1968, představovali však vhodný nástroj nátlaku Kremlu na Gustáva Husáka. Konečná podoba normalizace i složení nejvyšších mocenských orgánů pak byly výsledkem kompromisu především mezi Husákem a jeho spojenci, konzervativci a částí ultralevých. Kompromis pak představoval též text tzv. *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, který byl přijat na plénu ÚV KSČ v prosinci 1970 jako oficiální a závazná interpretace reformního hnutí v roce 1968, období, které mu bezprostředně předcházelo, i následného procesu „konsolidace“. Vymezovalo též další směřování KSČ tím, že prohlásilo jakýkoliv pokus o reformy i v budoucnu jako kontrarevoluční.

Zcela v konformním duchu se pak nesl XIV. sjezd KSČ, konaný v květnu 1971. Vedení strany se na něm zformovalo v té podobě, v jaké pak v podstatě vládlo až do konce osmdesátých let. Husák zde byl zvolen do funkce generálního (tedy nikoli již prvního) tajemníka strany. Potvrzením úspěchu procesu normalizace se staly volby do zastupitelských orgánů na všech úrovních v listopadu 1971, první od okupace Československa v srpnu 1968. Přes obavy z masovějších protestů skončily drtivým vítězstvím jednotné kandidátky Národní fronty, která získala takřka stoprocentní podporu. Ke stu procentům se blížila i sama volební účast. Pozice Gustáva Husáka byla dále posílena v roce 1975, kdy vystřídal Ludvíka Svobodu ve funkci prezidenta republiky.

Součástí mocenského zajištění konsolidace režimu byl i návrat k dřívějšímu nedemokratickému mechanismu centrálního plánování, které mělo pomoci obnovit vedoucí úlohu komunistické strany nad hospodářským sektorem, tedy i celou společností. Od poloviny roku 1969 bylo přistoupeno k likvidaci reformních opatření z předchozích let. K tomu mělo přispět i zřízení oborových nebo generálních ředitelství jako nástrojů centra k důkladné kontrole činnosti a řízení jednotlivých podniků a dále návrat k důslednému centrálnímu plánování.

Došlo též k okleštění práv odborů, jejich působení bylo soustředěno na sociální otázky typu péče o kvalitu závodního stravování, pomoci při bytové výstavbě nebo zajištění rekreace zaměstnanců. Ustupovalo se též od participace pracujících na správě podniků, jejichž samostatnost byla omezována. Návrat k systému, který ukázal své slabiny již začátkem šedesátých let, měl zvláště v době nástupu nové éry vědecko-technického pokroku retardační charakter. Jeho negativní důsledek se však začal projevovat až s určitým zpožděním (v ekonomickém prostředí existuje obecně jisté časové zpoždění za systémovými změnami), a to v druhé polovině sedmdesátých a na počátku osmdesátých let. Na počátku sedmdesátých let naopak ještě doznávaly pozitivní vlivy dílčích reforem z konce šedesátých let, což paradoxně přispělo ke stabilizaci normalizačního režimu.¹⁴

K poklesu protirežimních aktivit přispěla v následujících letech bezesporu též politika vedení KSČ, zaměřená na uspokojování hmotných potřeb obyvatelstva. To přijalo řadu sociálních opatření, přičemž v mnohém mohlo navázat na sociální program z období pražského jara. Příslíb a také částečná realizace řady sociálních koncesí vůči obyvatelstvu byly umožněny pozitivním hospodářským vývojem na počátku sedmdesátých let. Již v roce 1969 byl zastaven růst cen s tím, že je nutno mírnit inflaci a zajistit hospodářskou stabilitu a sociální jistoty. Došlo k přijetí řady pronatalitních opatření, jakými byly prodloužení mateřské dovolené na 26 týdnů, zavedení mateřského příspěvku pro matky pečující o dvě děti, z nichž jedno bylo ve věku do jednoho roku, zvýšení přídavků na děti a příspěvku při narození dítěte a zavedení zvýhodněných půjček pro novomanžele s desetiletou splatností a slevami při narození dětí. Tato opatření vedla vedle přirozeného účinku demografického cyklu – ženy narozené po válce se dostaly do věku největší porodnosti – k výraznému zvýšení porodnosti v polovině sedmdesátých let (obecně se mluví o generaci tzv. Husákových dětí).¹⁵

14 KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání. K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha: Academia, 2012, s. 76–82.

15 JECHOVÁ, Květa: *Matky a děti, chtěné i nechtěné. Mateřství v reálném socialismu. In: Opozice a společnost po roce 1948*. TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, s. 66–67.

S platností od 1. ledna 1970 došlo k zvýšení nízkých důchodů tvořících jediný zdroj příjmů. Díky ekonomickému, byť nikterak závratnému růstu na počátku sedmdesátých let mohly být mírně zvýšeny mzdy a podpořena osobní spotřeba formou dotací cen a dovozu spotřebních předmětů, a to i na úkor modernizace vlastních technologií. Přistoupilo se k rozsáhlé bytové výstavbě především formou panelových domů, která i přes řadu zásadních nedostatků – nekvalitní materiál, nedostatečná infrastruktura na vzniklých sídlištích aj. – jednoznačně přispěla k alespoň částečnému naplnění poptávky po dosažitelném bydlení i k jeho zkvalitnění.¹⁶

Československo dosáhlo v oblasti vědy, techniky či sportu některých nesporných úspěchů, příslušně propagandisticky využitých. Uvést je možno kupříkladu dostavění vysílače spojeného s hotelem na Ještědu v roce 1973. Jeho architekt Karel Hubáček získal prestižní Perretovu cenu, udělovanou Mezinárodní unií architektů, dále vítězství fotbalové reprezentace na mistrovství Evropy v Bělehradě v roce 1976 či let prvního československého kosmonauta Vladimíra Remka do vesmíru v roce 1978. V roce 1974 byla otevřena první část trasy C pražského metra, o čtyři roky později první část trasy A (začátek zprovoznění trasy B spadá do roku 1985). Provoz pražského metra je však zároveň příkladem preferování politických zájmů nad aspekty ekonomickými. Místo vozů domácí výroby byly vybrány zastaralé a těžší sovětské vozy, což vedlo k prodražení stavby i provozu metra.

Pokud se snažíme analyzovat příčiny tak rychlé pacifikace společnosti, nevyhneme se konstatování, že nucený odchod velkého množství členů KSČ (i řady nečlenů) z řídicích postů vytvořil poměrně značný prostor pro sociální a profesní vzestup, obdobný situaci po únoru 1948. Nejvíce z tohoto stavu vytěžili samozřejmě aktivní normalizátoři z řad členů KSČ, kteří získali odpovídající posty a z nich vyplývající lepší sociální postavení již v průběhu čistek nebo krátce po jejich skončení. Prostor se však otevíral i pro nestraníky, pokud samozřejmě dostatečně projevili loajalitu k režimu. Z jejich řad byli později získáváni

16 KALINOVÁ, *Konec nadějí a nová očekávání*, s. 194n.; k panelové výstavbě 70. let viz též ŘÍHA, Cyril: V čem je panelák kamarád. Kvantitativní ohledy kvalit české panelové výstavby 70. let. In: *Husákovo 3+1. Bytová kultura 70. let*. HUBÁTOVÁ, Lada – ŘÍHA, Cyril. Praha: Vysoká škola umělecko-průmyslová v Praze, 2007, s. 17–37.

noví členové strany jako kádrová záloha pro nomenklaturní struktury, přičemž pozornost se zaměřila především na čerstvé absolventy středních a vysokých škol. Právě možnost přístupu mladých odborníků, „nezkompromitovaných“ politickým působením v letech 1968–1969, na uvolněná řídicí místa přeci jen zvyšovala v průběhu sedmdesátých let přitažlivost členství v KSČ u mladé inteligence, byť pojímané ryze pragmaticky.

Husákovskému vedení země se podařilo stabilizovat situaci i díky tomu, že se v Československu nepodařilo postavit zdánlivě absolutní moci – na rozdíl od polské Solidarity po jejím mocenském potlačení v prosinci 1981 – nějakou alternativní společenskou strukturu. Společnost v Československu byla výrazně atomizována a vůči tlaku režimu byly do jisté míry imunní pouze určité společenské mikroorganismy fungující na bázi vzájemné solidarity a důvěry mezi jejími členy. V omezené míře takto působilo např. prostředí Charty 77 po roce 1977 nebo kulturního undergroundu.¹⁷

Aktivitami občanů, kterým byla odebrána možnost podílet se na správě věcí veřejných, tedy i svých, byl vytvářen prostor pro realizaci v soukromé sféře, do níž v podstatě režim nevstupoval. To vedlo mimo jiné ke vzniku fenoménu specifického pro československou společnost této doby, jinde prakticky neznámého nebo praktikovaného v omezené míře – chataření a chalupaření i zahrádkářství. Opoziční aktivity znamenaly vedle hrozby trestněprávního postihu pro jejich aktéry též vytlačení na okraj společnosti, spojené se ztrátou adekvátního pracovního uplatnění, policejním i úředním šikanováním (oblíbené bylo mj. zabavování řidičských průkazů) a v neposlední řadě s postihy jejich rodinných příslušníků, včetně zamezování přístupu dětí ke středoškolskému a vysokoškolskému studiu. Postavení režimu bylo pevné, nemohl jím otrást ani vznik Charty 77, byť její okamžitý morální i zahraničněpolitický význam je neoddiskutovatelný stejně jako podíl na erozi režimu z hlediska dlouhodobého. Symptomatická však je až hysterická reakce moci na uveřejnění základního prohlášení Charty 77 v lednu 1977. Ta výzvu k dodržování lidských a občanských práv, k čemuž se ostatně sama zavázala ratifikací *Mezinárodního paktu o občanských*

17 K tomu viz text Oldřicha TŮMY *Společenské a politické souvislosti termínu normalizace*, s. 22–23.

a politických právech a Mezinárodního paktu o hospodářských a sociálních právech a podpisem Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách v roce 1975, a výzvu k zahájení dialogu interpretovala jako snahu o delegitimaci režimu, a tedy i otevřené vyhlášení války.

Oficiální ideologií komunistické strany, tedy i celé země zůstával marxismus-leninismus, rozpracovaný do své normalizační podoby na základě konceptu „reálného (rozvinutého) socialismu“. „Reálný (rozvinutý) socialismus“ byl založen na třech pilířích. Ekonomická oblast byla určována socialistickým způsobem výroby bez vykořisťování. Existovaly dvě základní formy vlastnictví – státní a družstevní. Ekonomický model se přímo odvíjel od centrálního plánu, jeho rozvoj zároveň podléhal poznatkům vědeckotechnické revoluce. Sociálněpolitická oblast byla určena neexistencí „třídních antagonismů“ mezi dělnictvem, rolnictvem a inteligencí, přičemž tato jednota vytvářela socialistickou podstatu „všelidového státu“. V něm nicméně dominovaly zájmy pracujících, určené dělnickou třídou, jež měly být vyjádřeny vedoucí úlohou komunistické strany – její avantgardy. Oblast lidského vědomí byla utvářena jednotnou marxisticko-leninskou ideologií, jež měla zaručit vzrůstající osvojení významných vědeckých a kulturních hodnot masami, upevnění kolektivismu a nových mravních ideálů, tedy převahu a utváření socialistického vědomí. „Reálný (rozvinutý) socialismus“ předpokládal všestranný a harmonický rozvoj ekonomických, sociálněpolitických a kulturních životních podmínek.¹⁸

Používání pojmu „reálný (rozvinutý) socialismus“, lze též interpretovat jako reakci brežněvovského vedení Sovětského svazu na nenaplnění Chruščovem deklarovaného blízkého přechodu ke komunismu. Především zpočátku znamenal odklon od revolučního vývoje ke komunismu. Postupně se však stal doktrínou dotýkající se všech oblastí života Sovětského svazu a jeho satelitů. Na počátku 70. let přestal být socialismus jen relativně krátkým obdobím mezi kapitalismem a komunismem, koncepčně se změnil v dlouhou historickou etapu, řídící se vlastními zákony rozvoje. Z hlediska marxisticko-leninské ortodoxie

18 MERVART, Jan: „Reálný socialismus“ rané normalizace, kontinuita či diskontinuita. In: *Gustáv Husák. Moc politiky, politik moci*. MICHÁLEK, Slavomír – LONDÁK, Miroslav a kol. (eds.). Bratislava: Veda 2013, s. 653–654.

se jednalo o nepřiznanou výraznou revizi, neboť komunismus byl odsunut do daleké, časově neurčené budoucnosti.¹⁹

Režim vyžadoval čas od času od obyvatelstva manifestační vyjádření souhlasu s jeho politikou, například při rituálně se opakujících masových oslavách Prvního máje nebo při volbách do zastupitelských sborů, z nárazových akcí můžeme zmínit odsouzení Charty 77 v roce 1977 nebo petici *Několik vět* v roce 1989. Ve skutečnosti mu však pasivita společnosti, která se ve své většině po porážce reformního hnutí stáhla z veřejného prostoru do soukromí, do jisté míry vyhovovala. Naopak ve vztahu k členské základně usilovalo vedení KSČ o její aktivizaci, koneckonců na aktivní participaci i řadových komunistů na kontrole a řízení společnosti byl normalizační režim založen. Dlouhodobá neúčast na práci základní organizace nebo nedodržování jiných povinností člena strany, například neplacení členských příspěvků, byla postihována vyškrcnutím, případně nižšími stranickými tresty. Stranicky řešeny byly i případy soudních postihů komunistů nebo jejich „nesoudružské“ či amorální jednání.

Snaha o aktivizaci členské základny však narážela na své mantinely. K její pasivitě výrazně přispívalo neustálé zdůrazňování a reálné uplatňování tzv. demokratického centralismu. Oficiálně sice byla vzývána vnitrostranická demokracie a aktivní účast komunistů na práci strany, současně však bylo patrné – i otevřeně ventilované – lpění na stranické disciplíně. Navzdory tomu byla po členech strany a kandidátech členství vyžadována kritika a sebekritika, nicméně témata, k nimž se bylo možno (a záhodno) kriticky vyjadřovat, i intenzita a forma této kritiky byly značně omezeny. Kritizování různých jevů bylo naopak často postihováno, zvláště pokud se to dotklo konkrétních funkcionářů.

Vedle propagovaného úsilí o aktivizaci členské základny i obyvatelstva brojilo vedení komunistické strany prakticky permanentně proti tzv. nesocialistickým a protispolečenským jevům, mezi které byly řazeny rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, korupce, protekcionářství, lajdáctví či zneužívání funkcí. Komunisté měli stát v čele boje proti těmto zlořádům, často se však na nich podíleli. Některé z nich byly spojeny s nastavením samotného systému, konkrétně s nedostatkem zboží

19 VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha: Libri, 2000, s. 481–482.

a řady služeb. Tento stav, který se odrazil ve stovkách dopisů nespokojených občanů vrcholným politickým představitelům, se vedení KSČ nedařilo přes udílené stranické tresty i občasné trestněprávní postihy změnit.

Zdánlivá nehybnost režimu byla narušena v druhé polovině osmdesátých let v souvislosti s gorbačovskými reformami. Československé normalizační vedení v nich oprávněně vidělo ohrožení svých pozic. Zpočátku doufalo, že sovětská perestrojka je pouze další z řady ideologických kampaní, jejichž cílem je podnitit vyšší pracovní výkony a celkově lepší chod hospodářství při zachování zaběhnutého systému rozhodování. V tom byli vedoucí představitelé komunistické strany utvrzováni potížemi, s nimiž se Gorbačov při prosazování svých cílů potýkal. Tato taktika byla zprvu poměrně úspěšná, koneckonců i většina obyvatelstva byla poměrně dlouho vůči novému kurzu sovětské politiky vcelku skeptická.²⁰ Protože však přestavbu nebylo možno dlouhodobě zcela ignorovat, kladlo vedení strany důraz na jeden z jejích aspektů – komplexní přestavbu hospodářského mechanismu (zrušení výrobně hospodářských jednotek, vznik státních podniků atd.).

Zcela odmítavě, až cholericky pak reagovali vedoucí představitelé strany na pokusy srovnávat přestavbu a pražské jaro. Vasil Biľak to například v roce 1987 označil za urážku pravdy a zdravého rozumu. Ke svému tvrzení připojil pozoruhodnou myšlenku, že sebeerudovanější historik, bude-li se poctivě držet faktů a bude-li stát na pozicích marxismu-leninismu, nemůže dojít k jiným závěrům, než jak jsou formulovány v *Poučení z krizového vývoje*. Tento dokument zároveň označil za základní pravdu, která zůstává neměnná.²¹

Snaha o udržení statu quo však čím dál více narážela na mantinely. Prohlubovaly se ekonomické problémy, plynoucí z centrálního plánování. Se ztrátou samostatnosti podniků zmizely stimuly pro inovační aktivity, faktická nivelizace mezd zaměstnanců a plná – a do jisté míry

20 TŮMA, Oldřich: Několik poznámek ke kolapsu komunistického režimu v Československu. In: *O dějinách a politice. Janu Křenovi k sedmdesátinám*. PEŠEK, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.). Ústí nad Labem: Albis international, 2001, s. 38–39; též PULLMANN, Michal: Eroze diktatury v době přestavby. Krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989). *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2/2012, s. 260.

21 CUHRA, Jaroslav: Poučení stále (málo) platné. Příběh jednoho politického manifestu. *Dějiny a současnost*, roč. 30, č. 1/2008, s. 33.

i umělá – zaměstnanost měla zásadní dopad na produktivitu práce. Využívání pracovní doby bylo ovlivněno četnými absencemi, způsobenými nejenom návštěvami lékařů, ale i například vyřizováním různých úředních záležitostí, služeb i nákupů. Četné byly pozdní příchody do zaměstnání, typický jev představovaly fronty před píchačkami na konci pracovní doby. Problémem byla i vysoká fluktuace. Každoročně změnil zaměstnání každý patnáctý pracovník. Efektivitu práce nezvyšovaly ani četné pracovní iniciativy, závazky a soutěže, do nichž se často pod nátlakem zapojila většina pracujících.²²

Prohlubovala se jednostranná orientace na východní trhy, které si ce nabízely odbytiště pro velké množství produktů, jejich výroba však většinou byla málo inovačně náročná. Když ropný šok v roce 1974 přiměl západní země k zefektivnění výroby ve všech oblastech mimo jiné prostřednictvím masového rozvoje výpočetní techniky a další moderní technologie, nemělo na to Československo jak reagovat. Stagnaci československého hospodářství na konci sedmdesátých let, přecházející začátkem osmdesátých let v jeho otevřenou krizi, zvýraznily i zbrojní investice vynucené sovětským velením. Direktivně řízená ekonomika nebyla schopna pružně reagovat na poptávku po spotřebním zboží. Extenzivní způsob využívání palivoenergetických zdrojů zaostávajícím těžkým průmyslem, spojený s dalšími způsoby exploatace přírody, vedl k výraznému zhoršení stavu životního prostředí, který měl zvláště v některých oblastech (severozápadní Čechy) výrazný negativní vliv na zdraví obyvatel. Skutečnost, že československé hospodářství zaostávalo za Západem, byla pro běžného občana ještě viditelnější na konci osmdesátých let, kdy došlo k liberalizaci výjezdní politiky. Normalizační režim tak měl stále větší problémy se zajištěním jednoho ze základních předpokladů své stability, s udržením trvalého růstu životní úrovně. O to více se rozvíjela korupce, rozkrádání státního majetku a nárůst organizované černé a šedé ekonomiky (melouchaření, veksláci), což přispívalo k morální krizi ve společnosti.²³

22 OTÁHAL, *O vztahu společnosti k normalizačnímu vedení*, s. 272–273.

23 KALINOVÁ, *Konec nadějí a nová očekávání*, s. 91n; MENCL, Vojtěch: Důsledky potlačení Pražského jara. Místo Pražského jara ve světových a československých dějinách. In: *Československo roku 1968*. 2. díl. Počátky normalizace. Praha: Parta – Ústav mezinárodních vztahů, 1993, s. 129–130.

Nepříznivá ekonomická situace nebyla pro politické vedení země tajemstvím, řada interních dokumentů stranické a státní provenience přinášela více či méně alarmující informace. Citovat můžeme mimo jiné z úvodu více než stostránkové interní *Analýzy ekonomiky ČSSR*, která v únoru 1989 vznikla na Úřadu předsednictva vlády ČSSR, tedy v prostředí nakloněném více reformám, než bylo předsednictvo ÚV KSČ. „Lze konstatovat, že dlouho jsme se spoléhali na objektivní přednosti socialismu, jako by všechno automaticky měl vyřešit pokrokovější společenský systém. Příliš dlouho jsme otáleli a otálíme s nezbytnými strukturálními změnami ve výrobě. Centrum ve své hospodářské politice v podstatě ustupovalo rezortním, podnikovým a lokálním tlakům. Výsledkem bylo vytvoření nenáročného, ochranářského prostředí pro výrobce a odsouzení odběratelů a spotřebitelů k pasivní roli. Plánovitě řízení spolu se systémem rozsáhlého přerozdělování potlačovalo rozvoj podnikatelských aktivit. Pod tlakem dílčích zájmů centrum často rozhodovalo o zavádění a rozšiřování ztrátových výroby a o neefektivních investicích. Závažné národohospodářské problémy se neřešily, a proto jejich závažnost mimořádně vzrostla. Platí to zejména pro uskutečňování radikálních reforem systému řízení a řešení otázek ekonomické rovnováhy.

Ze všech uvedených důvodů vzrostla ve společnosti nespokojenost s dosahovanými výsledky. Hospodářství ztratilo svůj dynamický rozvoj a naše postavení mezi vyspělými státy světa rok od roku upadá. Po desítky let setrvačně působící tendence vedly ke konzervování struktur, které nejsou schopné soutěže. Vyrábíme nekvalitně a draho a přitom v mnoha oblastech výrobní i společenské spotřeby žijeme nad poměry. Socialismus v Československu se již nemůže pyšnit tím, co pro něj mělo být nejvlastnější: dynamickým rozvojem životní úrovně všech vrstev obyvatelstva, žijících v podmínkách plné sociální spravedlnosti, ve stále se lepším pracovním a zejména životním prostředí.“²⁴

24 *Analýza ekonomiky ČSSR*. Praha: Úřad předsednictva vlády ČSSR, únor 1989, úvod, s. 2–3 (analýza se nachází v osobním archivu Tomáše Vilímka). Dovolujeme si na tomto místě ještě rozsáhleji ocitovat ze závěrečného shrnutí této velice zajímavé analýzy, byť její vznik spadá již do posledního roku existence normalizačního režimu a zaznívá v ní i apel na důslednou realizaci ekonomických reforem. „Existuje řada *vážných objektivních příčin*, které ztížily náš hospodářský a sociální rozvoj. Patří sem především politická nutnost přebudování a založení takového profilu naší

průmyslové výroby v 50. letech, který se pro dnešek už stal neúnosnou zátěží. Byli jsme vystaveni důsledkům energetických, potravinových, ekologických a surovinových krizí, objektivně se postupně zhoršovala dostupnost vlastního nerostného bohatství. Neúspěchy ekonomik většiny socialistických států a pokrokových rozvojových zemí rovněž citelně zbrzdily náš technicko-ekonomický rozvoj. Narůstajícím břemenem, ač někdy subjektivně nadsazeným, se staly výdaje na obranu a bezpečnost.

Analýza však prokazuje, že většina objektivních výhod byla na naší straně. Válkou poměrně méně dotčené výrobní a nevýrobní základní fondy, kvalita lesů, orné půdy i neopomenutelné zdroje (uhlí, uran) představovaly pozitivní faktory, na kterých bylo možno stavět další rozvoj. K nim přistupovaly faktory nejvýznamnější: vzdělanost, řemeslná kvalifikace a dovednost pracujících, tradice úspěšné a ve světě zavedené kvalitní výroby a konečně morálně politická jednota lidu, angažujícího se pro budování své osvobozené vlasti a existence silné a zkušené komunistické strany.

Je proto nutné si položit velmi nepříjemné otázky: která z evropských zemí vůbec měla po válce tak příznivou situaci jako my a proč jsme ji nedovedli plně využít? Proč jsme nedokázali dovést do konce navržené dílčí i celkové systémové reformy, které měly oživit ekonomiku a nedopustit, aby se nám vyspělé země stále vzdalovaly?

Odpovědi na tyto otázky mohou být přirozeně velice dlouhé, ale podstata správného vystižení příčin – pokud jde o hospodářskou oblast – je jedna: chyby ve vlastním řízení a rozhodování. Důvody, proč k nim docházelo, lze shrnout takto:

- opomíjení ekonomických zákonitostí socialistické zbožní výroby. Subjektivní politická přání a údajně celospolečenské (ve skutečnosti častěji rezortní, lokální a osobní) zájmy měly přednost před ekonomickou realitou. Navíc – vzhledem k deformacím hodnotových nástrojů – nebylo často ani možné optimální řešení najít;
- systém monopolních pravomocí nejen v centru, ale i v podnikové sféře. Chyběla opravdová možnost konstruktivní kritiky nesprávných plánů, investičních záměrů či jednotlivých rozhodnutí centra. Rozpis plánů, tedy jednostranně subjektivní akt řízení, se stal fetišem, okolo něhož se točila celá hospodářská činnost;
- nadměrná centralizace rozhodování, a tím jeho posun do sfér, kde ani nebylo možné dělat správná rozhodnutí (i proto existuje na tisíce individuálních ukazatelů a vytváří se nesprávný dojem o všemocnosti centra).

To vše opět potvrzuje, že přestavba systému řízení ekonomiky a politika široké demokratizace jsou jedinou a nejspolehlivější obecnou zárukou rychlejšího postupu vpřed. V jejich důsledném uskutečnění spočívá hlavní pokrok a naděje, ale nelze pasivně čekat na jejich výsledky.

Základní problémy dnešního stavu čs. ekonomiky nespočívají ani tak v tom, že není možné nalézt a formulovat východiska, ale v tom, že už neexistují bezbolestná řešení. Analýzy potvrzují, že dochází stále více ke shodě na receptech pro léčení jednotlivých neduhů národního hospodářství. Ale jejich aplikace – i když znamená celospolečenský prospěch – se vždy někoho dotkne: kolektivů pracujících v neúspěšných podnicích, dosud bezstarostných monopolních dodavatelů, institucí vzniklých na okamžité uspokojování jakéhokoli požadavku a někde a dočasně

Dokonce i ve vedení komunistické strany se zformovala skupina kolem Lubomíra Štrougala, která se za pomoci perestrojkové rétoriky snažila prosadit určité změny. Především mladá technokratická generace členů strany, kteří do ní vstoupili po roce 1969, si byla vědoma nutnosti reforem hospodářství, které se potýkalo se stále většími těžkostmi. Je však třeba si uvědomit skutečnost, že o proreformním proudu uvnitř vedení komunistické strany mluvíme v kontextu československého prostředí, a také to, že výraznou roli v jednání vrcholných československých politiků hrály osobní nebo skupinové zájmy. To zcela jednoznačně dokládá postoj Ladislava Adamce, považovaného za příznivce reforem, který se na konci roku 1987 spojil v úspěšné snaze o sesazení Gustáva Husáka z postu generálního tajemníka ÚV KSČ s konzervativci. Husákův pád spojený s oslabením pozic L. Štrougala, odstartoval po patnácti letech výraznější změny ve vedení komunistické strany, které spíše směřovaly v neprospěch přijetí reforem. V dubnu 1988 byl obměněn ústřední výbor KSČ. Z funkcí byli uvolněni do té doby velmi vlivní Antonín Kapek, Josef Haman nebo Josef Havlín, nahradili je Miroslav Štěpán, Rudolf Hegenbart a Vasil Mohorita. Tyto personální změny posílily postavení nového generálního tajemníka ÚV KSČ M. Jakeše a naopak definitivně oslabily pozice G. Husáka a L. Štrougala, který na podzim 1988 vypadl z předsednictva ÚV KSČ a v pozici předsedy federální vlády ho nahradil Ladislav Adamec.

Realizace reformních opatření byla sice pomalá a polovičatá, nicméně situace v zemi se ke konci osmdesátých let přeci jen začínala proměňovat a od roku 1987 bylo možno sledovat určité pozitivní změny. Výrazně se uvolnily podmínky pro cestování do zahraničí. K zřetelné liberalizaci došlo v médiích, nejviditelněji v některých časopisech (mimořádně zajímavě se uvolnění projevilo např. v *Hospodářských novinách*). Hry či knihy některých dříve zakázaných autorů se vrátily na divadelní jeviště, respektive do regálů knihoven. V historiografii se začalo otevřeněji diskutovat o některých dříve tabuizovaných či dogmaticky pojímaných tématech soudobých dějin, mimo jiné o československých vojácích na Západě za druhé světové války, o první republice atd.

i obyvatelstva. K riziku chybných rozhodnutí proto přistupuje možnost a riziko další: nerozhodovat vůbec a odsunout řešení do nedohledna.“ Tamtéž, IV. Souhrnné závěry, s. 1-3.

Režim přišel i na tomto poli s určitým ústupkem, když vyhlásil v roce 1988 28. říjen za státní svátek.²⁵

Značně se rozšířil okruh především mladých lidí podílejících se na opozičních a nonkonformních aktivitách. Stále více československých občanů dávalo otevřeně najevo svou nespokojenost. Vzniklo několik nezávislých iniciativ, částečně i jako snaha o jisté vymezení se vůči Chartě 77. Zformulovalo se silné ekologické hnutí, kterému se navíc dařilo vcelku úspěšně prolamovat hranici mezi disentem a oficiálními institucemi. Jedním z nejvýznamnějších projevů aktivizace veřejnosti byly protirežimní demonstrace, kterých se často účastnilo poměrně značné množství občanů. Násilný postup ze strany režimu, který se po jistém experimentu, kterým bylo povolení veřejného shromáždění 10. prosince 1988 ke Dni lidských práv – ovšem na Škroupově náměstí mimo centrum hlavního města – prosadil v průběhu vzpomínkových akcí v Praze konaných u příležitosti dvacátého výročí smrti Jana Palacha v lednu 1989, již neměl takový zastrášující účinek, jaký od něj byl očekáván. K vystupňování represí vůči nonkonformním občanům se již představitelé režimu neodhodlali a s ohledem na mezinárodněpolitickou situaci pravděpodobně ani odhodlat nemohli.

25 Připomenutí sedmdesátého výročí vzniku Československa i celé první republiky nicméně bylo pojato v patřičném ideologickém hávu, o čemž svědčí citace z dokumentu *Ideově politické pojetí významných výročí roku 1988*, schválenem 21. 10. 1987 předsednictvem ÚV KSČ. „Vznik Československé republiky 28. října 1918 patří k nejvýznamnějším mezníkům v historii národů naší země. Po staletích cizí nadvlády, kdy českému a slovenskému národu hrozilo nebezpečí zániku, byl vytvořen společný stát Čechů a Slováků. Lid očekával, že nový stát naváže na revoluční tradice našich národů a naplní ideály svobody a demokracie. Aby republika byla jeho skutečnou vlastní a splnila tužby většiny pracujících, bylo však třeba projít ještě dlouhou a složitou cestou.

Široký rozmach národně osvobozenického zápasu, který vyústil ve vznik československého státu, byl neoddělitelně spjat s Velkou říjnovou socialistickou revolucí. Nastolení sovětské moci, vlády dělníků a rolníků, její mírové návrhy a vyhlášení práva národů na sebeurčení podnítily mohutnou revoluční vlnu, která smetla habsburskou monarchii.“ Za páteř národněosvobozenického boje byl označen proletariát. Dokument ostře kritizoval „oportunistické“ vedení sociální demokracie, které nevyužilo příznivých podmínek k rozvoji revolučního hnutí a svoji „zradu na dělnické třídě“ dovršilo „přímou účastí na potlačení revolučního vystoupení proletariátu v prosinci 1920“. Slovenský národný archív (dále jen SNA), fond Ústredný výbor Komunistickéj strany Slovenska (dále jen f. ÚV KSS), 03 – predsedníctvo, 1986–1989, arch. j. 47, inf. a, kart. 1774.

Kvalitativně i kvantitativně narůstala samizdatová produkce, v září 1987 vyšlo nulté číslo *Lidových novin*. Ke konci 80. let se množily žádosti, dopisy a petice adresované státním a stranickým orgánům i počet jejich signatářů. V červnu 1989 vznikla v prostředí Charty 77 (hlavním autorem byl Václav Havel) petice *Několik vět*, která žádala propuštění politických vězňů, svobodnou činnost sdělovacích prostředků a nezávislých iniciativ, veřejnou diskuzi o všech otázkách dějin, zejména roku 1968, politiky a významných investičních akcích. Počet signatářů neustále rostl, do listopadu 1989 petici podepsalo na 40 000 lidí, včetně známých osobností, jako byli zpěvačka Hana Zagorová nebo oblíbení herci Zdeněk Svěrák, Jiří Bartoška či Rudolf Hrušínský. Proti petici byla zahájena pomlouvačná kampaň, která se však již nesetkala na rozdíl od kampaně proti Chartě 77 po jejím zveřejnění v roce 1977 s požadovaným výsledkem. Dokonce i při projednávání petice v základních organizacích KSČ a přijímání odsuzujících rezolucí se někteří komunisté zdrželi hlasování nebo hlasovali proti rezoluci.²⁶ Psychologicky velký význam měla skutečnost, že se signatáři různých petic (před peticí *Několik vět* mj. petiční kampaní za osvobození Václava Havla uvězněného v souvislosti s Palachovým týdnem) stávaly významné osobnosti oficiálního kulturního života.

Skutečnost, že se situace v zemi začíná vymykat kontrole vedení KSČ, je možno doložit na postupu justičních orgánů vůči odpůrcům režimu. Na konci 80. let je celá řada osob trestně stíhána v souvislosti s demonstracemi, účastí na petičních akcích nebo vydáváním samizdatu. Při řešení těchto kauz se setkáme s dosti rozdílnými přístupy. Nutno však obecně konstatovat, že pokud se již tyto osoby dostaly před soud (a zdaleka ne vždy tomu tak bylo), odcházely většinou – v porovnání se situací v sedmdesátých a první polovině osmdesátých let – s mírnými tresty, v řadě případů byly dokonce osvobozeny.²⁷

26 Národní archiv (dále jen NA), fond Komunistická strana Československa – ústřední výbor, 1945–1989 (dále jen f. KSČ – ÚV), 02/1 – předsednictvo, 1985–1989, sv. 122, arch. j. 127, b. 4, dokument „Informace o vnitropolitické situaci ve 2. polovině srpna 1989“ předložený 24. srpna 1989 členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ Karlem Hoffmannem jako podklad pro jednání předsednictva ÚV KSČ 25. 8. 1989.

27 PAŽOUT, Jaroslav: Postihy za protirežimní vystoupení v Československu na konci 80. let. In: *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. BLAŽEK, Petr – PAŽOUT, Jaroslav (eds.). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2013, s. 161–171.

Politické vedení země přestávalo být odolné vůči tlakům ze Západu na dodržování lidských práv, což bylo nepochybně způsobeno i skutečností, že na hospodářské spolupráci se západními zeměmi bylo Československo do jisté míry závislé, byť ne tolik jako Německá demokratická republika či Polsko. Projevilo se to například tím, že ke konci roku 1988 přestalo být rušeno vysílání Rádia Svobodná Evropa nebo že bylo v témže roce umožněno dvěma americkým lékařům provést nezávislou pitvu těla vrchlabského opozičního aktivisty a vězně svědomí Pavla Wonky, který zahynul v dubnu 1988 za podezřelých okolností v královéhradecké vazební věznici. Na druhou stranu *Rudé právo* obhajovalo masakr na náměstí Nebeského klidu²⁸ a federální ministr vnitra odjel do Číny seznámit se s metodami potlačování opozičního hnutí.²⁹ Pod heslem „Republiku si rozvracet nenecháme!“ zasahovaly bezpečnostní složky proti pokojným demonstracím a v polovině února 1989 bylo přijato zákonné opatření Federálního shromáždění k ochraně veřejného pořádku (tzv. pendrekový zákon). O rozpolcenosti stranického vedení, pokud jde o postup vůči vzrůstajícím nonkonformním aktivitám, svědčí případ Václava Havla. Ten byl na počátku Palachova týdne 16. ledna 1989 zadržen a za měsíc odsouzen k devítiměsíčnímu nepodmíněnému trestu odnětí svobody, z něhož byl však pod velikým tlakem domácí i zahraniční veřejnosti v polovině května propuštěn.

Nový sovětský kurz představoval významný impulz pro reformní komunisty, do té doby spíše na ústupu. V únoru 1989 se oficiálně ustavil Klub za socialistickou přestavbu Obroda, který tvořili převážně komunisté vyloučení či vyškrtnutí po porážce pražského jara ze strany. Klub se hlásil k odkazu obrodného procesu v roce 1968 a ke Gorbačově přestavbě. Jeho členové měli ambice hrát roli prostředníka mezi vládnoucím normalizačním establishmentem a opozicí, tyto plány však přes určité vstřícné signály ztroskotaly.³⁰ Obecně lze ale konsta-

28 DIVIŠ, Vladimír: Oč šlo v Pekingu. Od našeho pekingského zpravodaje. *Rudé právo*, 14. 6. 1989, s. 7. V článku bylo mj. konstatováno: „Události, ať jakkoliv dramatické, jsou samozřejmě vnitřní záležitostí této země, která má dostatek sil i moudrosti k nalezení takových řešení, která budou v zájmu konsolidace čínské společnosti.“

29 VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha: Libri, 2000, s. 719.

30 K Obrodě viz mj. OTÁHAL, *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*, s. 406–438; též *Obroda – klub za socialistickou přestavbu. Dokumenty*. KOKOŠKOVÁ, Zdeňka –

tovat, že v tomto období již reformně komunistické myšlenky ztrácely na vlivu jednak proto, že dorostla mladá, nonkonformní generace, která si hledala nová, pro sebe důležitější témata, a jednak proto, že řada reformních komunistů pod vlivem vývoje v Československu i ve světě a otevřených diskuzí uvnitř disentu opouštěla komunismus jako ideologii a přikláněla se k jiným politickým proudům.

Vedení KSČ muselo na druhou stranu čelit také tlaku od konzervativních sil uvnitř KSČ, jimiž bylo obviňováno z nedůsledného postoje vůči opozici. Ve zprávě o vyřizování dopisů občanů na ústředním výboru Komunistické strany Slovenska (ÚV KSS) v roce 1988 bylo mj. uvedeno: „Časť pisateľov vyjadrila obavy o osud socializmu, v súvislosti s prebiehajúcimi procesmi a ich sprievodnými javmi v ZSSR, ale predovšetkým v PLR a MLR. Upozornily, že vznikajú pochybnosti o hodnotách socializmu, keď obdobie budovania jeho základov je kritizované ako nedemokratické a deformované. Porovnávali súčasný vývoj v našej spoločnosti s niektorými aspektami roku 1968. Pritom vyjadrili aj obavy v súvislosti s niektorými prejavmi, že strana nedrží pevne v rukách riadenie spoločenských procesov, čo dalo aj priestor k pôsobeniu anti-socialistických síl.“³¹

Kritizována například byla ta skutečnost, že nedošlo k potrestání autorů petice *Několik vět*, ačkoli byli dobře známí. Jako příklad můžeme uvést zprávu vedoucího tajemníka Okresního výboru KSČ v Sokolově Jindřicha Sábla z 13. července 1989 o názorech zaznívajících na aktivech konaných v rámci sokolovské okresní stranické organizace

KOKOŠKA, Stanislav (eds.). *Historia nova*, sv. 8. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996.

31 SNA, f. ÚV KSS, 03 – předsednictvo, 1986–1989, arch. j. 93, b. 5, kart. 1808, dokument „Správa o vybavovaní listov občanov na Ústrednom výbore KSS v roku 1988“ z 22. 6. 1989, projednávaný předsednictvem ÚV KSS na schůzi 26. 6. 1989. Tyto obavy zesílily v roce 1989. Pisatelé některých dopisů vyslovovali obavy z vývoje v Polsku a Maďarsku a zdůrazňovali potřebu čelit tlakům opozice, případně i církve, „aby sme nedopadli tak, ako komunisti v PLR a MLR“. SNA, f. ÚV KSS, 03 – předsednictvo, 1986–1989, arch. j. 99, inf. a, kart. 1811, dokument „Informácia o listoch občanov zaslaných na ÚV KSS od 1. augusta do 31. augusta 1989“, předložená pro jednání předsednictva ÚV KSS 26. 9. 1989. V některých dopisech byla demokratická opozice označována za umělé vytváření podmínek pro nástup kontrarevoluce k moci. SNA, f. ÚV KSS, 03 – předsednictvo, 1986–1989, arch. j. 101, inf. c, kart. 1813, dokument „Informácia o listoch občanov zaslaných na ÚV KSS od 1. septembra do 31. septembra 1989“, předložená pro jednání předsednictva ÚV KSS 23. 10. 1989.

a věnovaných petici *Několik vět*, v níž bylo uvedeno: „Zejména u starších soudruhů, ale i části střední stranické generace se projevují požadavky na radikálnější a represivní postup proti představitelům a aktivním členům nelegálních struktur. Více vidí řešení protisocialistických tendencí v trestním postihu a nechápou současnou situaci a potřebu ideologického boje cestou nových politických přístupů [...]“.³² Existenci obdobných názorů a zároveň bezradnost normalizačního vedení země potvrdil nechtěně i generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš ve svém projevu 17. července 1989 v Červeném Hrádku, jehož nahrávka, šířená paradoxně samizdatově, se stala terčem zábavy a přispěla tak k delegitimaci režimu v očích veřejnosti.³³

Režim se ocital též v mezinárodní izolaci. Se znepokojením sledoval jednání u tzv. kulatého stolu mezi opozicí a mocí, započatá v únoru 1989 v Polsku. Červnové drtivé vítězství Solidarity ve volbách a jmenování první nekomunistické vlády v čele s Tadeuszem Mazowieckým v září 1989. Sledoval vývoj v Maďarsku, kde vládnoucí Maďarská socialistická dělnická strana hledala cestu z krize v jednání s opozicí, jež vedlo k postupnému přechodu na demokratický pluralitní politický systém. Československý režim pobouřeně přijal usnesení polského Sejmu a Senátu a Maďarské socialistické dělnické strany k 21. výročí okupace Československa, v nichž byla účast jejich zemí na vojenské intervenci označena za nepřijatelnou. S Maďarskem se navíc Československo dostalo v roce 1989 do konfliktu souvisejícího s dostavbou vodního díla Gabčíkovo-Nagymaros a postavením maďarské menšiny na Slovensku. Maďarské rozhodnutí začít od května 1989 odstraňovat

32 NA, f. KSČ - ÚV - dokumentace, Vnitrostranická informace č. 78, vydáno 20. 7. 1989, In: NOSKOVÁ, Alena - PAŽOUT, Jaroslav: Vnitrostranické informace ÚV KSČ 1979-1989, (faksimilová edice dokumentů), http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/2-vnitrostranicke-informace-uv-ks-1979--1989/8-1989.html?start=20 [citováno 31. 3. 2020]. Dopis byl publikován in: PAŽOUT, Jaroslav: Opozice a nonkonformní aktivity v Československu v roce 1989 pohledem vnitrostranických informací ÚV KSČ. In: *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistického režimu v roce 1989*. BLAŽEK, Petr - PAŽOUT, Jaroslav (eds.). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2013, dokument č. 7, poznámka č. 6, s. 322-323.

33 Přepis větší části tohoto projevu je možné najít na www.totalita.cz/txt/txt_o_jakesm_text_hradek_01.pdf, (20. 6. 2019). Celý projev je k zhlédnutí na <https://www.youtube.com/watch?v=cKoQqo8gdPM> [citováno 31. 3. 2020].

drátěné zátarasy na hranicích s Rakouskem vyvolalo v létě 1989 na československém území krizi způsobenou snahou východoněmeckých občanů vycestovat prostřednictvím velvyslanectví SRN v Praze do Maďarska a posléze do SRN. To jednak narušilo vztahy mezi východním Berlínem a Prahou, jednak se setkala s velkým ohlasem u československých občanů (do počátku listopadu prošlo přes Československo na 15 000 občanů NDR).³⁴ Nelze podcenit ani psychologický dopad vývoje v sousedním Polsku a Maďarsku – notabene ve finále pádu berlínské zdi 9. listopadu 1989 – na československé obyvatelstvo, které vidělo, že to, co bylo dříve nemyslitelné, se stává skutečností. Východisko se představitelé KSČ snažili hledat v utužení spolupráce s podobně zkostratěným východoněmeckým či rumunským režimem.

V posledních dvou letech přistoupilo politické vedení země pod tlakem gorbačovovských reforem k přijetí několika zákonů a jiných dokumentů, které měly minimálně verbálně reformní potenciál, ať již se jednalo o zákon o státním podniku nebo o návrh programu a stanov KSČ, probíhaly diskuze o reformě volebního systému a nové ústavě. Tato opatření však již jednak mnohdy nevstoupila vzhledem k překotnému politickému vývoji v platnost, jednak přicházela v tuto dobu již poněkud opožděně a byla realizována nedůsledně. Realizovat je navíc chtělo politické vedení stále do značné míry spojené s likvidací pražského jara, které sice verbálně mluvilo o gласnosti, ale na pokusy o dialog reagovalo represemi. Symbolické přitom bylo vydání nové stokorunové bankovky s portrétem Klementa Gottwalda k 1. říjnu 1989, která vedle nesporné ideové kontroverznosti na mnohé působila odpudivě i po vizuální stránce.

Systém založený na ideologii, která představovala po druhé světové válce pro významnou část populace, především mladou inteligenci, naději na lepší budoucnost, v níž bude emancipované lidstvo zbaveno útlaku a chudoby, svůj potenciál na konci osmdesátých let vyčerpal. Spisovatel a novinář Ludvík Vaculík, jeden z těch, kteří v komunistickou ideologii zpočátku uvěřili a v průběhu šedesátých let se jí snažili dát nový impulz, to pregnantně vyjádřil v názvu svého fejetonu z února

34 Viz *Ke svobodě přes Prahu. Exodus občanů NDR na podzim 1989. Sborník dokumentů*. PREČAN, Vilém (ed.). Praha: Československé dokumentační středisko, 2009.

1989 napsaném po Palachově týdnu *Komunismus je bití*.³⁵ Neznamená to však, že by společnost odmítala socialismus jako takový, byť o jeho podobě panovaly dosti rozdílné, často navzájem neslučitelné představy. Na konci osmdesátých let se nicméně hroutí nejenom husákovský, respektive husákovsko-jakešovský normalizační režim, ale i více než čtyřicetiletá vláda komunistické strany.

35 V úvodu tohoto textu L. Vaculík napsal: „Víc než stoletou obchůzku Evropou končí strašidlo komunismu také u nás upřímným projevem své povahy: bitím lidí na náměstí“. *Listy*, roč. 19, č. 2, duben 1989, s. 16.

2. Organizační struktura KSČ a situace uvnitř strany

Jaroslav Pažout

Spory uvnitř vládnoucí nomenklatury o podobu tzv. normalizace, potlačení reformního křídla KSČ (duben–září 1969)

Zvolením Gustáva Husáka do čela komunistické strany byla uzavřena etapa, kdy byly vytvářeny nástroje na potlačení reformního hnutí v Československu.¹ Po svém nástupu do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ se Husák na veřejnosti choval poměrně zdrženlivě, neboť si byl dobře vědom, že odstranění Alexandra Dubčeka z čela KSČ přijali občané sice pasivně, ale s nesouhlasem. Proto ve svých vystoupeních neustále hovořil o kontinuitě polednového vývoje, zdůrazňoval, že nové vedení KSČ bude uchovávat a rozvíjet všechno pozitivní z předchozího období a v žádném případě nepřipustí návrat do poměrů před lednem 1968, nebo dokonce do padesátých let. Je zjevné, že se těmito výroky snažil uchlácholit zklamané obyvatelstvo a očividně zakrýval své skutečné postoje a záměry, neboť praktická politika nového vedení KSČ se s jeho tvrzeními stále více rozcházela. Husákovým taktickým záměrům odpovídalo distancovat se od dědictví roku 1968 nikoliv naráz, ale po etapách, upevnit mocenskou pozici nového vedení strany a vyhnout se prozatím rozsáhlejšími čistkám uvnitř KSČ, které by mohly narazit

1 Nejpodrobněji analyzoval mocenský převrat ve vedení KSČ Zdeněk DOSKOČIL v práci *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Praha – Brno: Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2006. K vývoji v KSČ i v celé společnosti od dubnového do zářijového pléna ÚV KSČ viz tuto práci, s. 211–348, a text Ondřeje FELCMANA *Počátky ostré etapy normalizace* In: *Československo roku 1968*. 2. díl. *Počátky normalizace*, s. 65–81.

na odpor u stoupců reformního hnutí. Díky tomu však musel čelit kritice konzervativních sil, které mu vyčítaly údajný polovičatý postoj v kádrových opatřeních. Tlačily na radikální rozchod s polednovou politikou, na okamžité odstranění všech odpůrců sovětského pojetí normalizace a požadovaly jejich postih. Husák, vědom si skutečnosti, že tyto ataky míří potenciálně také na něj, byl oproti tomu jen pro okamžité odstranění pouze otevřených odpůrců a snažil se poměrně obratně využívat řadu představitelů proreformní politiky ve svůj prospěch, aby se jich posléze zbavil.

Formálně tak nové vedení KSČ zpočátku vycházelo z programových dokumentů přijatých za Dubčeka, vypracování nových programových východisek bylo odloženo až na konec května. Důvodem byl jednak předpokládaný odpor členské základny i celé společnosti především v českých zemích, jednak přetrvávající nejednotnost v předsednictvu ÚV KSČ v otázkách dalšího postupu. Husákova pozice zde nebyla příliš pevná, s jistotou mohl počítat pouze s podporou svých slovenských spojenců Štefana Sádovského a Petera Colotky. Na rozdíl od Slovenska neměl v Praze silnější mocenskou oporu. Musel proto brát v potaz zájmy různých skupin ve vedení strany – českých pragmatiků kolem Lubomíra Štrougala, který zřejmě nezakrýval své ambice stanout v čele komunistické strany, slábnoucích reformátorů, soustředěných především kolem městského výboru KSČ v Praze (umírnění příznivci reformu v předsednictvu ÚV KSČ již své pozice s výjimkou Dubčeka ztratili), a především konzervativců v čele s Vasilem Bilakem. Sílily též pozice skupiny ultralevých komunistů, reprezentovaných mimo jiné českým ministrem vnitra a životního prostředí Josefem Grösserem nebo profesorem neurologie Lékařské fakulty Univerzity Palackého v Olomouci Jaromírem Hrbkem, který se v srpnu 1969 stal novým ministrem školství ČSR. Ve složité spleti vztahů na špičce KSČ se nicméně nový první tajemník zorientoval poměrně rychle a dařilo se mu vcelku zdařile taktizovat na všechny strany. Pro svůj opatrnější a vzhledem k situaci v zemi i realističtější postoj si Husák získal podporu v Moskvě. Svou ochotu vyjít vstříc požadavkům Kremlu prezentoval také tím, že 7. května 1969 navštívil spolu s Ludvíkem Svobodou, Oldřichem Černíkem, Lubomírem Štrougalem a Štefanem Sádovským velitelství Střední skupiny sovětských vojsk v Milovicích, čemuž se předtím Alexander Dubček úspěšně vyhýbal.

Přes počáteční verbální zdrženlivost Gustáva Husáka následovaly bezprostředně po jeho instalaci do vrcholné stranické funkce kroky směřující k likvidaci výdobytků obrodného procesu, včetně všech zárodků občanské společnosti. Již 22. dubna 1969 Štrougal předložil předsednictvu ÚV KSČ návrh na zahájení šetření se členy a kandidáty ÚV KSČ, kteří podepsali výzvu *Dva tisíce slov*. Stejně doporučil postupovat vůči těm členům ÚV KSČ, kteří jako poslanci Národního shromáždění hlasovali proti smlouvě o dočasném pobytu sovětských vojsk na československém území. Rozsáhlé kádrové změny probíhaly v aparátech ÚV KSČ, ÚV KSS i Byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích.

Došlo k výměnám na postech šéfredaktorů dosud proreformních periodik, vydávání některých časopisů bylo dokonce zastaveno. Urychlit proces pacifikace médií si kladlo za cíl *Slovo do vlastních řad* publikované v *Rudém právu* 17. května 1969, které připravilo několik dogmatických novinářů pod vedením Josefa Kempného a plukovníka Vladimíra Diviše. Text ostře kritizoval novinářské svazy i jednotlivé novináře za působení po lednu 1968. Plně podpořil provedená administrativní opatření a vyzval k potrestání „zkompromitovaných“ žurnalistů.² V následujících týdnech podepsalo provolání na 350 pracovníků sdělovacích prostředků, a to nejenom konzervativců, ale i těch, kteří se snažili odčinit své předchozí „prohřešky“ a na poslední chvíli se zachránit. I díky tomuto prohlášení se podařilo rozložit novinářskou obec. Svědčí o tom i omluva Československého rozhlasu z 26. května 1969 za pookupační vysílání. Stránky stranického tisku se zaplnily útoky proti „antisocialistickým silám“, v nichž vynikalo především *Rudé právo* a týdeníky *Svět socialismu* a *Tribuna*. Právě týdeník pro ideologii a politiku *Tribuna*, vycházející od ledna 1969, se stal jednou z hlavních platforem dogmatiků, k jejichž опорám patřily též kluby čtenářů *Tribuny*, formující se v regionech.³ Proces normalizace tisku pokročil natolik, že Moskva mohla

2 *Rudé právo*, 17. května 1969, s. 1-2.

3 Týdeník *Tribuna* začal vycházet po řadě průtahů v polovině ledna 1969 a stal se prvním legálním médiem napadajícím (byť v prvních měsících poněkud opatrněji) obrodný proces a volajícím po instalaci neostalinského systému řízení státu. Jeho vydání prosadily antireformní síly v reakci na skutečnost, že časopis *Zprávy*, vydávaný v češtině redakcí podřízenou přímo sovětské okupační armádě, stejně jako pokusy o pookupační rozhlasové a televizní vysílání se setkaly

zastavit vydávání časopisu *Zprávy*, jehož poslední číslo vyšlo 10. května 1969. Podobně jako v případě médií postupovalo vedení KSČ při znovuzískávání kontroly nad společenskými organizacemi a politickými stranami. Řada nezávislých organizací byla zrušena, v jiných došlo k odstranění proreformního vedení.

Důležitým signálem o směřování nového vedení KSČ byl osud zprávy rehabilitační komise ÚV KSČ, vedené Janem Pillerem. Komise oproti původnímu zadání rozšířila svůj úkol na analýzu příčin nezákonnosti, určení politické odpovědnosti za procesy, zkoumání dosavadního stavu rehabilitací a vypracování návrhu opatření k zabránění opakování nezákonností. Termín projednání závěrečné zprávy komise byl několikrát odložen. Upravené, kompromisní znění mělo být projednáno na zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969, nicméně z programu jednání, jemuž dominovala výměna na postu prvního tajemníka, byla stažena. Předsednictvo ÚV KSČ pak tuto zprávu znovu projednávalo 6. května 1969. Samotný předseda komise J. Piller prohlásil, že nezapadá do snah o konsolidaci. Zveřejnění zprávy mohlo ohrozit kariéru mnoha vrcholných politiků KSČ především z řad prosovětských konzervativců. Nejbližšímu zasedání ÚV KSČ v květnu 1969 měla být poskytnuta informace o nekompletnosti dokumentu a nevhodnosti jeho publikování. Husák na něm přislíbil, že definitivní verze textu bude předložena v druhé polovině roku 1969 a že tento odklad neznamená v žádném případě změnu v postoji k rehabilitaci. Opak byl nicméně pravdou. Komise sama byla rozpuštěna, většina jejích členů se později stala obětí represe. V dubnu 1971 byla vytvořena komise vedená Jánem Kempným, která se od

s dosti chabým ohlasem. Význam časopisu *Tribuna* v procesu normalizace byl oceněn udělením Řádu práce v lednu 1970 u příležitosti prvního výročí vydávání. Vyzdvihlo ho i *Poučení z krizového vývoje*, v němž bylo uvedeno: „Průlomem do monopolu pravice na sdělovací prostředky bylo založení časopisu *Tribuna* jako orgánu byra ÚV KSČ [pro řízení stranické práce v českých zemích], který v této těžké době navázal na revoluční a internacionalistické tradice československého komunistického tisku.“ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. – Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1988, s. 22; http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/10-neperiodicke-publikace-ustedniho-vyboru-ks.html [citováno 31. 3. 2020]. K okolnostem vydávání *Tribuny* viz: ŽELEZNÝ, Jakub: Vznik týdeníku *Tribuna* jako první legální tiskové platformy antireformních sil v roce 1969. In: *Sborník Národního muzea v Praze, řada C, literární historie*, sv. 57, č. 2012/2012, s. 53–57.

zprávy Pillerovy komise distancovala a zopakovala závěry Kolderovy komise z roku 1963.⁴

S postupem normalizace převládl ve vedení komunistické strany a státu negativní pohled na rehabilitace, které byly vnímány jako produkt polednové politiky, jež dle názoru normalizátorů uvrhla zemi do krize.⁵ V červenci 1970 byl novelizován zákon o soudní rehabilitaci z 25. června 1968, který ji ještě více omezil. Množství rehabilitačních rozsudků bylo napadeno republikovými generálními prokurátory a příslušné soudy pak většinou rozhodly v neprospěch původně rehabilitovaného. Ve značně okleštěném rozsahu probíhaly rehabilitace přibližně do poloviny sedmdesátých let, celkově bylo do té doby plně rehabilitováno asi 1 500 osob.⁶

Ve dnech 29. a 30. května 1969 proběhlo další zasedání ÚV KSČ. Husákovi se na něm podařilo čelit tlaku Biřakovy skupiny na urychlení normalizace. Plénium se výslovně nepostavilo proti reformám jako celku a pominulo otázku srpnové okupace, neodsoudilo tedy ani tehdy přijatá usnesení. U řady proreformních členů KSČ se tak Husákovi podařilo navodit dojem, že se přes sovětský tlak snaží zachovat alespoň část výsledků polednové politiky. Konkrétní výsledky pléna však svědčily o něčem jiném. Z postů tajemníků strany byli odvoláni Josef Špaček a Václav Slavík, šest reformních komunistů bylo vyloučeno z ústředního výboru KSČ a dva z nich – František Kriegel a Ota

4 KAPLAN, Karel: *K politickým procesům v Československu 1948–1954: dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994, úvod, s. 8n.; SIKORA, Stanislav: *Po jari krutá zima. Politický vývoj na Slovensku v letech 1968–1971*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013, s. 165. Samotná zpráva Pillerovy komise pak byla vydána nejprve v exilu (*Příspěvek k dějinám KSČ – Potlačená zpráva. (Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–68)*). Úvod a závěr Jiří Pelikán. Wien: Europa Verlag, 1970) a po pádu komunistického režimu i oficiálně v Československu (*O procesech a rehabilitacích: zpráva „Pillerovy komise“ o politických procesech a rehabilitacích v Československu v letech 1949 až 1968*. 2 svazky. Praha: Florenc, 1990), přičemž jako předloha byla použita právě verze zprávy publikované v exilu.

5 SLABOTÍNSKÝ, Radek: *Amnestie prezidenta republiky v letech 1960 a 1962 a rehabilitace politických vězňů v 60. letech*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2010, s. 204.

6 FUKOVÁ, Helena: *Rehabilitace politických vězňů v Československu. Zákony o soudní rehabilitaci z let 1968 a 1990*. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2012, s. 23.

Šik – dokonce ze strany. Tento zostřený trest prosadil v případě Františka Kriegla přímo Gustáv Husák rozlícený Krieglovým vystoupením na plénu, které bylo rozhodnou obranou obrodného procesu.⁷ (Pro Husákův návrh vyloučit Františka Kriegla z ÚV KSČ i ze strany hlasovalo 135 přítomných, dvanáct bylo proti a dalších dvanáct se hlasování zdrželo.) Otu Šikovy byly spočítány jeho aktivity v Jugoslávii po okupaci v srpnu 1968 a následné působení ve švýcarském exilu. Po odstranění Špačka a Slavíka zůstával ve vrcholných stranických orgánech z reformistů již pouze Dubček, jehož vliv však klesl na minimum. Husákovi byl v tomto okamžiku ještě stále užitečný jako vhodná stafáž pro veřejnost. Přes zachovávání určité zdrženlivosti v hodnocení reformního hnutí byla na květnovém plénu nastolena politická linie, která se distancovala od reformního procesu. Nesla se v duchu zahajovacího referátu G. Husáka, v němž zformuloval do několika bodů hlavní úkoly KSČ. Za nutnou považoval především obnovu její jednoty založené na leninských principech výstavby strany. Měla být dále obnovena její vedoucí úloha, a to především ve státních orgánech, v masových organizacích a dalších složkách Národní fronty. Dále bylo třeba řešit hospodářské problémy, upevnit funkci socialistického státu a urovnat vztah ke komunistickým stranám SSSR a ostatních socialistických zemí.⁸

Bezprostředně po skončení pléna následovalo 31. května 1969 v závodě ČKD v Praze-Vysočanech první veřejné vystoupení Gustáva Husáka, v němž otevřeně a ostře zaútočil na údajné „antisocialistické“ a „pravicově-oportunní“ síly, především na představitele sdělovacích prostředků a na představitele kulturní a vědecké obce. Ve svém projevu, obsahujícím směs polopravd, lží, demagogie a selektivně vybraných a překroucených informací, mimo jiné mimořádně nízkým způsobem napadl příslušníky reformního křídla KSČ, kteří byli během květnového pléna vyloučeni z ústředního výbor, především pak Františka Kriegla. Toto Husákovo vystoupení, přenášené rozhlasem a televizí, bylo tvrdou ranou stále přetrvávajícím iluzím, že se nepodvolí setrvalému

7 Projev F. Kriegla je publikován in: *Komunistická strana Československa. Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*. Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, 9. díl, sv. 4. Eds. VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, 1998, s. 452–455.

8 Úvodní a závěrečné vystoupení G. Husáka je publikováno tamtéž, s. 414–439, s. 459–467.

tlaku Sovětů i domácích konzervativců a pokusí se v zemi udržet aspoň trochu snesitelné poměry.⁹

Výměna stranických špiček pokročila i na regionální úrovni. Již do počátku léta došlo k razantním změnám prakticky ve všech krajských a okresních výborech KSČ, byť v nich měli po konferencích v roce 1968 reformní komunisté významné pozice. Převahu v nich nyní nabývali konzervativci, kteří iniciovali odvolávání protiokupačních usnesení.¹⁰ Exemplární stranické tresty stihly funkcionáře a členy KSČ, kteří vystoupili proti výsledkům květnového pléna. V základních organizacích byl odpor výraznější, projevoval se nicméně především pasivní formou, tedy neochotou svolat členskou schůzi a přijmout požadovaná podpůrná stanoviska. Do 19. června obdržel ÚV KSČ pouze 69 vyjádření ke květnovému plénu, z toho jen 23 ze základních organizací. Odmítavé z nich byly pouze dvě. Mnohem více protestů, celkem 57, směřovalo poněkud naivně k prezidentu Ludvíku Svobodovi.

Rozhodnější hlasy proti vnitropolitickému vývoji zaznívaly mimo struktury komunistické strany, byť je často vyslovovali její členové. Již 22. května 1969 přijali představitelé tvůrčích svazů provolání *Nesmíme mlčet*, v němž protestovali proti zastavování vydávání progresivních periodik, kádrovým opatřením v médiích a dalšímu omezování svobody projevu. K umělcům a intelektuálům se v jejich protestech připojovali někteří studenti a dělníci. Svaz vysokoškolského studentstva Čech a Moravy vydával krátce před svým zákazem řadu protinormalizačních materiálů, například projev F. Kriegla na květnovém plénu ÚV KSČ nebo provolání *Nesmíme mlčet*. Stejně postupovaly i některé odborové organizace na závodech. Další protesty pak během léta vyvolaly mimo jiné zákaz činnosti Svazu vysokoškolského studentstva

9 DOSKOČIL, Zdeněk: „My lidí krágl'ovat nebudeme, ale ani krígl'ovat našu spoločnosť nedovolíme“. Projev Gustáva Husáka na aktivu funkcionářů KSČ z obvodu Prahy 9 v závodě ČKD v Praze-Vysočanech 31. května 1969. In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Svazek VIII. Eds. KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub. Praha: Dokořán, 2011, s. 187–207.

10 První odvolal svá usnesení přijatá po vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa rekonstruovaný Krajský výbor KSČ v Ostravě, který tak učinil 16. května 1969. PAVELČÍKOVÁ, Nina: Počáteční fáze procesu normalizace v Severomoravském kraji v letech 1968–1971. In: *Počátky normalizace na severní a střední Moravě. Sešity ÚSD AV ČR*, sv. 24. Eds. GÍMEŠ, Emil – KOUDELKA, František. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996, s. 18.

Čech a Moravy Ministerstvem vnitra ČSR, vydaný 20. června 1969. Projevy odporu však celkově nebyly příliš koordinované, vyznačovaly se značnou izolovaností. Jejich dopad na obyvatelstvo, které se propadalo do stále větší pasivity, nebyl příliš velký. Opozice zároveň ztrácela legální základnu pro své působení ve společenských organizacích a politických stranách a přesouvala se do ilegality. Nespokojenosti v řadách obyvatelstva si bylo husákovské vedení komunistické strany vědomo a po celé léto připravovalo důkladná bezpečnostní opatření proti očekávanému vystoupení obyvatel u příležitosti prvního výročí okupace, která byla doprovázená mohutnou zastrašovací kampaní.

U příležitosti prvního výročí okupace země v srpnu 1969 skutečně došlo k rozsáhlým demonstracím, které zvláště v Praze, Brně a Liberci nabyly povahy pouličních bojů. Ostrý zákrok československých ozbrojených složek si vyžádal pět obětí na lidských životech a množství zraněných osob. Jednalo se zároveň o poslední velké lidové vzepětí proti „normalizačnímu“ režimu. Již 22. srpna došlo k přijetí *Zákonného opatření předsednictva Federálního shromáždění o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku*, č. 99/1969 Sb., které se stalo východiskem pro trestněprávní i pracovněprávní perzekuci.¹¹ Za jakousi hořkou tečku za obrodným procesem můžeme

11 Zákonným opatřením mohl být účastník akcí „narušujících veřejný pořádek“, případně ten, kdo „odpírá plnit povinnosti vyplývající z jeho služebního postavení nebo pracovního zařazení a ztěžuje tak úsilí o udržení veřejného pořádku či nerušeného chodu pracoviště nebo kdo jiného k takovému neplnění povinnosti vybízí“, potrestán odnětím svobody na tři měsíce nebo pokutou 5 000 Kčs. O polovinu se zvyšovala sazba za některé trestné činy. Na jeden rok až pět let bylo dále možno udělit trest zákazu pobytu. Řízení před příslušným soudem (ve věci rozhodovali u okresních soudů samosoudci) bylo zahajováno na základě trestního oznámení orgánů SNB, přípravné řízení bylo zrušeno, doba možného předběžného zadržení byla prodloužena ze 48 hodin na tři týdny. Bez možnosti odvolání mohlo dojít k vyloučení ze studia či rozvázání pracovního poměru, k zastavení činnosti a rozpuštění dobrovolné organizace nebo jejího orgánu, pokud „jejich činnost napomáhá narušování veřejného pořádku, šíření neklidu nebo neplnění úkolů pracoviště“. Zákonné opatření nabývalo účinnosti dnem vyhlášení a platilo do 31. prosince 1969. Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 99/1969 Sb. z 22. srpna 1969 o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky*, roč. 1969, částka 33, s. 385–386.

Krátce před vypršením platnosti zákonného opatření byly schváleny zákon o přečinech a novelizace trestního zákona a trestního řádu, jež zjednodušovaly

považovat skutečnost, že toto zákonné opatření podepsal v roli předsedy Federálního shromáždění Alexander Dubček. Právě kapitulace řady vedoucích představitelů reformního hnutí měla na obyvatelstvo demoralizující účinek a přispěla k tomu, že většina společnosti upadala do letargie a stáhla se do soukromí.

Po tvrdém potlačení protestů v srpnu 1969 se naplno otevřela cesta k plné likvidaci všech pozůstatků reformního hnutí. Urychlilo se odstavování nespolehlivých funkcionářů na úrovni okresů a krajů, došlo k zastavení vycházení dalších periodik a rozběhla se první vlna trestněprávní perzekuce odpůrců režimu. Ztráta zábran ze strany podobného vedení KSČ se naplno projevila na zářijovém zasedání pléna ÚV KSČ. Husák zde již otevřeně odsoudil reformní hnutí a počínání Dubčekova vedení komunistické strany, které obvinil z vytvoření prostoru pro pravici uvnitř strany, jež se údajně vyvinula v antisocialistickou platformu a připravovala kontrarevoluci. Vstup vojsk v srpnu 1968 pak označil za nutný, cílem interventů bylo podle něj bránit socialismus a výsledky druhé světové války. Plénum odvolalo stanovisko ÚV KSČ k poradě pěti socialistických zemí konané ve Varšavě v červenci 1968 i protiokupační usnesení předsednictva. Vysočanský sjezd byl prohlášen za ilegální, tudíž neplatný, jeho delegáti přišli o své mandáty. Akční program KSČ byl označen za revizionistický. Po ideové stránce tak započalo normalizační přehodnocení obrodného procesu, které vrcholilo v prosinci 1970 přijetím *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*.

Reformní komunisté, především pak ti radikálnější z nich, zde dostali poslední možnost hájit své působení, což někteří skutečně odvážně učinili. Z ÚV KSČ byli nicméně vyloučeni (Alfréd Černý, Jiří Hájek, Milan Hübl, Marie Miková, Zdeněk Mlynář, Václav Prchlík, Václav Slavík, Josef Smrkovský a Zbyněk Vokrouhlický) nebo se členství „dobrovolně“

postup bezpečnostních orgánů, zavedly institut samosoudců v řízeních o přečinech a některých trestných činech, umožňovaly širší a rychlejší postih účastníků protirežimních akcí a rozšiřovaly spektrum trestů o zákaz pobytu. Zákon č. 148/1969 Sb. ze dne 18. prosince 1969, kterým se mění a doplňuje trestní zákon č. 140/1961 Sb.; Zákon č. 149/1969 Sb. ze dne 18. prosince 1969, kterým se mění a doplňuje zákon č. 141/1961 Sb., o trestním řízení soudním (trestní řád); Zákon č. 150/1969 Sb. ze dne 18. prosince 1969 o přečinech. Tamtéž, částka 46, s. 477–487.

vzdali.¹² Samotnému Dubčekovi nepomohlo ani signování zákonného opatření. Na plénu byl odvolán z předsednictva ÚV KSČ a zbaven funkce předsedy Federálního shromáždění. Dubčekovo odvolání měl ulehčit do té doby bezprecedentní krok předsednictva ÚV KSČ. Dvě hodiny před zahájením jednání pléna předsednictvo poskytlo členům a kandidátům ústředního výboru výběr archivních dokumentů a novinových článků o Dubčekových kontaktech s komunistickými stranami „pětky“.¹³ Z taktických důvodů mu bylo ještě na několik měsíců do ledna 1970 ponecháno členství v ÚV KSČ, byť jeho autorita u obyvatelstva utrpěla podpisem „pendrekového zákona“. V srpnu 1970 byl po krátkém pobytu na postu velvyslance v Turecku z KSČ vyloučen úplně. V předsednictvu ÚV KSČ tak zůstával z představitelů dřívějších proreformních sil již pouze Oldřich Černík, který ale kvůli záchraně své kariéry zcela rezignoval na obhajobu reforem a provedl rozsáhlou sebekritiku, v jejímž rámci se zřekl obrodného procesu i Alexandra Dubčeka. Svou pozici si tím nicméně udržel pouze do ledna 1970, kdy byl nucen odejít jak z předsednictva ÚV KSČ, tak z funkce předsedy federální vlády.¹⁴

12 Jednalo se o devatenáct osob, mj. o Josefa Borůvku, Bohumila Šimona nebo Josefa Špačka. Alfréd Černý, Václav Slavík a Václav Prchlík rozzuřili svými projevy na plénu Gustáva Husáka natolik, že byli vyloučeni ze strany. Generál Prchlík byl navíc zbaven poslanecké imunity a vydán k trestnímu stíhání za své vystoupení na tiskové konferenci 15. 7. 1968, kde kritizoval pomalý odchod sovětských vojsk z ČSSR po skončení cvičení Šumava a nedostatky v řízení Varšavské smlouvy.

13 ŠTEFEK, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem. Předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému nomenklatury ÚV KSČ*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2019, s. 99.

14 Důstojnost se Černíkovi nepodařilo zachovat ani po vyloučení z komunistické strany. Až trapně sebemrškačsky vyznívá jeho dopis Gustávu Husákovi a předsednictvu ÚV KSČ z 25. 7. 1975, v němž mj. uvedl: „Je strašné sloužit v žoldu bývalých nepřátel a chrlit síru a oheň na ‚palposty‘ jen proto, že dnes v nich sedí místo mne někdo jiný. Lidstvo má teď jiné starosti, než rehabilitaci kariér malých či větších politiků. Celý svět upírá oči ke státníkům všech zemí světa, dnes zvláště zemí Evropy, kteří prozřeli, kteří chtějí zastavit nesmyslný krok na okraj propasti za zničení tohoto světa. Povinností komunisty je připojit se k těmto silám, vyznat se otevřeně a čestně ze svých sympatií k jejich boji. To chci tedy učinit i já, protože jsem zasvětil životní práci myšlenkám, jež považuji ve svém nitru za posvátné. Idea komunismu zvítězí i bez této mé konfese. [...] V historickém vření, na sklonku šedesátých let, se ocitla řada komunistů, podobně jako já, mimo stranu. Je mně upřímně líto, vměšují-li tito lidé do svého osobního hoře nenávisť vůči KSČ. S hlubokým přesvědčením však nesouhlasím s neodpovědným jitrěním těchto ran v neuvážlivých memorandech, která ubližují straně jako celku a jednotlivce

Záříjovým plénem ÚV KSČ se plně otevřela cesta k plošnému vypořádání se s odpůrci normalizační politiky uvnitř strany i mimo ni. V následujících dnech a týdnech byli z KSČ vyloučeni další reformisté (mj. Jiří Pelikán, Zdeněk Hejzlar, Gertruda Sekaninová-Čakrtová). V říjnu 1969 došlo k vynucené rezignaci osmi členů předsednictva Federálního shromáždění, do čela Sněmovny lidu se dostala jedna z představitelk ultralevých Soňa Peningerová, jejím zástupcem byl zvolen ideově spřízněný člen ÚV KSČ z Jihočeského kraje Jaroslav Trojan. Řada poslanců Federálního shromáždění i národních rad byla zbavena svého mandátu. Normalizace, spojená s personálními změnami i odvoláváním protiokupačních prohlášení, postupovala i ve společenských organizacích. Na základě usnesení zářijového pléna ÚV KSČ a návazného programového prohlášení federální vlády z 27. listopadu 1969 se v centrálních úřadech přistoupilo ke služebně politickému hodnocení zaměstnanců, na jehož základě měli být odstraněni ze špičky státní správy nejenom reformátoři, ale i ti, kteří proti reformní politice dostatečně nevystupovali. Tento vývoj byl předzvěstí masových čistek v komunistické straně i celé společnosti.¹⁵

— Čistky v KSČ a jejich dopad na podobu strany

Hlavní prostředek k odstranění stoupenců a aktérů reformního hnutí z Komunistické strany Československa představovaly masové čistky, které stranu měly zbavit všech demokraticky a proreformně smýšlejících členů a změnit ji ve spolehlivě fungující nástroj politiky normalizace na všech stupních a ve všech oblastech života společnosti.¹⁶ Nové

staví proti ní. [...] Jsem přesvědčen, že jenom KSČ v úzké spolupráci s lidem může zajistit čs. lidu životní podmínky, jež jsou v souladu s cíli socialistické společnosti. Pracuji na svém místě rád, bez zatrpklosti, bez postranních myšlenek na oportunní rehabilitaci. Chci žít v míru a socialismu, a proto nebudu měnit směr svého života proti smyslu idejí, kterým jsem věřil a stále pevně věřím.“ NA, f. KSČ – ÚV, 02/1 – předsednictvo, 1971–1976, sv. 164, arch. j. 167, inf. 4, Informace o dopisech bývalých členů strany, které byly poslány ÚV KSČ (předloženo 18. 8. 1975).

15 BELDA, Josef: Konečná fáze likvidace obrodného procesu. In: *Československo roku 1968*. 2. díl. *Počátky normalizace*, s. 83n.

16 Problematika čistek v KSČ na začátku 70. let 20. století je zpracována především v práci Jiřího MAŇÁKA *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970. Sešity ÚSD AV ČR*, sv. 28. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997.

vedení KSČ se rozhodlo využít pro vyčištění komunistické strany od „pravicových a oportunistických živlů“ výměnu stranických legitimací. Tato akce byla připravována již od jara 1967, neboť stranickým průkazům končila na konci roku 1969 platnost. Původně však měla mít administrativně-technický charakter, až husákovským vedením KSČ bylo schváleno její spojení s rozsáhlými prověrkami. „Dopis ÚV KSČ všem základním organizacím a členům strany k výměně stranických legitimací v roce 1970“,¹⁷ schválený ústředním výborem KSČ na konci ledna 1970, odpovídal na základní otázku, kdo nemůže zůstat členem komunistické strany, takto: „[...] ve straně nesmějí zůstat lidé, kteří vnášeli do svého okolí názory zaměřené proti politice strany, hanobili její minulost a historické zásluhy [...] působili k oslabení její vedoucí úlohy [...] vystupovali proti třídnímu přístupu, revidovali marxismus-leninismus [...] odhalili svůj nacionalismus ve vztahu k Sovětskému svazu [...] špinili a snažili se rozvrátit naše politické, ekonomické, vojenské a jiné svazky a spolupráci s ním.“ O zachování členství ve straně se mělo rozhodovat konkrétně podle toho, jaké postoje zaujali členové strany k „bratrské pomoci“ armád pěti států Varšavské smlouvy a k výsledkům moskevských jednání ze srpna 1968 i k jednotlivým posunům v chápání politiky normalizace v usneseních ÚV KSČ od listopadu 1968 do ledna 1970. Dokument obsahoval dva změkčující prvky. Mělo se přihlížet k míře informovanosti jednotlivých členů (z čehož plynula jistá benevolence vůči dělníkům a jiným fyzicky pracujícím) a také k vývoji jejich názorů a postojů (čili jak brzy kdo obrátil a jak silně se angažoval v politice normalizace).¹⁸ V průběhu prověrek byla výrazně omezena

17 Dopis byl publikován in: *Rudé právo*, 3. února 1970, s. 3–4.

18 Ne všude však byla možnost zmírnění čistek využita. Svědčí o tom situace v liberecké okresní organizaci KSČ, která se vedle vysoce nadprůměrného rozsahu čistek vyznačovala dalším specifickým – skutečností, že téměř výhradním kritériem se u prověřovaných stal vztah k „bratrské internacionální pomoci“ ze srpna 1968 a k následující sovětské okupaci. V libereckém okrese tak ani zdaleka nestačilo včas se přidat na stranu normalizátorů, svou aktivitou v procesu normalizace si získat zásluhy a tím dosáhnout odpuštění za „nesprávné“ postoje ze srpna 1968. Někteří „zasloužilí normalizátoři“, jako např. vedoucí tajemník OV KSČ Vladimír Štěpánek a vedoucí redaktor okresních novin *Vpřed* Eduard Žďárský, tak sítím stranických prověrek neprošli a skončili mezi těmi, které dříve pomáhali z KSČ vylučovat. MAŇÁK, Jiří: *Od ústupu k porážce, od omezování k likvidaci. Postup „normalizace“ a jeho vyvrcholení v „očistě“ liberecké okresní organizace Komunistické strany Československa*. K vydání připravili Jaroslav Pažout a Jana Váchová.

práva řadových členů KSČ a naopak posíleny pravomoci stranického aparátu. Po zahájení pohovorů také již nebylo možné ze strany dobrovolně vystoupit.

Důsledky prověrek, ukončených v prosinci 1970, byly dalekosáhlé. Podle zprávy předložené prosincovému zasedání ÚV KSČ bylo k 1. lednu 1970 v KSČ celkem 1 535 537 členů, v průběhu pohovorů bylo podle souhrnného přehledu k 9. 10. 1970, kdy byly pohovory ukončeny s 1 508 326 členy, rozhodnuto nevydat legitimaci 21,7 % členů strany (tj. 326 817 členům), z čehož vyloučeno bylo 4,45 % členů a členství bylo zrušeno 17,22 % členů. Autoři zprávy tak očekávali, že po úplném dokončení výměny legitimací včetně dořešení odvolání bude mít strana na konci roku 1970 asi 1 200 000 členů. Již předtím, v letech 1968–1969, přišla KSČ v důsledku vystupování ze strany, přirozeného úbytku a minimálního přírůstku o zhruba 170 tis. členů, celková ztráta členstva tak za tři roky dosáhla zhruba půl milionu.

Pokud jde o sociální složení strany, podíl dělníků sice procentuálně nepatrně vzrostl na 26,4 %, v absolutních číslech však byly úbytky v této sociální skupině jedny z nejvyšších (84 440 členů). Největší úbytky zaznamenala skupina označovaná souhrnně jako inteligence, u technicko-ekonomické inteligence šlo o 26 % a u humanitní inteligence o 29 %. Přesto však zůstala organizovanost ekonomicky aktivních příslušníků inteligence vysoká, konkrétně 21,2 %, tedy zhruba dvojnásobek organizovanosti u dospělé populace země. Nejvyšší byla u techniků a ekonomů (29 %), podstatně nižší pak u humanitní inteligence (17,5 %), u administrativních úředníků (16,3 %) a zdaleka nejnižší mezi studenty (2,6 %). Relativně nejvyšší úbytek byl zaznamenán mezi umělci a kulturními pracovníky (56 %), vědeckými pracovníky (50 %) a studenty (45 %), proto také podstatně poklesl podíl těchto skupin na členské základně KSČ. K relativně nejmenším úbytkům došlo z jednotlivých profesních skupin u vedoucích pracovníků JZD a mezi inženýrsko-technickými a hospodářskými pracovníky státních statků a státních lesů. Vysoké byly úbytky komunistů v orgánech státního správního a hospodářského řízení,

Obrazovou a dokumentární přílohu sestavil Jaroslav Pažout. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011, práce je dostupná in: <http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/publikace-projektu.html> [citováno 31. 3. 2020], s. 93.

zejména u politických a odborných pracovníků s požadovaným vysokoškolským vzděláním.¹⁹

Ve zprávě Ústřední kontrolní a revizní komise (ÚKRK) ÚV KSČ pro XV. sjezd, konaný v roce 1976, bylo konstatováno, že proti vyloučení či vyškrtnutí ze strany během tzv. výměny stranických legitimací v roce 1970 se odvolalo 64 926 bývalých členů, tedy 18,3 % z celkového počtu. Samotná ÚKRK obdržela 23 669 odvolání. Z těch, kterým bylo zrušeno členství, to bylo 7,9 %, z vyloučených 65,2 %. Po prošetření vyhověly jednotlivé kontrolní a revizní komise 10,1 % odvolání. Ve 3 913 případech vrátily členství a ve 2 623 případech změnilly vyloučení na zrušení členství.²⁰

Při provádění čistek i kádrové politiky v období normalizace je možné vysledovat určité rozdíly v míře jejich rozsahu, respektive důslednosti v českých zemích a na Slovensku. Zatímco například v českých zemích odešlo do března 1971 46,9 % členů a kandidátů krajských výborů KSČ a 39,2 % členů a kandidátů okresních výborů strany, na Slovensku se jednalo o 35,3 %, resp. 25,7 %.²¹ Důležitá ale byla především skutečnost, že následky pro vyloučené či vyškrtnuté byly většinou na Slovensku mírnější než v českých zemích.²² Dokonce se občas připouštěla koncentrace vyloučených z KSČ na některých pracovištích.²³

Otázkou je, do jaké míry byly tak plošné čistky Husákovým přáním a do jaké míry zde podlehl tlakům konzervativních sil a Moskvy.

19 Zpráva je publikována in: MAŇÁK, *Čistky v Komunistické straně Československa 1969-1970*, s. 101-116.

20 *XVI. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 6. dubna-10. dubna 1981*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1981, s. 106.

21 MAŇÁK, *Čistky v Komunistické straně Československa 1969-1970*, s. 47. K 1. 1. 1970 bylo v KSS celkem 305 157 členů, k 30. 6. téhož roku 291 884, k 1. 1. 1971 v ní bylo registrováno 255 444 a k 1. 10. 1971 257 742 členů. KMEŤ, Norbert: *Komunistická strana Slovenska 1969-1985*. In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. VII. Eds. KOCIAN, Jiří - PAŽOUT, Jaroslav - RÁKOSNÍK, Jakub. Praha: Dokořán - Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010, s. 244. Zde je možno nalézt též informace k vývoji a složení členské základny KSS v období tzv. normalizace.

22 K prověrkám na Slovensku viz SIKORA, *Po jari krutá zima*, s. 217n.

23 ŠKALOUD, Jan: *Rozdiely v priebehu normalizácie v Českej a Slovenskej republike a dopady po jej skončení na samostatné štáty*. In: *Slovensko a režim normalizácie*. Eds. KMEŤ, Norbert - MARUŠIAK, Juraj. Prešov: Ústav politických vied SAV - Vydavateľstvo Michala Vaška, s. d., s. 7.

Čistkami byli z komunistické strany vyloučeni nositelé snah o ekonomické i politické reformy, kteří pomáhali svým aktivním působením získávat v roce 1968 komunistické straně autoritu u společnosti. Přední pozici ve straně naopak získali funkcionáři, kteří se netěšili u obyvatel důvěry a kteří byli reformním procesem bezprostředně ohroženi, nebo pragmatičtí typu Gustáva Husáka a Lubomíra Štrougala, kteří se včas chopili příležitosti a na cestě k moci, respektive při snaze udržet moc odvrhli svá dřívější stanoviska. Aktivních normalizátorů sice působila ve straně menšina, ovládali nicméně vedoucí posty. Ostatní členové se báli otevřeně prezentovat své výhrady či pochybnosti, neboť mohli být ze strany vyloučeni dodatečně a následně postihnuti i existenčně.

Čistky zasáhly příslušníky jednotlivých sociálních skupin různě. Zatímco v případě dělníků, družstevních zemědělců a jiných fyzicky pracujících ztráta členství jejich sociální postavení příliš neohrozila, a neměli tedy o něj ani velký zájem, pro komunisty v řídicích funkcích a pro inteligenci, zejména uměleckou, kulturní a vědeckou, bylo členství ve straně spojeno s jejich kariérou. Ztráta členství v KSČ měla za následek odstavení z veřejných a ekonomických řídicích funkcí i vyřazení z některých kvalifikovaných zaměstnání ve školství, veřejné správě, armádě a bezpečnosti - u vyloučených zpravidla bezprostředně, u vyškrtnutých v dohledné budoucnosti. Vyloučení prakticky nesměli vykonávat svá dřívější kvalifikovaná povolání ani jako řadoví zaměstnanci a pracovat tam, kde by mohli mít vliv na veřejnost, zejména pak na mládež. Pokud přešli po vyloučení ze strany do dělnických profesí, nesměli si vydělat nad obvyklý průměr. Byli soustavně sledováni a nejaktivnější odpůrci normalizace se dočkali zapsání do centrální evidence nebezpečných pravičáků, kteří byli pod obzvláště přísným dohledem.

K poměrně hladkému průběhu čistek ve vedení KSČ na všech úrovních přispělo i vžití pojetí stranické disciplíny a uplatňování metody tzv. demokratického centralismu. Téměř všichni odvolaní z funkcí včetně těch, kteří byli ze strany vyloučeni, považovali za přijatelné se hájit (pokud se již k tomu odhodlali) pouze na stranické půdě. Po marných protestech se většinou stáhli do soukromí a pouze málokterý z nich si troufl organizovat nějaké opoziční akce.²⁴

24 MAŇÁK, *Čistky v Komunistické straně Československa 1969-1970*, s. 19.

Řada členů KSČ, kteří neprošli sítí prověrek, dokonce místo obhajoby reformního hnutí argumentovala svou věrností komunistické straně a myšlenkám marxismu-leninismu a rozhodně se bránila nařčení z oportunistu a revizionismu. Sám Dubček zdůrazňoval, že plnil tzv. moskevský protokol, dokonce se prohlásil za spoluautora normalizačních usnesení dubnového a květnového pléna z roku 1969. V případném vyloučení ze strany pro sebe jako pro komunistu, který jí celý život zasvětil, viděl maximální trest. Řadové členství ve straně si chtěl naopak vysloužit poctivou prací.²⁵

Prověrka v KSČ byla doprovázena i čistkou mezi nestraníky v nedělnických profesích, to jest ve státní správě, branně-bezpečnostních složkách, kulturní sféře, médiích, ve vědě, sociální a zdravotní správě, ale například i v organizacích Národní fronty. Dotčení nekomunisté byli nuceni napsat doplňky ke svým životopisům, v nichž museli vyložit své názory a postoje v letech 1968 a 1969. Obdobné pohovorové komise za účasti jejich již prověřených nadřízených rovněž vyvozovaly kádrové závěry. Rozsah odvolávání z funkcí či propouštění ze zaměstnání byl nižší než u bývalých komunistů. Naopak, prověření nestraníci získali možnost posunout se do kádrových pozic po vyloučených a vyškrtnutých komunistech, a mnozí toho i využili. S těmito plošně prováděnými čistkami bezprostředně souvisela pracovníprávní perzekuce postižených, tedy jejich zbavování funkcí a zaměstnání a vůbec možnosti pracovat ve svém oboru. Zvláště citelně se tato situace dotkla oblasti vědy a kultury, neboť především společenskovědná a kulturní inteligence byla normalizačním režimem vcelku oprávněně považována za viníka prožití krize.²⁶

25 OTÁHAL, Milan: Česká společnost na počátku tzv. normalizace. In: *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945. Česká společnost po roce 1945*. TŮMA, Oldřich - VILÍMEK, Tomáš (eds.). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008, pozn. č. 22, s. 19.

26 K tomu viz *Svědectví o duchovním útlaku 1969-1970. „Normalizace“ v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích. Dokumenty*. OTÁHAL, Milan - NOSKOVÁ, Alena - BOLOMSKÝ, Karel (eds.). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR - Maxdorf, 1993. K čistkám v médiích, zákonodárných a zastupitelských orgánech, státní a hospodářské sféře a společenských organizacích a nekomunistických stranách viz především HRADECKÁ, Vladimíra - KOUDELKA, František: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969-1974. Sešity ÚSD AV ČR*, sv. 31. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998, s. 49-73.

Formálně přistupovalo vedení komunistické strany k vyloučeným nebo vyškrtnutým komunistům na základě tzv. diferencovaného přístupu. Ve zprávě ÚV KSČ o činnosti strany a vývoji společnosti od XIV. sjezdu a o jejích dalších úkolech, kterou přednesl na XV. sjezdu v dubnu 1976 generální tajemník G. Husák, k tomu bylo uvedeno: „I mezi občany, se kterými se strana musela rozejít, probíhal v důsledku úspěšné práce strany a progresivního rozvoje společnosti hluboký diferenciační proces. Představitelé pravice se dostali do úplné politické izolace a jejich politické ambice a představy utrpěly naprostý bankrot. Jednotlivci z těchto řad se logicky dostali na cestu renegátství a otevřeného nepřátelství vůči socialistickému zřízení.“²⁷

Na základě podnětů vzešlých z XV. sjezdu vydal v červenci 1976 ústřední výbor KSČ směrnici upravující opětné přijímání do strany těch jejích bývalých členů, jimž bylo v letech 1968-1971 členství zrušeno nebo kteří byli ze strany vyloučeni. Návrh směrnice byl nejdříve dvakrát (25. května a 11. června) projednáván předsednictvem ÚV KSČ a byly do něj zaneseny určité připomínky vzešlé z diskuze. Do komunistické strany mohli být znovu přijati po individuálním zvážení pouze ti, o nichž bylo mezi komunisty, v pracovních kolektivech a v místě bydliště známo, že svou každodenní prací a způsobem života prokazují upřímný vztah ke KSČ a k její politice, aktivně ji realizují, stojí na pozicích marxismu-leninismu a proletářského internacionalismu. V žádném případě nemělo jít o rehabilitaci jejich dřívějšího „nesprávného“

27 *XV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 12. dubna-16. dubna 1976.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1977, s. 29. Na dalším místě je údajný postoj k bývalým komunistům a jejich nediskriminační postavení rozvedeno: „Vývoj potvrdil, že očista strany byla nevyhnutelná a správná. Bez toho by komunistická strana nebyla schopna překonat krizi ve vlastních řadách a vyvést společnost na cestu dalšího všestranného socialistického rozvoje. Pokud byly zjištěny chyby a nedostatky, které se staly při pohovorech, byly stranickými orgány napraveny.

[...] Dělalí jsme po XIV. sjezdu politiku diferencovaného přístupu k vyloučeným a vyškrtnutým. Tento politický přístup přinesl své výsledky. Velká většina těch, kterým nebyla vydána nová členská legitimace, pochopila, především v důsledku úspěšné politiky strany a rozvoje naší společnosti, své chyby a omyly, pochopila, že jejich mylné postoje nebyly slučitelné s jednáním člena revoluční marxisticko-leninské strany. Svou prací přispívají k rozvoji naší společnosti, používají všech práv občanů ČSSR, mají plnou možnost zúčastňovat se politického života a práce v rámci organizací Národní fronty. Na této politice diferencovaného přístupu není potřebné nic měnit.“ Tamtéž, s. 72-73.

politického jednání nebo o změnu rozhodnutí stranických orgánů a organizací o ukončení jejich členství v KSČ. Jednalo se o jejich nové přijetí do strany se všemi právy a povinnostmi podle stanov strany. Uchazeči z řad bývalých členů strany tak museli absolvovat řádnou kandidátskou lhůtu (neprošel původní návrh, aby jí byli zproštěni ti, kteří před svým vyloučením či vyškrcnutím byli členy strany více než čtyři roky), v nově vydávaných členských legitimacích jim nebylo přiznáno nepřerušené členství. Při znovupřijímání bývalých členů strany mělo být zohledňováno třídní a věkové hledisko, nicméně ze strany příslušníků dělnické třídy byl o návrat do KSČ dosti nízký zájem.²⁸

O tom, jak vypadalo plnohodnotné zapojení „vhodných“ bývalých členů v reálu, svědčí skutečnost, že od přijetí směrnice o diferencovaném přístupu k vyloučeným a vyškrcnutým členům KSČ v roce 1976 až do poloviny roku 1987 bylo do strany znovu přijato pouze 3 940 osob, z toho 42 % dělníků.²⁹

— Spory ve vedení KSČ o podobu normalizace v roce 1970 a přijetí *Poučení z krizového vývoje*

Souběžně s prověrkami probíhal uvnitř vedení KSČ ostrý mocenský boj. Na plénu ÚV KSČ uskutečněném 28.–30. ledna 1970 byla schválena

-
- 28 Do 1. 1. 1977 bylo potvrzeno přijetí 147 bývalých členů strany, z nichž bylo 56 dělníků (38,1 %). K tomuto datu se prověřovalo dalších 3 279 žádostí, z nichž velice málo bylo podáno dělníky a družstevními rolníky. V Severomoravském kraji tvořil podíl žádostí příslušníků inteligence 75 % a dělníků pouze 16 %, ve Středočeském kraji byl tento poměr 65,2 % příslušníků inteligence ku 12 % dělníků, v dalších krajích byla situace obdobná. NA, f. KSČ - ÚV, 02/1 - předsednictvo, 1971–1976, sv. 34, arch. j. 37, inf. 1, Informační zpráva o dosavadních výsledcích a zkušenostech z plnění Směrnice ÚV KSČ k postupu při realizaci závěrů XV. sjezdu o diferencovaném přístupu k bývalým členům KSČ a možnosti jejich přijímání za kandidáty a členy strany, zpráva byla předložena k projednání předsednictvu ÚV KSČ 21. 3. 1977.
- 29 Od XVII. sjezdu strany v roce 1986 jich bylo 231, z toho v roce 1988 padesát. NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-86/89, Zpráva o zkvalitňování členské základny strany za rok 1988 a v období od XVII. sjezdu, projednaná 18. 8. 1989 předsednictvem ÚV KSČ a 31. 8. 1989 rozeslaná krajským výborům KSČ a městským výborům KSČ v Praze a Bratislavě s tím, aby ji projednaly a využily v přípravě členských schůzí a stranických konferencí k žádoucímu usměrňování vývoje členské základny v příštím období.

vynucená rezignace členů předsednictva ÚV KSČ Oldřicha Černíka, Karla Poláčka a Štefana Sádovského. Na uvolněná místa byli zvoleni Antonín Kapek, Josef Korčák a Jozef Lenárt, což znamenalo výrazné posílení konzervativního dogmatického křídla na úkor centristů. Zvýrazněna tak byla pozice Vasila Biľaka, disponujícího úzkými kontakty na vrcholné představitele Kremlu včetně L. I. Brežněva. Dalších jedenáct osob rezignovalo na post člena ÚV KSČ. Od Husákova nástupu do vedoucí stranické funkce tak bylo z ÚV KSČ vyloučeno nebo na členství rezignovalo 65 členů či kandidátů ze 110, tedy více než polovina.³⁰

Husák se musel vypořádat s požadavky skupiny stoupců Antonína Novotného, které výrazně zazněly již na květnovém plénu. Chtěli dosáhnout přehodnocení svržení Novotného z postu prvního tajemníka strany v lednu 1968 a předchozího vývoje ve státu i uvnitř komunistické strany. To samozřejmě Husák, který se sám stal obětí předchozích „deformací“ a kterému právě odvolání Novotného z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ uvolnilo cestu do vysoké politiky, důsledně odmítal. Představitelé novotnovců (mimo jiné ministr zemědělství a výživy Lenártovy vlády v letech 1967–1968 Karel Mestek) kritizovali Husáka za nedůsledný postup v kádrových otázkách. Tvrdě napadali například skutečnost, že Černík byl v lednu 1970 sice zbaven členství v předsednictvu ÚV KSČ i funkce předsedy federální vlády, jako předseda Federálního výboru pro techniku a výstavbu však členem této vlády zůstal, jejich nespokojenost vyvolávalo jmenování Dubčeka velvyslancem v Turecku a uplatnění některých reformistů (Čestmír Císař, Viktor Pavlenda) na nižších diplomatických postech. Volání po provádění normalizace po vzoru padesátých let se Husák i s ohledem na svou minulost bránil. Vítězství této koncepce, spojené s rozpoutáním masové represe včetně potrestání proreformních lídrů z roku 1968 (ultraleví mluvili i o nutnosti trestněprávního postihu A. Dubčeka), by mělo nedozírné následky a ve své podstatě by mohlo ohrozit i jeho osobně.

Větší nebezpečí však pro něj představovala skupina krajně dogmatických ultralevých komunistů, kteří pocházeli prakticky výlučně z českých zemí. Začala se formovat již krátce po lednu 1968, významný impulz pro její aktivizaci přinesla okupace země. Původně byla spojená především se jmény stranického funkcionáře z Prahy-Libně Josefa

30 BELDA, *Konečná fáze likvidace obrodného procesu*, s. 92.

Jodase a malíře, sochaře a předválečného sólisty baletu Národního divadla Emanuela Famíry, kteří však dlouho porážku pražského jara nepřežili (Famíra zemřel v lednu a Jodas v červnu 1970). Vystupovala ještě radikálněji než okruh slovenských komunistů kolem Vasila Biľaka. Řada z jejích především starších členů volala po malé a elitní komunistické straně, složené ze spolehlivých soudruhů a organizované po gottwaldovském vzoru. Požadovala návrat k pouťorovým praktikám včetně tvrdého postihu „kontrarevolucionářů“, tedy de facto uskutečnění politických procesů po vzoru padesátých let. Výrazně se angažovala především při čistkách ve školství a kultuře, jejím exponentem byl i ministr školství ČSR Jaromír Hrbek. Do skupiny patřili též český ministr vnitra a životního prostředí Josef Grösser a předsedkyně Sněmovny lidu Federálního shromáždění Soňa Pennigerová, vedoucí oddělení mezinárodní politiky ÚV KSČ Pavel Auersperg či historik Václav Král. Jisté pozice měla i v bezpečnosti a armádě (její člen generál Otakar Rytíř byl styčnou osobou k sovětské armádě a po ministru obrany Martinu Džúrovi de facto druhým nejvýše postaveným mužem v armádě). Organizační platformou uskupení se mělo stát marxisticko-leninské sdružení Levá fronta, jehož valná hromada se nicméně sešla až 20. prosince 1969. Stanovy této organizace přitom byly připravovány již na počátku jara 1969 a ministerstvo vnitra je schválilo na počátku července 1969. V této době měla vytvořenu síť 43 regionálních odboček, sdružujících údajně kolem pěti tisíc členů. Levá fronta ale počty členů záměrně nadsazovala, podle zjištění ideologického oddělení Byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích z října 1970 šlo ve skutečnosti o zhruba dva a půl tisíce členů, vybraných podle velmi přísných politických kritérií. V březnu 1969 se ustavil Leninský svaz mladých, který o rok později vykazoval okolo jedenácti a půl tisíce členů, když nejpočetnější základnu údajně tvořila mládež z Ostravska. Ve skutečnosti však byl jeho význam marginální.

Stejně jako novotnovci kritizovali údajný pomalý a nedůsledný postup v kádrových otázkách. Soňa Pennigerová dokonce požadovala v lednu 1970 na československém velvyslanectví v Moskvě odchod Biľaka i Indry, neboť zkompromitovali politiku vedení KSČ. Mluvila zde také o tom, že by Sověti měli opět přijít do Československa udělat pořádek. Husákův odpor k ultralevým stoupal. V květnu 1970 se na stránkách *Tribuny* pustil do ultralevice její šéfredaktor, tajemník Byra

ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích a Biřakův společník Oldřich Švestka, který je varoval před frakční činností, ohrožující jednotu strany.³¹ Definitivně se Husák rozhodl zlomit politický vliv ultralevých po smrtelné autohavárii Jaroslava Trojana 1. srpna 1970, kdy se v Trojanově služebním trezoru našla řada kompromitujících materiálů na stranické i státní špičky. Na počátku října 1970 se ještě uskutečnila ideologická konference Levé fronty, které se dostalo široké publicity. Již 20. října 1970 vyslovilo byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích zásadní nesouhlas s jejími výsledky, zakázalo z ní publikovat materiály a opětovně doporučilo sloučení Levé fronty se Socialistickou akademií, sloužící propagandistickým účelům. Vedoucí představitelé skupiny byli postupně z vysoké politiky eliminováni (J. Grösser musel funkci ministra vnitra a životního prostředí ČSR opustit v říjnu 1970, J. Hrbek post ministra školství ČSR v červenci 1971, O. Rytíř byl odsunut do funkce předsedy Svazarmu).³²

Silné pozice ve vedení komunistické strany měli konzervativci (tzv. zdravé síly) typu Vasila Biřaka, Josefa Kempného a Aloise Indry, kteří patřili již před srpnem 1968 k největším kritikům reform. V okamžiku vojenské intervence v srpnu 1968, které měli zajistit politické krytí, však selhali, pro Moskvu nicméně stále představovali – podobně jako ultraleví – výhodný politický nástroj nátlaku na Husáka.³³ Představitelé této skupiny udržovali jisté kontakty s lidry ultralevých, jejich cesty se však zhruba v polovině roku 1969 rozešly.

Výsledkem kompromisu mezi Husákovou skupinou, ultralevicovým křídlem KSČ a konzervativci kolem V. Biřaka byl text tzv. *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Tento dokument představoval oficiální a závaznou interpretaci reformního hnutí v roce 1968. Do přípravy textu zasahovalo sovětské vedení, které jej

31 Stalo se tak na závěr rozsáhlého Švestkova textu věnovaného především nutnosti vypořádat se s nebezpečím ze strany tzv. pravicových oportunistů, který byl příznačně nazván O pravicovém oportunismu, ale i centralismu, dogmatismu a sektářství. *Tribuna*, roč. 2, č. 21, 27. 5. 1970, s. 1, 3-7.

32 K tzv. ultralevým viz článek Pavla URBÁŠKA Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus. K úloze ultraradikální levice v letech 1968-1970. *Listy*, roč. 36, č. 4/2006, dostupné online: <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=064&clanek=040604> [citováno 31. 3. 2020].

33 OTÁHAL, *Česká společnost na počátku tzv. normalizace*, pozn. č. 22, s. 23n.

chtělo využít pro obranu svého postupu i tzv. Brežněvovy doktríny.³⁴ Myšlenka na jeho vytvoření se rodila od počátku roku 1970. Autorský kolektiv vedený Vasilem Biľakem se při sestavování potýkal s řadou problémů. V dokumentu bylo třeba vysvětlit, proč mezi „muže ledna 1968“ patřili i Gustáv Husák, Vasil Biľak a další členové současného vedení KSČ. Nepříjemná též byla otázka pozvání okupačních armád do země, byť vedení strany tento krok již označilo za nutný pro záchranu socialismu. Ani autoři zvacího dopisu, ani sovětská strana neměli zájem na tom, aby bylo pozvání armád „bratrských“ zemí interpretováno jako akce skupiny spiklenců jednajících za zády komunistické strany.

V textu dokumentu byl vývoj po lednu 1968 hodnocen mimo jiné těmito slovy: „Ve svém základním významu byly výsledky lednového pléna výrazem nezbytnosti řešit nazrálou krizi v KSČ a odstranit z činnosti strany, a zejména jejího vedení, to, co bylo překážkou, aby se strana a společnost pozvedly k nové aktivitě, k novému rozmachu. To se týkalo především důsledného uplatňování leninských principů v řízení strany a společnosti a nutnosti včas reagovat na nové jevy ve všech oblastech společenského života, které nastoloval vývoj. V tomto duchu přijala výsledky lednového pléna naprostá většina strany a našeho lidu. [...]

Po lednu 1968 se však ukázalo, že nové vedení strany v čele s A. Dubčekem nebylo pro svou nesourodost, politickou nejednotnost a celkovou slabost schopno tuto úlohu splnit. Pozici předsednictva ÚV KSČ od počátku oslabovalo, že jeho členy zůstali někteří soudruzi odpovědní za minulé nedostatky a deformace, i to, že do něho byli zvoleni J. Špaček a J. Borůvka, kteří se velmi brzy projeví jako exponenti pravice. Rozhodující však bylo – jak ukázal další vývoj – že zejména A. Dubček neměl předpoklady pro pochopení složitosti situace a rizik spojených se změnou vedení v takových politických a hospodářských podmínkách, v jakých se strana a společnost nacházely. [...]

Komunistická strana Československa postupně přestala být v roce 1968 řídicím centrem socialistického společenského řádu. Pod nánosem revizionismu ztrácela charakter marxisticko-leninské strany, což jí znemožňovalo uplatňovat vedoucí úlohu ve společnosti. V důsledku popření zásad demokratického centralismu byla strana postupně zbavována akceschopnosti.“

34 Tamtéž, s. 30-31.

Vyzdviženo bylo působení V. Biľaka na Slovensku: „Pravicovým silám na Slovensku se plně nepodařilo do srpna 1968 na organizované a ucelené platformě zformovat své řady. Na tom mělo svůj podíl zdravé jádro ve vedení strany v čele se soudruhem Vasilem Biľakem, který ve funkci prvního tajemníka ÚV KSS vystupoval jednoznačně z pozic marxismu-leninismu, proletářského internacionalismu, otevřeně odhaloval cíle pravicových a antisocialistických sil, obhajoval pozice strany a naše spojenecké vztahy se Sovětským svazem.“

Intervence pak byla označena za akt „internacionální solidarity, který odpovídal jak společným zájmům československých pracujících, tak mezinárodní dělnické třídy, socialistického společenství a třídním zájmům světového komunistického hnutí. Touto internacionální akcí byly zachráněny životy tisíců lidí, zabezpečeny vnitřní i vnější podmínky pro jejich mírovou a pokojnou práci, upevněny západní hranice socialistického tábora a zmařeny naděje imperialistických kruhů na revizi výsledků druhé světové války.“³⁵

Poučení představovalo závazný kánon nejenom pro posuzování nedávné minulosti, ale vymezovalo též další směřování KSČ. Stalo se „jakýmsi *Kladivem na čarodějnice*, klíčem k rozpoznávání bludů a ďábelských rejdů nepřátel socialismu“.³⁶ Tím, že prohlásilo jakýkoliv pokus o reformy i v budoucnu jako kontrarevoluční, podlomilo možnost vzniku relevantního reformního křídla uvnitř strany, které by bylo schopno reagovat adekvátně na měnící se vývoj ve světě.

Českoslovenští komunističtí předáci nabízeli se střídavým úspěchem text poučení i dalším evropským komunistickým stranám jako důležitý materiál hodný pozornosti pro předejití budoucích možných deformací. Při konferenci konané u příležitosti desátého výročí vzniku tohoto dokumentu, po výbuchu nespokojenosti s komunistickým

35 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Schváleno plenárním zasedáním ÚV KSČ v prosinci 1970. Praha 1970, s. 6, 13, online in: NOSKOVÁ, Alena – PAŽOUT, Jaroslav (eds.): *Neperiodické publikace Ústředního výboru KSČ (faksimilová edice dokumentů)*, http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/10-neperiodicke-publikace-ustedniho-vyboru-ks.html [citováno 31. 3. 2020].

36 MĚCHÝŘ, Jan: *Velký převrat či snad revoluce sametová? Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejích osudech 1989–1992*. Praha: Československý spisovatel, 1999, s. 35.

režimem v Polsku, vedoucím k dočasnému vítězství Solidarity v létě 1980 a rozkladu vládnoucí Polské sjednocené dělnické strany, zdůraznil podobnost mezi soudobým vývojem v Polsku a československou krizí v letech 1968–1969 vedoucí katedry dějin KSČ na Vysoké škole politické Zdeněk Šmoldas. To podle něj jen dokazovalo aktuálnost *Poučení* i pro mezinárodní komunistické a dělnické hnutí, jednalo se o dokument, ke kterému bylo třeba se stále vracet.³⁷

Poučení bylo oficiálně schváleno zasedáním ÚV KSČ konaným 10. a 11. prosince 1970, stejně jako závěrečná zpráva předsednictva ÚV KSČ o tzv. výměně členských legitimací. Husák sice jistým způsobem v úvodním projevu varoval před nesmyslnými existenčními postihy vyloučených členů KSČ s tím, že žádný stát se nezbavuje talentovaných a schopných lidí a na jejich místa nedosazuje neschopné. Představa o tom, že po prověřkové bouři se politická atmosféra uklidní, se nicméně neukázala jako reálná, už na prosincovém zasedání se proti ní vyslovoval především Biřak. Na zasedání došlo k uzavření nepsané dohody mezi Husákovou skupinou, ultralevými a konzervativci, na kompromis odmítla naopak přistoupit část novotnovců kolem K. Mesteka.³⁸

Proti frakčním sporům se ústřední výbor verbálně postavil v přijaté *Rezoluci k aktuálním otázkám jednoty strany*. KSČ mohla podle ní „být vedoucí politickou silou při výstavbě socialismu, předvídat vývoj společnosti, vypracovávat správnou politickou linii a důsledně ji uskutečňovat jen za předpokladu marxisticko-leninské politické, ideové a organizační jednoty“. Aby se zamezilo opakování narušování jednoty strany z let 1968–1969 a mohl být veden účinný boj s „pravicovým oportunistem a revizionismem“, proti nimž se rezoluce především vymezovala, neboť i nadále údajně představovaly hlavní politické nebezpečí, bylo především nutné „důsledně uplatňovat principy demokratického centralismu, to znamená bezpodmínečně respektovat usnesení vyšších stranických orgánů v nižších stranických orgánech a organizacích a u všech členů strany. Nepřípustit svévolný výklad stranických

37 CUHRA, Jaroslav: *Poučení stále (málo) platné. Příběh jednoho politického manifestu. Dějiny a současnost*, roč. 30, č. 1/2008, s. 32–33.

38 K vnitrostranickému vývoji uvnitř KSČ od podzimu 1969 do května 1971 viz především BELDA, Josef: *Konečná fáze likvidace obrodného procesu*, s. 83–121.

usnesení. Zamezit, aby potřebná a nutná výměna názorů při tvorbě a realizaci byla přenášena mimo stranu.“³⁹

— XIV. sjezd KSČ a upevnění moci normalizačního vedení KSČ

Ve dnech 25.–29. května 1971 proběhl ve Sjezdovém paláci v Praze XIV. sjezd KSČ, který představoval veřejnou manifestaci mocenských pozic normalizačního režimu po porážce pražského jara. Doprovázela ho rozsáhlá bezpečnostní opatření, neboť podle bezpečnostních orgánů hrozila aktivizace zahraničních i vnitřních „nepřátelských sil“. K žádným větším protestním akcím však nedošlo, za zmínku stojí pouze reakce některých reformních komunistů vyloučených ze strany. Skupina exkomunistů podepsaná jako delegáti XIV. mimořádného vysočanského sjezdu vydala leták nadepsaný výzvou „Nesmíme dále mlčet“, v němž se přihlásila k obrodnému procesu a Akčnímu programu KSČ z dubna 1968. Vysočanský sjezd obhajovali jako legální a kriticky hodnotili vývoj po dubnu 1969. Docházelo podle nich k restauraci režimu 50. let. Nesouhlasili s tezí o konsolidaci společnosti, krize podle nich nadále trvala. Její řešení záviselo na blíže nespecifikovaných příznivých vnitropolitických i mezinárodních podmínkách.

K sjezdu se vyslovilo i několik protagonistů pražského jara pobývajících v exilu (Eduard Goldstücker, Zdeněk Hejzlar, Jiří Pelikán, Ota Šik aj.). Sjezd byl podle nich nelegitimní, neboť se odehrával v ovzduší politické perzekuce a pod dozorem okupačních vojsk. Vyzvali zároveň delegáty k vyjádření nesouhlasu s politikou vedení strany a světové veřejné mínění k podpoře spravedlivého boje českého a slovenského lidu za socialistický a demokratický vývoj Československa. Ten byl podle nich podmíněn odchodem cizích vojsk, obnovením občanských svobod a zastavením perzekuce.⁴⁰

39 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. – Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1988, s. 45, 47.

40 OTÁHAL, *Česká společnost na počátku tzv. normalizace*, s. 29.

Nové vedení komunistické strany se snažilo o potvrzení nastoleného kurzu také rozsáhlou propagandistickou kampaní spojenou s iniciováním množství „společensko-politických aktivit“. Konaly se veřejné a členské schůze KSČ a besedy ke sjezdu i k padesátému výročí založení komunistické strany, které měly přispět „k hlubšímu pochopení historické úlohy strany v naší společnosti“. Na pamětních místech revolučních bojů byly odhalovány památníky, byly organizovány výstavy, zvláštní vysílání závodního rozhlasu a „názorová agitace“. Na řadě míst podávali manifestačně především dělníci, technici a mládež přihlášky do komunistické strany, do Lidových milic byli přijímáni noví členové, docházelo k ustavování nových organizací SSM a SČSP. Na adresu sjezdu došlo 12 477 dopisů a telegramů od organizací KSČ a dalších složek Národní fronty, od kolektivu pracujících, mládeže a pionýrů. Z tohoto počtu obsahovalo 7 478 informace o uzavření závazků na počest sjezdu nebo o jejich plnění. Podle *Informace o názorech na průběh a výsledky XIV. sjezdu*, sestavené na základě hlášení krajských výborů KSČ, která tyto údaje obsahuje, se však v některých případech projevoval „formalismus, zejména v tom, že závazky se nestaly záležitostí širších kolektivů, ale úzkého okruhu funkcionářů“.

Zpráva konstatovala údajně obecně pozitivní přijetí sjezdu, jeho průběhu a výsledků. „Naším politickým protivníkům doma i v zahraničí se nepodařilo nejrůznějšími spekulacemi a pomluvami vyvolat neklid a oslabit pozornost veřejnosti k jednání sjezdu nebo jeho výsledky zneužít.“ V diskuzích se však prý vyskytly i některé „nesprávné“, až nepřátelské názory. Zaznívaly mimo jiné otázky, proč nebyli pozváni představitelé některých komunistických stran nebo nepřijeli jejich vrcholní představitelé (například komunistické strany Číny, Rumunska, Itálie, Velké Británie). Proč neexistuje vedle ÚV KSS samostatný ústřední výbor českých zemí nebo jak bude řešeno členství Antonína Novotného ve straně. Vyskytlo se údajně nesprávné chápání vývoje v zemi v letech 1968–1969, názory upozorňující na perzekuci občanů za jejich politické chyby, případy vyhrožování funkcionářům a vyvíjení psychologického nátlaku na „dosud kolísající občany“ a psaní různých hesel, strhávání výzdoby a letákové akce. V některých pražských kinech větší skupiny mladých diváků opouštěly svá místa při promítání týdeníků nebo krátkých filmů se stranickou tematikou. Velmi slabou návštěvnost měl film *Klíč* režiséra Vladimíra Čecha z období heydrichiády, který byl natočen

k padesátému výročí založení KSČ a tendenčně zobrazoval roli komunistického odboje.⁴¹

Hodnocení vývoje od poloviny šedesátých let se neslo v duchu nedávno přijatého *Poučení z krizového vývoje*, které bylo koneckonců sjezdem schváleno společně s *Rezolucí k aktuálním otázkám jednoty strany* jako závazné směrnice pro práci celé strany. Sjezdové rokování se neslo ve znamení zdůrazňování potřeby prohloubení ideové, politické a organizační jednoty strany a upevnění její vedoucí úlohy ve společnosti, snahou prokázat, že bylo překonáno její vnitřní rozštěpení a že je opět akceschopná. Zároveň se jí podařilo plně obnovit internacionální vazby na pokrokové síly ve světě, především pak přátelské a spojenecké svazky se Sovětským svazem a ostatními socialistickými státy. Jednoznačně to bylo konstatováno již na úvod zprávy ÚV KSČ o činnosti KSČ a vývoji společnosti od jejího XIII. sjezdu a o dalších úkolech strany, kterou přednesl G. Husák první den jednání. „Dnes můžeme odpovědně prohlásit, že nástup kontrarevolučních sil byl odražen, socialistické zřízení ubráněno. Od dubna 1969 ústřední výbor nastoupil pevný kurs na překonání krizových jevů ve straně a společnosti. Podmínkou překonání nebezpečné krize byla porážka pravicově oportunistických, revizionistických a antisocialistických sil, očista strany, společenských i státních orgánů a obnovení marxisticko-leninských zásad v politice strany i činnosti našeho socialistického státu.

Po dvou letech úporné a namáhavé politické, organizátorské práce statisíců komunistů můžeme právem konstatovat, že strana je ideově, politicky i organizačně sjednocená a akceschopná. [Potlesk] Naše společnost je konsolidovaná, ekonomika obnovila stabilitu a nabírá dynamické tempo rozvoje.“⁴²

Pokud jde o hospodářskou situaci, stejně jako v závěrečné rezoluci bylo mimo jiné konstatováno, že se novému vedení strany podařilo nejenom překonat hrozbu hospodářské katastrofy, ale splnit i většinu hlavních cílů stanovených 4. pětiletým plánem. Dosažené výsledky by

41 Z českých zemí dorazilo na adresu sjezdu 8 561 dopisů a telegramů, z toho 5 575 s informací o závazcích, ze Slovenska 3 103 dopisů a telegramů, z toho 1 689 s informací o závazcích. Zbytek pocházel od organizací v Československé lidové armádě. NA, f. KSČ - ÚV, 02/1 - předsednictvo, 1971-1976, sv. 1, arch. j. 1, inf. 4.

42 *XIV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 25. května - 29. května 1971.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1971, s. 20.

byly ještě příznivější, kdyby nebyl hospodářský vývoj oslaben stagnací na počátku šedesátých let a především důsledky krize v roce 1968.

Na sjezdu zazněla i zpráva Ústřední kontrolní a revizní komise přednesená jejím předsedou Milošem Jakešem, která po umírněné sebekritice svých postojů v roce 1968 zdůraznila svoji roli v procesu tzv. konsolidace. Lubomír Štrougal přednesl zprávu o ekonomické politice nazvanou *Hlavní směry hospodářské politiky strany v letech 1971–1975*, jež shrnovala hlavní problémy ekonomiky země a její další směřování. Zároveň představovala komentář k návrhu *Směrnice XIV. sjezdu k 5. pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1971–1975*, který byl sjezdem rovněž schválen. Jako rozhodující se autorům zprávy jevila skutečnost, že Československo mělo všechny předpoklady pro další všestranný vzestup. Klíčová role v zápase o upevnění socialistické moci byla připisována trvalému a dynamickému rozvoji hospodářství a stále plnějším uspokojování hmotných a duchovních potřeb pracujících. Sjezd též schválil pozměněné stanovy strany, v nichž mimo jiné byl po pěti letech znovuzaveden institut kandidáta členství, který měl sloužit k hlubší politické a ideové přípravě nových členů strany a napomoci tak zlepšení kvality členské základny.

Na sjezdu byl i po formální stránce markantní návrat do starých kolejí. Jeho účastníci se přihlásili k revoluční tradici KSČ, slavící právě půl století od svého založení. Projevy obsahovaly četná odvolání na podněty vzešlé z XXIV. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, konaného 30. 3. – 9. 4. 1971. K propagandistickým účelům posloužil i nový sovětský letoun TU 144, který se cestou na pařížský aerosalon zastavil na dva dny v Praze, přičemž dvakrát obletěl areál Sjezdového paláce „nadšeně sledován delegáty i hosty sjezdu, kteří zahrnuli delegaci ÚV KSSS blahopřánímí k tomuto skvělému vítězství sovětských vědců, techniků a dělníků“.⁴³

Sjezdu se zúčastnilo celkem 1 298 delegátů, 1 186 s hlasem rozhodujícím (devět delegátů bylo omluveno) a 112 s hlasem poradním. Bylo zvoleno 115 členů a 45 kandidátů ústředního výboru KSČ. Na jeho prvním zasedání 29. května byl G. Husák zvolen do funkce generálního (tedy nikoli již prvního) tajemníka. Členy předsednictva ÚV KSČ se stali Vasil Biľak, Peter Colotka, Karel Hoffmann, Gustáv Husák, Alois

43 První den sjezdového jednání. *Rudé právo*, 26. května 1971, s. 1.

Indra, Antonín Kapek, Josef Kempný, Josef Korčák, Jozef Lenárt, Ludvík Svoboda a Lubomír Štrougal, kandidáty členství Miloslav Hruškovič a Václav Hůla. Tajemníky ÚV KSČ byli zvoleni Vasil Biľak, Jan Fojtík, Miloslav Hruškovič, Alois Indra, Josef Kempný a Oldřich Švestka, členy sekretariátu vedle nich dále byli Gustáv Husák, Jozef Lenárt, Miroslav Moc a František Ondřích. Ve funkci předsedy Ústřední kontrolní a revizní komise, která měla nyní celkem 51 členů, byl potvrzen Miloš Jakeš.⁴⁴ Vedení strany se tak zformovalo v té podobě, v jaké v podstatě s menšími změnami vládlo až do konce osmdesátých let.⁴⁵ Vedle reformistů byli z ÚV KSČ vyřazeni přívrženci A. Novotného. Ze 166 členů a kandidátů ÚV KSČ zvolených XIII. sjezdem v roce 1966 tvořili příslušníci „zdravého jádra“ strany většinu, v novém ÚV KSČ jich zůstalo pouze 23 procent.⁴⁶

Konání celostátního sjezdu předcházely 13.–15. května 1971 sjezd Komunistické strany Slovenska, který se nesl v podobném duchu. Delegáti sjezdu patřičně zhodnotili zkušenost strany s bojem proti „rozvrátané činnosti pravicově oportunistických a revizionistických sil“ v krizových letech 1968–1969 a výsledky „konsolidace“ na Slovensku. Následná ustavující schůze ústředního výboru KSS 15. 5. 1971 potvrdila Josefa Lenárta ve funkci prvního tajemníka ÚV KSS, členy předsednictva se vedle něj stali Ladislav Abrahám, Peter Colotka, Herbert Ďurkovič, Ján Janík, Ondrej Klokoč, Elena Litvajová, Ľudovít Pezlár, Gejza Šlapka, Václav Vačok a Miroslav Válek. Tajemníky ÚV KSČ byli zvoleni Ján Janík, Ľudovít Pezlár a Václav Vačok, členy sekretariátu spolu s nimi dále

44 ŠTVERÁK, František: *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992). Základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany*. Praha: Národní archiv, 2010, s. 192–194.

45 Podobnou personální kontinuitu je možno sledovat i na regionální úrovni, kde si někteří funkcionáři vybudovali silné mocenské pozice, posílené i členstvím v ústředních stranických, zákonodárných či společenských orgánech. Příkladem byl Miroslav Mamula (1930–1986), který byl od roku 1970 až do své smrti v roce 1986 vedoucím tajemníkem Krajského výboru KSČ v Ostravě a předsedou Krajského výboru Národní fronty a zároveň v témže období členem Ústředního výboru KSČ a Ústředního výboru Národní fronty a od roku 1971 též poslancem Sněmovny lidu Federálního shromáždění. *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*. Nová řada. Sv. 7 (19). Ostrava: Ostravská univerzita, 2005, s. 68–69.

46 BELDA, Josef: Konečná fáze likvidace obrodného procesu. In: *Československo roku 1968*. 2. díl, s. 115.

byli Jozef Lenárt a Bohuš Trávníček. Předsedou ÚKRK KSS zůstal Viliam Šalgovič.⁴⁷

Potvrzením úspěchu procesu normalizace a skutečnosti, že Husákovy politické vedení má situaci již pevně v rukou, se staly volby do zastupitelských orgánů na všech úrovních v listopadu 1971. Šlo o první

47 *Zjazd Komunistickej strany Slovenska 13.-15. mája 1971*. Bratislava: Pravda, 1971, s. 205. Také následující tři sjezdy KSS vždy předcházely sjezdům KSČ. Dne 11. 12. 1972 opustil funkce tajemníka ÚV KSS, člena předsednictva a sekretariátu ÚV KSS Václav Vačok, kterého nahradil Miloslav Hruškovič. Dne 26. 3. 1975 zemřel Ondrej Klokoč, od 4. 6. 1975 byl členem předsednictva ÚV KSČ Viliam Šalgovič. ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, s. 349.

Na sjezdu KSS konaném 25.-27. 3. 1976, resp. na ustavujícím zasedání zvoleného ÚV KSS bylo toto složení nejvyšších orgánů strany potvrzeno, pouze předsedou ÚKRK SSR se místo Šalgoviče stal její dosavadní člen Miloslav Boďa. *Zjazd Komunistickej strany Slovenska 25.-27. marca 1976*. Bratislava: Pravda, 1976, s. 227-228. Dne 4. 5. 1977 nahradil v předsednictvu ÚV KSS Herberta Ďurkoviče Ignác Janák. ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, s. 350-351.

Na ustavujícím zasedání ÚV KSS, které bylo zvoleno sjezdem KSS konaným 20.-22. 3. 1981 doplnil dosavadních pět členů sekretariátu ÚV KSS (Hruškovič, Janík, Lenárt, Pezlár, Trávníček) Michal Zozulák. *Zjazd Komunistickej strany Slovenska 20.-22. marca 1981*. Bratislava: Pravda, 1981, s. 249-250. Ani na ustavujícím zasedání ÚV KSS zvoleného sjezdem KSS konaným ve dnech 13.-15. 3. 1986 se složení předsednictva ÚV KSS příliš nezměnilo. Nadále zůstalo jedenáctičlenné, pouze místo Ladislava Abraháma byl nyní jeho členem Pavel Hrivnák. Ze sestavy členů sekretariátu ÚV KSS vypadl Michal Zozulák, předsedou ÚKRK ÚV KSS se po Miloslavu Boďovi stal Eugen Turzo. *Zjazd Komunistickej strany Slovenska 13.-15. marca 1986*. Bratislava: Pravda, 1986, s. 361-362.

K větší proměně personálního složení nejvyšších orgánů KSS došlo až na konci osmdesátých let a byla před listopadem 1989 dokonce širší než u celostátního vedení strany. Jozefa Lenárta nahradil 14. 4. 1988 na postu prvního tajemníka ÚV KSS Ignác Janák (řadovým tajemníkem byl již od 30.-31. 3. 1987), Lenárt opustil též funkce člena předsednictva a sekretariátu ÚV KSS. Post v předsednictvu ÚV KSS opustili dále Peter Colotka (11. 10. 1988), Pavel Hrivnák (26. 6. 1986, 22. 6. 1989 se stal znovu členem), Miroslav Hruškovič (22. 6. 1989), Ján Janík (30. až 31. 3. 1987), Ľudovít Pezlár (14. 4. 1988) a Miroslav Válek (19. 12. 1988). Jeho členy se naopak stali Pavol Bolvanský (22. 6. 1989), Koloman Dudás (11. 10. 1988), Ivan Goňka (26. 6. 1986), Ivan Knotek (od 14. 4. 1988 do 22. 6. 1989), Štefan Rybár a Ondrej Šaling (oba od 11. 10. 1988). Posty člena sekretariátu a tajemníka ÚV KSS opustili J. Janík (30.-31. 3. 1987), Ľ. Pezlár (14. 4. 1988) a M. Hruškovič (2. 6. 1989). Členy sekretariátu se naopak stali Štefan Bachár (14. 1. 1988), Pavol Bolvanský (22. 6. 1989), Jozef Ďurica (od 26. 6. 1986 do 19. 12. 1988), Jozef Kiss (14. 1. 1988), Ivan Knotek (od 14. 4. 1988 do 11. 10. 1988), Ondrej Šaling (11. 10. 1988) a Gejza Šlapka (14. 4. 1988), tajemníky ÚV KSS Pavol Bolvanský (22. 6. 1989), Ivan Knotek (od 14. 4. do 11. 10. 1988), Ondrej Šaling (11. 10. 1988) a Gejza Šlapka (14. 4. 1988). ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, s. 355.

volby konané od okupace. Přestože z nich měli představitelé režimu obavu a přijali pro jejich hladký průběh řadu bezpečnostních opatření a přestože část opozice vyzývala občany k jejich bojkotu, skončily drtivým vítězstvím jednotné kandidátky Národní fronty, která získala takřka stoprocentní podporu. Ke stu procentům se blížila i volební účast.

Pozice Gustáva Husáka byly posíleny v roce 1975, kdy se ujal funkce prezidenta republiky. Husák usíloval o prezidentský post z důvodů prestižních i mocenských. Od roku 1969 docházelo k postupnému ochlazení vztahu mezi ním a Ludvíkem Svobodou. K tomu přispělo i zastavení vydávání Svobodových pamětí v roce 1972, které podle stranických ideologů i sovětského velvyslanectví mohly být zneužity k nepřátelské propagandě. Husák tento krok sice neinicioval, nicméně akceptoval. Když postihla v témže roce Ludvíka Svobodu mozková příhoda, stala se otázka jeho výměny aktuální. Sám Svoboda po rodinné poradě na počátku roku 1973 sdělil Husákovi, že nechce ve výkonu své funkce pokračovat. Ten jej však přesvědčil, aby prozatím setrval ve své funkci a znovu se o ni ucházel, což podporovali i Sověti. Nebylo jasné, kdo by ho nahradil (mluvilo se mimo jiné o prezidentských ambicích Vasilu Biřaka či Aloise Indry), přičemž různé sondáže směřovaly k sovětským představitelům. Panovala zřejmě obava, že případný spor o nástupnictví by mohl destabilizovat předsednictvo ÚV KSČ. Svoboda navíc měl u veřejnosti stále jistou autoritu, což pomáhalo stabilizovat režim. Tak byl v březnu 1973 nemocný Svoboda opět zvolen prezidentem, jeho zdravotní stav se však v průběhu druhého volebního období zhoršoval a další působení ve funkci se jevílo jako nemožné. Husákovi se nakonec přes odpor především konzervativních sil (mj. Kapek, Lenárt, Hoffmann, Indra, Jakeš) podařilo na post prezidenta republiky prosadit. Předtím se musel vypořádat s námitkou, že kumulace nejvyšší stranické a státní funkce byla kritizována v případě Antonína Novotného, s obavou z reakce Čechů na instalaci Slováka do prezidentské funkce a údajně i jistým odporem dosavadního prezidenta, poté co se částečně zotavil. Svobodovo funkční období bylo ústavním zákonem omezeno a Husák byl 29. května 1975 zvolen jako první Slovák v dějinách Československa prezidentem.⁴⁸

48 MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha: Vyšehrad, 2017, s. 433–453; Týž: Podivná jednota. Gustáv Husák a mocenskopolitické zápasy v KSČ na příkladu prezidentské otázky (1969–1975). *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 3–4, s. 299–347.

Své pozice navíc posílil i v aparátu strany. V červenci 1975 osobně převzal řízení politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ a svého spojence Václava Hůlu prosadil jako řádného člena předsednictva ÚV KSČ. Po polovině sedmdesátých let se nicméně zhoršil jeho zdravotní stav, velice se ho pak dotkla smrt manželky Viery 20. října 1977 při havárii vrtulníku. Po této tragické události se dokonce šířily informace, že odstoupí ze své funkce nebo z ní bude sesazen. Těmto spekulacím nahrávalo i vystoupení krajského tajemníka jihočeské organizace KSČ Jaroslava Hejna, který na listopadovém zasedání krajských stranických tajemníků kritizoval nekoncepčnost hospodářské politiky, kterou je preferován ekonomický rozvoj Slovenska na úkor českých zemí, především Jihočeského kraje. Husák, který tuto kritiku bral osobně, Hejnovo vystoupení interpretoval jako útok na stranickou linii a jednotu a kategoricky požadoval jeho odchod. Na zasedání ÚV KSČ v prosinci 1977 pak oznámil, že s Hejnou byla dohodnuta jeho „dobrovolná“ rezignace na post vedoucího tajemníka KSČ v Jihočeském kraji, a poděkoval mu za dobře odvedenou práci. Hejna byl následně uklizen na pozici velvyslance v Bulharsku. Spekulace ohledně možného Husákova sesazení pak vyvrátila až návštěva Leonida Iljiče Brežněva v Československu na přelomu května a června 1978, během níž opakovaně vyzdvihl osobnost Gustáva Husáka, kterému předal Řád Říjnové revoluce. (Zároveň nicméně ocenil Vasila Bilaka Leninovým řádem.) Během interního jednání se stranickými lidry pak Brežněv zdůraznil, že pro stabilitu je nejdůležitější jednotu stranického vedení v čele s Husákem. K tomu dodal, že nedávné vyslání Vladimíra Remka do vesmíru bylo s velkým předstihem dojednáno s Husákem jako ideologická výpomoc k desátému výročí československých událostí roku 1968.⁴⁹

— Nomenklaturní systém a kádrová politika

Jedním ze základních nástrojů uplatňování vedoucí úlohy KSČ byla kádrová politika. KSČ chtěla od získání monopolní moci v únoru 1948 obsadit všechny rozhodující funkce ve státní správě, hospodářské sféře i společenských organizacích buď přímo svými členy, nebo osobami

49 MACHÁČEK, *Gustáv Husák*, s. 465–470.

loajálními s režimem. Prostředkem k zajištění kontroly personálního obsazení důležitých postů ve všech oblastech společnosti, a tedy i klíčovým nástrojem k jejímu ovládnutí se stal kádrový pořádek (nomenklatura) ústředního výboru KSČ a od ní odvozené nomenklatury vytvářené v nižších člancích strany. Rozsah kádrové nomenklatury KSČ je jedním z důležitých ukazatelů stupně ovládnutí společnosti komunistickou stranou. Podle odhadů Karla Kaplana se počet funkcionářů⁵⁰ schvalovaných příslušnými výbory komunistické strany pohyboval v padesátých letech mezi 200–250 tisíci osob.⁵¹ Toto číslo se s určitými výkyvy postupně snižovalo, markantněji od poloviny 60. let.

V souvislosti s politickým uvolněním spojeným se snahou zracionalizovat řízení hospodářství země byla v praxi ve větší míře akcentována otázka odborné způsobilosti a vzdělání vedoucích pracovníků. Pro obsazování některých funkcí se vypisovaly konkurzy za účasti více kandidátů. Zejména v nižších člancích poklesl vliv KSČ na rozhodování o personálních záležitostech. Tento trend zesílil po lednu 1968. Autonomní jednání ekonomického sektoru i dalších segmentů ve společnosti zesílilo natolik, že mnohé personální změny proběhly bez schválení příslušných výborů KSČ. Vedení komunistické strany sice rozhodovalo o obsazení vrcholných politických pozic ve státě, obecně je však možné konstatovat, že se systém nomenklatury fakticky zhroutil. To platí

50 Pojem funkcionář je přísně vzato poněkud nepřesný. Do kádrové nomenklatury spadali např. i uchazeči o studium na některých specifických školách či oborech. Sekretariátem ÚV KSČ byli v tomto období např. schvalováni uchazeči o studium na Vysoké škole stranické nebo na vybraných vojenských vysokých školách, ze studentů Univerzity Karlovy v Praze posluchači jaderné fyziky a jaderné chemie. Do nomenklatury krajských výborů, resp. obvodních výborů KSČ v Praze spadali uchazeči o vědeckou aspiranturu. CAJTHAML, Petr: Nomenklatura a další mechanismy uplatňování moci KSČ ve společnosti. In: *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. KALOUS, Jan – KOČIAN, Jiří (eds.). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012, s. 208. Tato praxe se koneckonců příliš nezměnila do konce 80. let. K tomu viz mj. Zásady výběru a hmotného zabezpečení posluchačů a vědeckých aspirantů, rozmístování absolventů a nových vědeckých kádrů absolventů stranických školických zařízení – Vysoké školy politické ÚV KSČ a její fakulty v Bratislavě, ÚML ÚV KSČ, ÚML ÚV KSS, Akademie společenských věd při ÚV KSSS v Moskvě a Moskevské vysoké stranické školy schválené sekretariátem ÚV KSČ dne 9. června 1988. Praha, červenec 1988. NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálkopisy ÚV KSČ, č. ÚV-50/88.

51 KAPLAN, Karel: Kádrová nomenklatura KSČ 1948–1956. Sborník dokumentů. *Sešity ÚSD AV ČR*, sv. 2. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1992, s. 9.

nejenom ve vztahu ke společnosti, ale i uvnitř strany. Zde byl narušen princip tzv. demokratického centralismu, na jehož základě například předsednictvo a sekretariát ÚV KSČ rozhodovaly předem o obsazení funkcí tajemníků krajských a okresních výborů strany, představitelé nadřízených výborů tyto osoby na konferencích navrhovali a delegáti je jednohlasně schvalovali. Na mnoha okresních a krajských konferencích bylo do funkcí navrženo více kandidátů a volby se konaly tajným hlasováním. Řada dlouholetých funkcionářů byla takto ze svých postů odstraněna.⁵²

Tento vývoj byl pozdějšími normalizátory vcelku oprávněně hodnocen jako jeden ze základních projevů rozkladu vedoucí úlohy KSČ ve společnosti. Formování nové kádrové politiky po dubnu 1969 šlo ruku v ruce s odstavováním reformních komunistů z veřejných funkcí. Oproti odbornosti, vzdělanosti a schopnostem měl být nyní opět kladen důraz na tzv. třídní přístup, oddanost komunistické straně a Sovětskému svazu. První soubor dokumentů formulující koncepci kádrové politiky KSČ a vytvářející mechanismy k její realizaci schválilo předsednictvo ÚV KSČ na svém zasedání 13. února 1970. Jednalo se o nový kádrový pořádek ÚV KSČ *Zásady pro zpracování nových kádrových pořádků a Zásady projednávání kádrových návrhů ve stranických orgánech*. V září 1970 pak vedoucí politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ František Ondrouch předložil sekretariátu ÚV KSČ návrh dokumentu *Kádrová a personální práce ve stranických orgánech, státní a hospodářské správě*, který měl vytvářet ucelený systém kádrové a personální politiky KSČ, zahrnující všechny oblasti národního hospodářství a společenského života. Kládl si za cíl napravit „chyby a deformace“ v kádrové politice z předchozích let, obnovit a prohloubit vedoucí úlohu komunistické strany v této oblasti a institucionálně ji zabezpečit. Sekretariát projednal návrh 22. září 1970, přičemž uložil Františku Ondrouchovi, aby dokument dopracoval „ve smyslu diskuze“, a Gustávu Husákovi, aby ho poté předložil k projednání předsednictvu ÚV KSČ.

Předsednictvo se dokumentem skutečně zabývalo 6. listopadu 1970 a přijalo usnesení ke kádrové a politické práci, které je možno označit za ucelený program KSČ v této oblasti.⁵³ Dokument byl jednoznačně

52 HRADECKÁ - KOUDELKA, *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969-1974*, s. 17.

53 Usnesení bylo publikováno Tamtéž, dokument č. 1, s. 120-133.

ovlivněn politickou situací v zemi, kde probíhaly masové čistky, doprovázené rozsáhlou propagandistickou kampaní zaměřenou proti reformnímu hnutí a jeho protagonistům. V důvodové zprávě k usnesení bylo uvedeno, že v roce 1968 zneužila pravice nedostatků v kádrové práci k útoku proti vedoucímu postavení strany (v důvodové zprávě pro sekretariát byly dokonce použity formulace „proti monopolu strany“) se záměrem „postupně oslabit vedoucí úlohu strany, až ji úplně zlikvidovat“. Pravici se prý podařilo odstranit z vedoucích míst „pocitivé funkcionáře stojící na zásadách marxismu-leninismu“, proti nimž byla namířená „nevyhlášená, avšak s velkou brutalitou uskutečňovaná prověrka z pravicových pozic“. Nástup Gustáva Husáka do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ je hodnocen jako začátek „obnovy stranických norem kádrové práce“.⁵⁴ Přetrvávající nedostatky v kádrové práci spatřovali autoři především v malém počtu tzv. kádrových rezerv a nedodržování kádrového pořádku ÚV KSČ. Vinu na tom nesla i federální vláda, která nesplnila usnesení sekretariátu ÚV KSČ z 16. července 1969, jež jí ukládalo vypracovat model kádrové politiky ve státních a hospodářských orgánech a personálních útvarech ve sféře národního hospodářství.

V úvodu usnesení byly jednoznačně definovány cíle nově formulované kádrové politiky. KSČ jako vedoucí politická síla nese „hlavní zodpovědnost za trvalý rozvoj socialistické společnosti. Vytyčuje politickou linii a stanoví zásady kádrového zajištění. Praktickou realizací kádrové politiky se sleduje prohloubení vedoucí úlohy strany na všech úsecích společenské činnosti, zvýšení účinnosti řízení všech společenských procesů, nejširší rozvoj osobností, uplatnění lidí podle jejich politické vyspělosti, schopností i potřeb dalšího rozvoje socialistické společnosti.“

Za předpoklad úspěchu kádrové práce bylo označeno kvalitní složení stranických orgánů. Funkcionáři, kteří v letech 1968–1969 „politicky zklamali“, měli být nahrazeni těmi, kteří naopak „prokázali politickou vyspělost“. Do stranického aparátu měli být zařazeni především mladí a schopní členové a funkcionáři KSČ se zkušeností ze stranické práce. Postupně jim mělo být umožněno si doplnit politické vzdělání odpovídající výkonu konkrétní funkce. Vedoucí funkcionáři byli zodpovědní za postupné obsazování i ostatních nomenklатурních funkcí

54 Tamtéž, s. 28.

kvalifikovanými pracovníky. Měli rozhodnout, které soudruhy zařadí do funkcí hned, které přesunou do kádrových rezerv, koho vyšlou na stranické školení atd. K tomu měli využít poznatků získaných při pohovorech se členy strany.

Novým momentem kádrové politiky se stal důraz kladený na plánovitost kádrové práce, na vytváření tzv. kádrových rezerv a jejich dlouhodobou přípravu, která měla zajistit jejich odpovídající odbornou a politickou úroveň. Všechny stranické orgány a organizace, ministerstva, generální ředitelství, podniky, společenské organizace a vědecké ústavy měly vypracovat perspektivní plán výchovy, zvyšování kvalifikace a rozmisťování kádrů. Plán měl být každý rok aktualizován. Za nutné bylo považováno obnovení a vedení kádrové evidence nomenklaturních kádrů a kádrových rezerv na úrovni podniků, generálních ředitelství, na ministerstvech, ve vědeckých a výzkumných ústavech. Zařazení do kádrových rezerv se stalo předstupněm nomenklaturního řízení. Tento systém výrazně posílil stabilitu státního a ekonomického aparátu, zároveň však přispěl k jeho zakonzervování a vyšší uzavřenosti.⁵⁵

Usnesení definovalo kritéria výběru kádrů. „Reálnou náplň kvalifikace tvoří politická vyspělost, třídní uvědomělost, požadovaný stupeň teoretických znalostí a vědomostí, životních a zejména pracovních zkušeností, dovedností a návyků, všeobecného rozhledu a intelektu, morálních vlastností a osobních schopností. Její významnou součástí jsou politické postoje, věrnost socialismu, marxisticko-leninské politice Komunistické strany Československa a socialistickému státu, přátelství k Sovětskému svazu.

Stranické orgány a vedoucí pracovníci ve státní a hospodářské správě jsou odpovědní za to, že vedoucí funkce ve společnosti budou obsazovány lidmi spjatými se zájmy dělnické třídy, politicky vyspělými i odborně zdatnými, se smyslem pro odpovědnost, tvořivost a věcnost, spojenou s podnikavostí a racionálností, s vysokými morálními vlastnostmi, schopnými svým vystupováním, jednáním a politickou angažovaností získávat pracující pro aktivní podporu politiky Komunistické strany Československa.“

55 CAJTHAML, *Nomenklatura a další mechanismy uplatňování moci KSČ ve společnosti*, s. 208.

V zásadách výběru kádrů bylo na prvním místě uvedeno, že je třeba „jednoznačně uplatňovat leninskou zásadu političnosti a odbornosti, jakož i třídní hledisko. V řídicích a odpovědných funkcích nemohou pracovat apolitičtí lidé.“ Výběr se měl „zaměřit na členy, kteří pomáhali při očistě strany od pravicových oportunistických sil a kariéristů, a na ty bezpartijní pracovníky, kteří v krizovém období prokázali občanskou statečnost a věrnost socialismu, jsou schopni úspěšně organizovat práci a angažují se za současnou politiku strany“. Pozornost se měla soustředit na kádry s vysokoškolským nebo středoškolským vzděláním, zejména na technickou inteligenci i na další příslušníky inteligence, kteří stojí na pozicích marxismu-leninismu a mají zkušenosti z řídicí práce a z politické a veřejné činnosti. Do politických orgánů byl nutno vybírat „straně oddané a vyspělé příslušníky dělnické třídy i ostatní se socialismem spjaté příslušníky ostatních sociálních vrstev“. S ohledem na zajištění kontinuity se měl výběr soustředit na mladší talentované kádry.

V usnesení byla zdůrazněna nutnost budovat kádrové rezervy, s nimiž bylo třeba pečlivě pracovat. Vedle průběžného hodnocení kádrů ukládalo stranickým orgánům povinnost nejméně jednou za dva roky provést tzv. komplexní hodnocení. Mezi sledovaná kritéria patřila celková politická angažovanost, tedy politická aktivita vedoucích pracovníků včetně jejich zapojení do práce ve stranických a společenských organizacích a tzv. politický přístup k vlastní práci (politické postoje pracovníka, prosazování stranické linie).

Usnesení dále definovalo úkoly stranických orgánů a organizací, dokonce i federální vlády v kádrové práci. Za realizaci kádrové politiky byli odpovědní vedoucí pracovníci, stojící v čele jednotlivých organizací, podniků, závodů a ústavů. K zajištění kádrové a personální práce bylo třeba dobudovat odbory pro práci s kádry, respektive útvary pro kádrovou a personální práci, jejichž postavení, pravomoci a náplň práce usnesení konkretizovalo.

Usnesení bylo projednáno v celé struktuře KSČ až na úroveň základních organizací. V květnu 1971 bylo výslovně potvrzeno XIV. sjezdem KSČ. O pozornosti, která byla této problematice vedením komunistické strany věnována, svědčí to, že sekretariát ÚV KSČ projednával řadu dílčích zpráv zabývajících se kontrolou plnění usnesení o kádrové práci, předsednictvo ÚV KSČ pak až do roku 1975 souhrnné roční zprávy.

Jednotlivé stranické orgány se v roce 1971 zabývaly tzv. komplexním hodnocením nomenklaturních kádrů, které v podstatě posloužilo k dokončení čistek v rozhodujících funkcích. V návaznosti na usnesení ze 6. listopadu 1970 vypracovaly své zásadní dokumenty ke kádrové a personální činnosti ve státní a hospodářské správě federální i národní vlády, přičemž například předsednictvo federální vlády se k usnesení jako k základní závazné směrnicí pro práci v této oblasti přihlásilo.

Kádrová politika byla vedením KSČ korigována na počátku roku 1973. Dne 9. února 1973 projednávalo předsednictvo ÚV KSČ dvě zprávy o realizaci nové kádrové politiky, a to zprávu politicko-organizačního oddělení ÚV KSČ a podstatně kritičtější zprávu Ústřední kontrolní a revizní komise. Obě vyvolaly rozsáhlejší diskuzi, při níž šlo především o vztah k odborníkům. Lubomír Štrougal připomněl nutnost diferencovaného přístupu, vyjádřil názor, že ve vztahu k vyškrtnutým bývalým členům strany převládá „globální směr“, a vyslovil se pro jeho zmírnění. Nejvíce podporoval Štrougala Antonín Kapek, podobně kupodivu vyzněly i diskuzní příspěvky Vasila Bilaka a Jana Fojtíka. Zcela odlišný názor zastávali Alois Indra a Josef Kempný. Na závěr diskuze Gustáv Husák v podstatě podpořil Štrougalův postoj, souhlasil dokonce s diferencovaným postojem k vyloučeným bývalým vedoucím činitelům strany. V návrhu usnesení mu chybělo ocenění vykonané práce v kádrové politice a zdůraznil, že je třeba situaci na tomto poli uklidnit a zamezit nové čistce. Z jeho iniciativy bylo schválení usnesení odloženo do zapracování změn.⁵⁶

Upravený návrh usnesení byl schválen předsednictvem ÚV KSČ 23. března 1973. V jeho úvodu bylo konstatováno, že od přijetí usnesení o kádrové a personální práci v listopadu 1970 bylo na tomto poli dosaženo dobrých výsledků. V dalším období se měl klást důraz na realizaci závěrů přijatých při hodnocení nomenklaturních funkcionářů a na výchovu kádrů. Za nejdůležitější kritérium hodnocení kádrů byly označeny pracovní výsledky a jejich angažovanost ve prospěch politiky KSČ. To mělo platit i pro ty, kterým nebyla vydána nová stranická legitimace. Ti se měli zapojit do veřejného života ve společenských organizacích „podle jejich sebekritického vztahu k vlastním chybám, aktivního postoje k politice strany a osobního podílu na výstavbě socialismu“.

56 HRADECKÁ – KOUDELKA, *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*, s. 31–33.

Na druhou stranu nemělo být umožněno „nositelům a organizátorům pravicového oportunismu a revizionismu“ pracovat tam, kde by mohli „negativně působit na kolektivy lidí“. V kádrové politice se bylo třeba opřít o ty komunisty, kteří se „osvědčili v zápase o marxisticko-leninský charakter KSC“, jejich práce nesměla být znevažována. Usnesení pak mj. předpokládalo zabezpečení posílení kádrových odborů v centrálních orgánech a zvýšení úrovně jejich práce.

V příložených *Zásadách výběru a přípravy kádrových rezerv* bylo zdůrazněno, že práce s kádrovými rezervami nespočívá v pořizování seznamu lidí, ale v konkrétní péči o pracovníky, kteří měli předpoklady vykonávat i vyšší funkce. Kádrové rezervy se nevytvářely na všechny funkce, ale podle konkrétních podmínek a perspektivních potřeb stranických, státních a hospodářských orgánů nebo společenských organizací.⁵⁷

Usnesení přijaté předsednictvem ÚV KSC 23. března 1973 je dokladem jisté korekce dosavadní kádrové politiky. Z hlediska vedení komunistické strany splnily čistky svůj účel vytvořit ze všech organizací a institucí poslušné nástroje a radikální požadavky na jejich pokračování byly v rozporu se snahou zajistit chod státní a hospodářské správy jako základního předpokladu pro dosažení hospodářského a sociálního rozvoje a tím i politické stabilizace režimu. V kontrolních zprávách o realizaci usnesení předsednictva ÚV KSC z 6. 11. 1970 ke kádrové a personální práci je sice místy možno nalézt deklarování nutnosti dokončit očistu od těch, kteří politicky zklamali v letech 1968–1969. Vzhledem k profesní užitečnosti však k odchodu stranicky postižených osob ponechaných doposud na svých postech, případně přesunutých na méně exponovaná místa, docházelo spíše přirozenou cestou, tedy dosažením důchodového věku (o tom svědčí i situace v tak strategickém rezortu, jako byla prokuratura, která je popsána v kapitole věnované personálním čistkám ve státní a hospodářské správě a zastupitelských orgánech).

Jistou roli mohla sehrát i skutečnost, že se každý ze členů předsednictva v praxi setkal s případy, které pokládal za výstřelky. Jejich postoj byl také dán stanoviskem aparátů, které vedli. Představitelé všech tří vlád, nejvíce zodpovědných za zajištění chodu ekonomiky země,

57 NA, f. KSC - ÚV, 02/1 - předsednictvo, 1971–1976, sv. 74, arch. j. 71, b. 7, Kontrolní zpráva o plnění usnesení PÚV KSC ke kádrové a personální práci ze 6. 11. 1970 a *Zásady pro výběr a přípravu kádrových rezerv*.

vystupovali umírněněji než představitelé stranického aparátu, především Ústřední kontrolní a revizní komise, která se stala jakousi baštou zastánců tvrdého postupu. Základní principy kádrové politiky, definované usnesením ze 6. 11. 1970, samozřejmě neztratily svou platnost a k zastavení čistek zcela nedošlo, jednalo se především o jisté zjemnění uskutečněné v rámci zajištění stabilizace správy země. Takto definovaná kádrová politika zůstala v platnosti až do konce osmdesátých let, kdy byly pod vlivem politiky přestavby stanoveny její nové principy, projednané předsednictvem ÚV KSČ 19. listopadu 1987 a schválené ústředním výborem 18. prosince 1987.

Ruku v ruce s formováním nové kádrové politiky byly v rámci KSČ vytvářeny od centrální úrovně až po jednotlivé regiony nové kádrové pořádky. V roce 1968 došlo k značnému oslabení principu nomenklatury. Nomenklатурní místa začala být často obsazována bez ohledu na stanoviska příslušných orgánů KSČ, princip konkurzů a výběrových řízení se začínal prosazovat dokonce i při volbě státních úředníků a stranických funkcionářů. Kádrový pořádek z dubna 1966, respektive ledna 1967 tak přestal do značné míry platit. Princip nomenklatury, byť v modifikované podobě, nechťeli opustit ani reformní komunisté. O jejich představách svědčí návrh kádrového pořádku ÚV KSČ, projednávány spolu s návrhem zásad pro zpracování kádrových pořádků a návrhem zásad projednávání kádrových návrhů ve stranických organizacích jeho sekretariátem 7. února 1969. Ten předpokládal snížení počtu funkčních míst schvalovaných sekretariátem z 8 936 na 1 975. K tomu je však třeba přičíst funkční místa byra pro řízení stranické práce v českých zemích. Podle kádrového pořádku schváleného tímto orgánem 14. dubna 1969 do jeho kompetence spadalo 1 770 funkčních míst, 454 míst, která měla oddělení Byra před jmenováním „konzultovat s příslušnými orgány“, a 48 míst, která oddělení Byra přímo schvalovala.

Tyto dokumenty obsahovaly ještě určitou proreformní frazeologii, v návrhu kádrového pořádku ÚV KSČ se například hovořilo „pouze“ o „vedoucím postavení“ KSČ a alespoň verbálně je částečně respektováno autonomní postavení nekomunistických organizací, nicméně komunistická strana si i nadále osvojovala právo jako „uznávaná vedoucí politická síla socialistické společnosti“ schvalovat „kandidaturu do funkce“ všech poslanců Federálního shromáždění a členů vlády a „doporučovat“ ke jmenování nebo zvolení do funkcí další vysoké

funkcionáře státu a společenských organizací bez ohledu na jejich stranickou příslušnost. V reakci na kritiku neúměrné moci stranického aparátu pak navrhovaný kádrový pořádek rušil kádrovou nomenklaturu jednotlivých oddělení ÚV KSČ (s tou kádrový pořádek byra v určité míře počítal, vypuštěny byly naopak pasáže předpokládající jistou autonomii nekomunistických organizací) a posiloval v kádrových a personálních záležitostech úlohu volených vedoucích orgánů strany, tedy ÚV KSČ a jeho předsednictva a sekretariátu. Návrh zásad pro zpracování kádrových pořádků pak počítal s v praxi již uplatňovaným principem více kandidátů na určitou funkci, konání konkurzů však předpokládal pouze ve výjimečných situacích.⁵⁸

Sekretariát ÚV KSČ v únoru 1969 předložené návrhy schválil s tím, že po zapracování připomínek měly být předloženy k projednání předsednictvu, k čemuž však nedošlo. V pozměněné podobě se jimi znovu zabýval sekretariát ÚV KSČ, a to až 8. prosince 1969. Navržený kádrový pořádek ÚV KSČ předpokládal existenci 4 411 funkčních míst. Jednotlivá oddělení ÚV KSČ se znovu měla vyjadřovat k poměrně širokému okruhu funkcí (1 390 funkčních míst), což bylo v důvodové zprávě odůvodněno špatnou situací na některých ministerstvech a centrálních úřadech. Po drobných úpravách byly návrhy postoupeny předsednictvu ÚV KSČ, které je projednávalo 5. ledna 1970. Sám jejich předkladatel Gustáv Husák zde překvapivě zpochybnil možnost jejich předložení ke schválení ústřednímu výboru. Kritizoval především pravomoci poskytnuté jednotlivým oddělením ÚV KSČ, v čemž ho v diskuzi podpořil Štrougal a Černík, obhajoval je naopak Biřak. Husák na to navrhl, aby byl rozsah nomenklatury pro oddělení ÚV KSČ v kompetencích tajemníků. Dále zpochybnil princip předkládání více návrhů na konkrétní funkce a formu konkurzů jako jedné z rovnocenných metod při výběru a rozmisťování kádrů.

Dopracování návrhu se uskutečnilo v podstatě v duchu Husákových požadavků a 13. 2. 1970 byl nový kádrový pořádek ÚV KSČ, *Zásady pro zpracování nových kádrových pořádků a Zásady projednávání kádrových návrhů ve stranických orgánech*, schválen předsednictvem ÚV KSČ. Právo oddělení vyjadřovat se k obsazení některých funkčních míst bylo přeneseno na tajemníky ÚV KSČ s odůvodněním, že široká

58 HRADECKÁ - KOUDELKA, *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969-1974*, s. 86-89.

pravomoc oddělení v kádrových otázkách vedla v minulosti k obcházení volených orgánů strany, kritizována byla též skutečnost, že se oddělení dříve vyjadřovala k funkcím, které byly v nomenklatuře nižších složek KSČ. Zvláštní pravomoci tajemníků ÚV KSČ ve vztahu ke kádrové nomenklatuře byly proklamovány jako přechodné opatření, které mělo přispět k napravení neuspokojivé situace v některých centrálních úřadech včetně ministerstev, zajištění potřebného vlivu strany a k eliminaci působení „pravcových oportunistů“. Zachovány nicméně zůstaly až do listopadu 1988. S konkurzy při obsazování funkčních míst se v podstatě nepočítalo.

Kádrové pořádky měly vedle ústředního výboru vytvářet též krajské, okresní (obvodní), městské, místní, podnikové a celozávodní výbory KSČ. Výjimkou byly celozávodní výbory KSČ v úřadech a institucích (úřady předsednictva federální a národních vlád, ministerstva, generální ředitelství a krajské národní výbory), v nichž byla uplatňována vedoucí úloha komunistické strany bezprostředně vyššími orgány. Kádrový pořádek neměly ani základní organizace, které se pouze „vyjadřovaly“ k jmenování vedoucích pracovníků v okruhu své působnosti a k tomuto účelu sestavovaly seznam funkcí. Výbory s kádrovými pořádky vedly na osoby, které v nich byly zařazeny, kádrové spisy, základní organizace se měly opírat o vlastní poznatky, o kádrové materiály předložené vedoucím pracovníkem nebo si mohly vyžádat komplexní hodnocení práce a politických postojů ze základní organizace navrhovaného.

Kádrový pořádek ÚV KSČ zahrnoval 4 416 funkčních míst, kádrový pořádek Byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích 2 320 míst, dohromady tedy 6 736 funkčních míst. Oproti kádrovým pořádkům z února, respektive dubna 1969 se jednalo celkově o nárůst o 56,7 %. V druhé polovině roku 1970 vznikají také kádrové pořádky krajských a okresních výborů KSČ.

Po více než dvou letech schválilo 14. července 1972 předsednictvo ÚV KSČ nový kádrový pořádek, který byl potvrzen plénem ústředního výboru KSČ 27. října 1972. Odstraňoval řadu nepřesností a zároveň reflektoval změny související s novým řízením národního hospodářství i zrušení byra pro řízení stranické práce v českých zemích. Obsahoval 7 980 funkčních míst, tedy o 18,47 % více než v roce 1970. Necelou třetinu nomenklatury (30,2 %) přitom tvořila funkční místa přímo v KSČ.

Podobně narůstal počet funkčních míst v regionech. Pro tuto soustavu kádrových pořádků je charakteristický návrat k tuhému centralismu – ÚV KSČ tak schvaloval tajemníky ÚV KSS a vedoucí tajemníky krajských výborů, předsednictvo ÚV KSČ tajemníky krajských výborů a vedoucí tajemníky okresních výborů strany, sekretariát ÚV KSČ tajemníky okresních výborů. Všechny pracovníky okresních výborů schvalovaly krajské orgány strany, což byl opět posun oproti roku 1969.

Kádrový pořádek ÚV KSČ byl průběžně upřesňován v souladu s prováděnými organizačními změnami, nové kádrové pořádky schválené 13. října 1978 a 3. dubna 1984 reagovaly především na změny ve struktuře řídicích orgánů KSČ a lišily se v podstatě pouze v počtu funkčních míst. V říjnu 1978 se jednalo o 8 466, zatímco v dubnu 1984 již o 9 772 funkčních míst. Výraznější změny přinesl až kádrový pořádek schválený v roce 1988, obsahující 10 033 funkčních míst.⁵⁹

Schvalování kádrů v rámci své nomenklatury patřilo k jednomu z nejvýznamnějších úkolů příslušných výborů komunistické strany a zároveň také k jednomu z nejčastějších bodů jejich agendy. Vyzdvihování důležitosti práce s kádry a potřeby jejich zlepšení patřilo k evergreenům vystoupení vedoucích funkcionářů komunistické strany. Zpravidla jednou za dva roky probíhalo pod dohledem KSČ tzv. komplexní hodnocení nomenklaturních kádrů, při kterém byl vedle odborných aspektů posuzován též politický a osobnostní profil (morálně volní vlastnosti) dotčeného pracovníka, včetně jeho zapojení do veřejného života.⁶⁰ První hodnocení, které se uskutečnilo v poslední čtvrtině

59 Tamtéž, s. 96; Úpravy v kádrových pořádcích viz in: NA, f. KSČ – ÚV, 02/1 – předsednictvo, 1976–1981, sv. 87, arch. j. 82, b. 4, Upřesnění kádrového pořádku ÚV KSČ; NA, f. KSČ – ÚV, 02/4 – sekretariát, 1981–1986, arch. j. S 112/84, b. 1, Zkušenosti s naplňováním kádrového pořádku a vývoje kvalifikační úrovně nomenklaturních kádrů po XVI. sjezdu strany.

60 V *Zásadách provádění komplexního hodnocení kádrů ve státní a hospodářské správě a pracovníků aparátu společenských organizací, schválených předsednictvem ÚV KSČ 21. ledna 1972*, byly stanoveny požadavky kladené na pracovníka v tomto pořadí: a) politická vyspělost a třídní uvědomělost; b) odborná úroveň, pracovní výkonnost a organizátorské schopnosti; c) charakterové vlastnosti; d) zdravotní a psychická způsobilost. Zároveň byla definována základní kritéria hodnocení: a) plnění závěrů posledního hodnocení; b) celková politická angažovanost – aktivnost v rozpracování a plnění závěrů XIV. sjezdu KSČ ve vlastní práci, především to,

roku 1969 souběžně s komplexním hodnocením pracovníků hospodářské a státní správy podle usnesení vlády ČSSR z 29. září 1969, mělo ještě charakter čistky. Důsledkem dalších hodnocení již byly povětšinou pouze menší změny na nomenklaturních postech, jejich cílem bylo upevnění disciplíny a loajality ke komunistické straně.⁶¹ Komplexní hodnocení se přitom týkalo i širokého okruhu osob z nekomunistických organizací a institucí.⁶²

Vedení KSČ se snažilo dosáhnout zvýšení podílu vysokoškolsky vzdělaných funkcionářů iniciováním jejich studia, většinou na vysokých stranických školách. Byla pro ně pořádána i různě dlouhá stranická

jak pracovník přijímá úkoly a zabezpečuje jejich plnění), uplatňování a prosazování celospolečenských zájmů a působení na socialistickou výchovu pracujících, vliv hodnoceného na politickou angažovanost nejbližších rodinných příslušníků, na výchovu svých dětí, uplatňování vedoucí úlohy KSČ na pracovišti (jak se opírá o stranické orgány a organizace, jak respektuje a plní jejich usnesení, využívá jejich pomoci při zabezpečování politicko-hospodářských úkolů, vlastní zapojení do politické a veřejné činnosti - jako veřejný funkcionář, aktivista, lektor aj., aktivní vystupování a schopnost politicky pracovat s lidmi a získávat je pro politiku KSČ, pro rozvoj jejich pracovní iniciativy, praktické uplatňování zásad proletářského internacionalismu a socialistického vlastenectví, posilování přátelství a spolupráce se SSSR a ostatními socialistickými státy, postoje a hodnocení závažných vnitropolitických událostí, osobní účast v zápase proti buržoazní a maloburžoazní ideologii, oportunistu, revizionismu, antikomunismu a maloměšťáckým návykům, uplatňování a prosazování zásad kádrové práce, u vedoucích pracovníků zvláště jejich podíl při výběru, politicko-odborné výchově a rozmístování kádrů a kádrových rezerv, to, jak systematicky pečují o celkovou výchovu mladých lidí; c) pracovní zdatnost a výsledky práce; d) charakterové a osobní vlastnosti, zdravotní stav pracovníka. *Zásady provádění komplexního hodnocení kádrů ve státní a hospodářské správě a pracovníků aparátu společenských organizací, schválených předsednictvem ÚV KSČ 21. ledna 1972.* Praha, únor 1972, s. 4-6, http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/10-neperiodicke-publikace-ustedniho-vyboru-ks.html (19. 5. 2019).

- 61 Součástí hodnocení byl i pohovor, o němž se vyhotovoval písemný záznam. V *Zásadách komplexního hodnocení politických pracovníků orgánů strany a stranických institucí po XVII. sjezdu KSČ z června 1986* bylo k pohovorům uvedeno: „Hodnocení každého pracovníka vyústí v náročný, soudružský pohovor o výsledcích jeho práce, možnostech a cestách k jejímu zdokonalení. Nezbytné je při tom dát prostor názorům a připomínkám hodnoceného. V závěru hodnocení se vyjádří perspektiva pracovníka v dalším období, úkoly ke zvýšení výslednosti práce i růstu jeho kvalifikace.“ NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-72/86.
- 62 Ke komplexnímu hodnocení nomenklaturních kádrů viz HRADECKÁ - KOUDELKA, *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969-1974*, s. 103-107.

školení, vydávána řada publikací.⁶³ Vedení strany určovalo minimální období členství ve straně a působení ve stranických funkcích pro kandidáty na působení v aparátu strany na jednotlivých úrovních. Při výběru funkcionářů bylo přihlíženo k jejich původu. V usnesení sekretariátu ÚV KSČ z května 1988 bylo mimo jiné vyžadováno, aby v souladu s charakterem strany byla nejméně polovina pracovníků jejího aparátu původním povoláním dělník. Početní stav politických pracovníků pocházejících z dělnických a komunistických rodin měl odpovídat „složení a úloze strany v dané etapě rozvoje společnosti“.⁶⁴

V roce 1988 bylo například do okresních, obvodních a městských výborů zvoleno 38,9 % ekonomicky činných dělníků, 9,9 % členů JZD, 44,9 % příslušníků inteligence a 6,3 % členů a kandidátů z ostatních skupin. Pokud jde o vzdělanostní strukturu, 39,8 % mělo základní vzdělání, 22,3 % středoškolské a 37,9 % vysokoškolské. Po roce 1968 vstoupilo do KSČ 68 % členů a kandidátů těchto výborů. Do jejich předsednictev bylo zvoleno 22,3 % ekonomicky činných dělníků, 8,1 % členů JZD, 67 % příslušníků inteligence a 0,8 % ostatních členů a kandidátů. Vysokoškolské vzdělání mělo 58,4 %. Podíl členů předsednictva, kteří do KSČ vstoupili po roce 1968, stoupl na 36,5 % oproti 23,2 % v roce 1986.⁶⁵

Zajímavým momentem byla snaha zvýšit zastoupení žen ve stranických, hospodářských a společenských funkcích, který se čas od času objevil, v neposlední řadě jako jeden ze závěrů XVII. sjezdu KSČ v roce 1986. Kontrolní zpráva o plnění tohoto usnesení, projednávaná

63 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-104/88, *Politická a odborná příprava kádrů schválená předsednictvem ÚV KSČ dne 30. září 1988*. Praha, vydalo politickoorganizační oddělení ÚV KSČ v prosinci 1988.

64 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-52/88, Sborník dokumentů ústředních orgánů Komunistické strany Československa, č. 3/1988, Opatření k formování a zkvalitnění aparátu strany (Z usnesení sekretariátu ÚV KSČ ze dne 19. května 1988), s. 17-22; dále viz NA, f. KSČ - ÚV - dokumentace, *Zásady výběru, hodnocení a výchovy pracovníků stranických orgánů, vytváření kádrových rezerv a stanovení kvalifikačních požadavků v aparátu strany*, schválené sekretariátu ÚV KSČ 22. března 1971. Praha, březen 1971, http://www.dejinyks.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/10-neperiodicke-publikace-ustedniho-vyboru-ks.html [citováno 31. 3. 2020].

65 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-37/88, Sborník dokumentů ústředních orgánů Komunistické strany Československa, č. 1/1988, informace politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ o průběhu okresních, obvodních a městských konferencí KSČ (KSS) a složení nově zvolených orgánů, s. 17-20.

v červnu 1989 sekretariátem ÚV KSČ, konstatuje, že se sice zastoupení žen zvýšit podařilo, nikoli ale ve vedoucích funkcích od úrovně okresu. V roce 1983 bylo ve výborech základních organizací KSČ 69 534 žen (24,4 % z celkového počtu zvolených funkcionářů), v roce 1988 to již bylo 78 692 (28,9 %). Ve funkci předsedkyně ZO KSČ však v roce 1988 působilo pouze 8 352 žen (17,3 %). V okresních výborech KSČ působilo 2 199 členek a kandidátek (28,6 %), v jejich předsednictvech však pouze 282 (17,5 %). V krajských výborech KSČ působilo 289 členek a kandidátek (28,5 %), v předsednictvech těchto výborů pouze 22 žen, (12,8 %). Do ÚV KSČ a ÚKRK bylo na XVII. sjezdu zvoleno 49 žen, což představovalo 19,7 %.⁶⁶ Vrcholný orgán politické moci v zemi, tedy předsednictvo ÚV KSČ, bylo po celé období tzv. normalizace úplně maskulinní, v ÚV KSS působila pouze jediná žena – od roku 1971 Elena Litvajová.

Výraznější změna kádrové politiky přichází až na konci 80. let v souvislosti s perestrojkou. Návrh nového kádrového pořádku, který měl nahradit dosud platnou nomenklaturu ÚV KSČ z roku 1984, byl projednán na zasedání předsednictva ÚV KSČ konaném 18. a 19. listopadu 1987. Impulzem pro jeho vytvoření bylo zasedání ÚV KSSS v lednu 1987, které znamenalo výrazný předěl v politice perestrojky a na němž M. Gorbačov mimo jiné kritizoval dosavadní kádrovou politiku KSSS a požadoval její razantní změnu. Předsednictvo ÚV KSČ pak na svém zasedání 26. února 1987 dalo impuls pro rozpracování podnětů lednového zasedání ÚV KSSS v československých podmínkách, jedním z bodů mělo být též předložení návrhu na zkvalitnění kádrové práce. Podkladové materiály, vypracované k návrhu tajemníkem ÚV KSČ pro kádrové otázky Mikulášem Beněm, tuto inspiraci nicméně nepřiznávaly. Beňo se stále odvolával vedle závěrů XVII. sjezdu KSČ na usnesení předsednictva ÚV KSČ ke kádrové a personální práci z 6. listopadu 1970. Návrh si kladl za cíl zefektivnit vedoucí úlohu strany a překonat negativní jevy. K tomu měl vést výběr z většího počtu kandidátů s využitím konkurzů a tajných voleb. Inspirace z období pražského jara samozřejmě také nebyla přiznávána. Demokratizace kádrové politiky

66 NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-72/89, Kontrolní zpráva o plnění závěrů XVII. sjezdu KSČ ke zvyšování zastoupení žen ve stranických, státních, hospodářských a společenských funkcích.

měla být spojena s uváděním samosprávných principů do pracovních kolektivů. Rozhodující role při realizaci kádrové politiky však měla nadále připadat stranickým orgánům.⁶⁷ Přijaté *Zásady pro vypracování nového kádrového pořádku ÚV KSČ* vycházely z potřeby prohlubování vedoucí úlohy KSČ ke kádrovému zabezpečení strategie urychlení socioekonomického rozvoje společnosti a přestavby všech jejích sfér. Kritizováno bylo neúměrné rozšiřování kádrových pořádků, způsobe-
né snahou orgánů KSČ ovlivňovat co nejširší okruh kádrů ve státních, hospodářských a společenských organizacích, i rozrůstající se nomenklatura tajemníků ÚV KSČ, původně považovaná za dočasné opatření.

V nomenklatuře ÚV KSČ měly být ponechány pouze vrcholové funkce v komunistické straně, státu a rozhodujících společenských organizacích. Ze seznamu měly být vypuštěny funkce poslanců Federálního shromáždění, České národní rady a Slovenské národní rady, které měly být převedeny do nomenklatury předsednictva ÚV KSČ, schvalujícího změny ve složení těchto orgánů během volebního období. Do nomenklatury předsednictva ÚV KSČ měly být dále zařazeny rozhodující funkce v ústředních federálních orgánech, špičkové funkce v ústředních orgánech společenských organizací a generální ředitelé vybraných organizací. Do nomenklatury sekretariátu ÚV KSČ měly být začleněny významné funkce z oblasti politického a kulturního života, státní správy, společenských organizací, funkce z oblasti sdělovacích prostředků a zastupitelských úřadů ČSSR v zahraničí. Některé další funkce měly být zahrnuty do kontrolně konzultační pravomoci tajemníků a oddělení ÚV KSČ. Měly tak nahradit dosavadní nomenklaturu určenou „k vyjádření“ tajemníkům ÚV KSČ.

67 Ve směrnici sekretariátu politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ k volbě samosprávných orgánů pracovních kolektivů bylo mj. uvedeno: „Příprava a volby orgánů samosprávy pracovního kolektivu (shromáždění delegátů a rady pracovního kolektivu) se provádí pod vedením stranických orgánů a organizací na základě politickoorganizačního zajištění, které po projednání v příslušném stranickém orgánu a organizaci přijme odborový orgán podniku v součinnosti s hospodářským vedením. Všechny kádrové návrhy projednává příslušný stranický orgán a v souladu s přijatými závěry je prosazují komunisté působící v ROH a dalších společenských organizacích i v hospodářském vedení.“ NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-9/1988, Postup stranických orgánů a organizací při experimentálním ověřování principů socialistické samosprávy pracovních kolektivů a volby ředitelů podniků (závodů), schválený sekretariátem ÚV KSČ dne 21. ledna 1988.

Vymezeny byly dělba práce, práva a odpovědnosti ÚV KSČ a nižších stranických orgánů v kádrové politice, čímž měla být odstraněna duplicita v rozhodování o obsazení funkcí. V nomenklatuře ÚV KSČ měly být ponechány pouze „špičkové funkce“, měly se tedy vypustit funkce mající působnost převážně na Slovensku nebo v jednotlivých krajích ČSR. Ty měly být převedeny zejména do nomenklatury ÚV KSS a krajských výborů strany. Do kádrového pořádku ÚV KSČ neměly být nadále zařazovány funkce bezprostředně související s výkonem základní primární funkce, například místopředsedů ústředních výborů společenských organizací ČSSR. Návrh též definoval požadavky na výběr, přípravu, rozmísťování a kontrolu kádrů. Jedním z hlavních kritérií měl být vztah k přestavbě a osobní angažovanost v její prospěch.⁶⁸

Nový kádrový pořádek ÚV KSČ, který vzešel z těchto zásad, byl předsednictvem ÚV KSČ schválen až o rok později 25. listopadu 1988. Hlavní změnou bylo zrušení nomenklatury tajemníků ÚV KSČ (spadalo pod ni do té doby 3 561 funkcí), která vznikla v podmínkách „krizového období“ a která údajně v období rozvoje demokratizace ztrácela své opodstatnění. Počet dosavadních 10 033 funkcí spadajících do nomenklatury ÚV KSČ byl snížen na 4 630. Mimo rámec kádrového pořádku se nově vymezil okruh 1 386 funkcí „ke konzultaci“ tajemníků a oddělení ÚV KSČ. Na jednotlivé orgány ÚV KSČ připadal tento počet míst: plénum ÚV KSČ 493 funkcí z původních 1 043, předsednictvo ÚV KSČ 1 164 z původních 1 413, sekretariát ÚV KSČ 2 118 z původních 4 014 funkcí. Do nomenklatury nově vzniklého Výboru pro řízení stranické práce v ČSR bylo zařazeno 852 funkcí. Dalších 2 585 funkcí zahrnoval kádrový pořádek ÚV KSS.⁶⁹

Na prosincovém zasedání ÚV KSČ byly zároveň přijaty *Zásady vytváření kádrových pořádků a jejich uplatňování v orgánech a organizacích*

68 ŠTEFEK, Martin: Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989. In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. VII. KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub (eds.). Praha: Dokořán – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010, s. 122–124.

69 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 132. Kádrový pořádek ÚV KSČ a výboru pro stranickou práci v ČSR viz in: NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-9/89. Ke kádrovému pořádku ÚV KSS viz též WEISS, Peter: KSS v období perestrojky a slábnúceho Husákovho vplyvu. In: *Gustáv Husák. Moc politiky, politik moci*, s. 699–703.

KSČ. Druhá kapitola byla věnována nárokům kladeným na kádry, nárokům nejen obecným, ale i týkajícím se jednotlivých oblastí jejich působení. Za obecně platné požadavky byly označeny (v tomto pořadí) politická vyspělost, odborná zdatnost a morálně volní kvality. Politická vyspělost přitom měla být dána „především tvůrčím osvojením a nepřetržitým prohlubováním znalostí marxismu-leninismu, hlubokým ztotožněním se s politikou strany a s cíli socialistické společnosti, schopností a ochotou rozhodně a tvořivě prosazovat opatření, vyplývající z usnesení strany a vlády, zásad komplexní přestavby, nesmiřitelností k nedostatkům, rutině, setrvačnosti, bojem za maximální racionalizaci veškeré práce, za uplatňování tvůrčího stylu práce a řízení, leninských principů a zásad kádrové práce“.⁷⁰

Na konci osmdesátých let se tedy kádrová politika vrátila k některým prvkům, které byly zavrženy na začátku sedmdesátých let, jako byl výběr z více kandidátů, v některých oblastech tajnou volbou.⁷¹ Od

70 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálkopisy ÚV KSČ, čj. ÚV-3/89.

71 Viz mj. NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálkopisy ÚV KSČ, čj. ÚV-90/87, Postup při volbách stranických orgánů a jejich funkcionářů na výročních členských schůzích, všeplenárních schůzích, konferencích a na ustavujících schůzích stranických orgánů v roce 1988, 7. 12. 1987.

Tajná volba do stranických funkcí se nicméně příliš neprosadila. V informaci o přípravě a průběhu výročních členských schůzí základních organizací KSČ v roce 1988 pro zasedání ÚV KSČ 8. 4. 1988, která reflektovala stav k 16. 3. 1988, kdy proběhlo již 85,5 % těchto schůzí, bylo uvedeno: „Možnost tajných voleb stranických orgánů nenašla větší odezvu a žádoucí uplatnění. Řada stranických orgánů a organizací tuto možnost odmítla. Tajné volby se uskutečnily v 2 004 základních organizacích k 16. 3. 1988, což představuje 5,2 %. Nezvoleno bylo v těchto organizacích celkem 122 navrhovaných členů výborů, z nichž téměř polovinu (60) tvořili ti, s nimiž se uvažovalo do funkce předsedů. Také ve veřejném hlasování neobdrželi navrhovaní kandidáti vždy plný počet hlasů, komunisté se otevřeněji vyjadřovali k předkládaným návrhům. Byly i případy nezvolených (17).“ NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálkopisy ÚV KSČ, čj. ÚV-17/88.

Na podzimní měsíce byly v souvislosti s XVIII. sjezdem KSČ plánovány výroční členské schůze základních organizací, na prosinec 1989 a leden 1990 všeplenární schůze, podnikové, celozávodní, místní a městské konference, na únor 1990 okresní (obvodní) konference a na březen 1990 krajské (v Praze a Bratislavě městské) konference KSČ. Princip tajné volby měl být podle usnesení předsednictva ÚV KSČ využit při volbách stranických výborů na výročních členských schůzích a delegátů na příslušné stranické konference a XVIII. sjezd KSČ a sjezd KSS s výjimkou základních (dílčích) organizací s méně než patnácti členy a stranických organizací v zahraničí, které mohly volit veřejně. Výrazně zvýhodnění ovšem byly kandidáti na vyšších místech kandidátky. Na kandidátku pro volbu

roku 1988 se stalo pravidlem, že byly příslušnému stranickému orgánu předkládány dva, v některých případech i tři návrhy, z nichž vybíral nejvhodnějšího kandidáta. To bylo nicméně spíše formální, většinou bylo dopředu jasné, kdo bude vybrán. Zavedena byla též možnost tajné volby ředitelů podniků přímo zaměstnanci. Nová kádrová politika v žádném případě neznamenal rezignaci komunistické strany na ovlivňování obsazování funkcí v této oblasti. Nomenklaturní proces se spíše rozšiřoval a komplikoval, neboť jím museli procházet i pozdější neúspěšní kandidáti.⁷²

— Vývoj členské základny v letech 1971–1989

Regulování růstu a skladby (především ze sociálního a věkového hlediska) členské základny bylo považováno za jeden z klíčových úkolů celého stranického aparátu, za předpoklad efektivní kádrové politiky, udržení a dalšího posílení vedoucí úlohy komunistické strany ve společnosti. Aktualizované údaje o stavu členské základny oproti výše citované zprávě pro zasedání ÚV KSČ v prosinci 1970 vztahující se k 9. 10. 1970 přinesl informativní materiál předsednictva ÚV KSČ *Rozbor současného stavu a vývoje členské základny strany*, projednaný ústředním výborem 27. srpna 1971. K 1. lednu 1971 měla KSČ 1 194 191 členů. I nadále tak zůstávala stranou masovou, při cca 10,4 mil. dospělých obyvatel nad 18 let představovala míra podílu členů KSČ zhruba 11,5 % (12,6 % v českých krajích a 8,7 % v krajích slovenských).

kolektivních orgánů měl být zařazen větší počet kandidátů, než byl stanovený maximální počet jejich členů. Zvolení pak měli být podle pořadí ti, kteří získají nadpoloviční počet hlasů. Pokud kandidát uvedený do stanoveného počtu členů orgánu neobdrží nadpoloviční většinu, měl být zvolen kandidát uvedený za maximálním počtem volených členů. Při volbě vedoucích funkcionářů (předsedů, vedoucích tajemníků, tajemníků) bylo možno využít volby ze dvou i více kandidátů, bylo však třeba respektovat předsednictvem stanovenou maximální lhůtu deseti let pro výkon jednotlivých funkcí v témže orgánu. NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-127/88, usnesení předsednictva ÚV KSČ k výročním členským schůzím základních organizací strany, všepolenárním schůzím a stranickým konferencím před XVIII. sjezdem KSČ, prosinec 1988.

72 CAJTHAML, *Nomenklatura a další mechanismy uplatňování moci KSČ ve společnosti*, s. 208.

V podstatě to stačilo, aby svými členy byla schopna zajistit vedoucí úlohu ve společnosti,⁷³ neplatilo to však absolutně o všech oblastech působení v rámci „znormalizované“ společnosti. Dopad úbytku členstva byl nepříznivý z některých demografických a sociálních aspektů. Vzhledem k tomu, že komunistickou stranu opustili především mladší lidé, respektive lidé v nejproduktivnějším věku do 40 let, došlo k jejímu zestárnutí. Průměrný věk člena KSČ se zvýšil na 49 let⁷⁴ (na Slovensku byl přitom pouze 43,3 let), vzhledem ke stávající věkové struktuře by tak byla perspektiva rychlého stárnutí komunistické strany bez přijetí důsledných regulačních opatření z dlouhodobější perspektivy neodvratná. S tím souvisela i skutečnost, že podíl členů KSČ, kteří nebyli ekonomicky aktivní (důchodci, ženy v domácnosti), narostl na 27,9 % (k 1. 1. 1966 to bylo 21,3 %, k 1. 1. 1970 25,6 %) a do budoucna se dalo očekávat jeho zvyšování.

Tabulka č. 1: Věkové složení členské základny v letech 1966–1971 (v %)

	1. 1. 1967	1. 1. 1968	1. 1. 1969	1. 1. 1970	1. 1. 1971 (KSČ celkem)	1. 1. 1971 (KSS)
do 26 let	6,6	6,4	5,8	4,3	3,3	3,5
26–30 let	8,6	8,9	8,9	8,1	6,5	8,8
31–40 let	23,7	22,7	22,4	21,4	19,4	27,3
41–50 let	22,4	23,1	24,4	26,2	27,9	31,3
51–55 let	10,6	10,0	9,0	8,3	8,1	8,2
56–60 let	10,1	10,1	10,1	10,5	11,0	8,4
přes 60 let	18,0	18,8	19,4	21,2	23,8	12,5

73 Široká síť základních a místních organizací opatřených nomenklaturními pravomocemi a rozprostření členů komunistické strany do pokud možno všech oblastí společnosti i na té nejnižší úrovni bylo považováno za jeden z hlavních předpokladů efektivního výkonu vedoucí role KSČ ve společnosti. Sám první tajemník Gustáv Husák projevil po čistkách v roce 1970 obavy z toho, aby pokles počtu členů strany, v absolutních číslech doprovázený nepříznivými změnami v kvalitě členské základny, negativně neovlivnil realizaci vedoucí úlohy strany ve společnosti. CUHRA, Jaroslav – ČERNÁ, Marie: KSČ a její pozice v rámci kádrového systému komunistického Československa. In: *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. KALOUS, Jan – KOCIAN, Jiří (eds.). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012, s. 212.

74 Ve zprávě předložené prosincovému zasedání ÚV KSČ (tedy stav k 9. 10. 1970) se uvádělo 47,9 let. MAŇÁK, *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970*, s. 110.

S věkovým složením souvisel i nárůst celkového podílu členů strany „stojících mimo společenský pracovní proces“ (tedy především důchodci a ženy v domácnosti) proti ekonomicky činným straníkům. K 1. lednu 1966 byl tento poměr 21,3 % (362 236) ku 78,7 % (1 335 766), k 1. lednu 1970 25,6 % (393 664) ku 74,4 % (1 141 873) a konečně k 1. lednu 1971 (333 016) 27,9 % ku 72,1 % (861 175).

Za neuspokojivé bylo považováno sociální složení členské základny a především trendy jeho vývoje, konkrétně organizovanosti dělnictva. Komunistická strana měla sice okolo 60 % členů, kteří byli původním povoláním dělníci, vlastní dělníci však tvořili pouze 44,8 % členstva. Do tohoto počtu však byli započítáváni i důchodci, jejichž podíl stoupal. Od XIII. sjezdu KSČ poklesl celkový podíl ekonomicky činných dělníků o 6,8 % z 32,9 % na 26,1 % (v roce 1947 to bylo dokonce 43,9 % členské základny). Tak silný pokles nenastal v žádné jiné sociální skupině. Organizovanost ekonomicky činných dělníků ve straně byla nižší (9,1 %) než jejich podíl na složení veškerého dospělého obyvatelstva (11,5 %). Nadprůměrné zastoupení měla jen v několika málo oborech, mimo jiné ve výrobě elektřiny a tepla 13,9 %, v průmyslu paliv, výrobků z uhlí a nafty 11,9 % nebo v metalurgii černých a barevných kovů 11,7 %, na opačném pólu byl spotřební průmysl s 5,9 %.

Tabulka č. 2: Podíl sociálních skupin na složení členské základny KSČ v letech 1966–1971 (v %)

	1966	1967	1968	1969	1970	1971
dělníci	45,7	45,1	44,6	43,9	42,0	44,8
z toho						
ekonomicky činní dělníci	32,9	31,6	30,4	29,0	26,1	26,1
dělníci – důchodci	12,8	13,5	14,2	14,6	15,9	18,7
členové JZD	5,5	5,3	5,2	5,0	5,2	4,9
příslušníci inteligence	31,0	31,2	31,7	32,1	32,1	30,5
ostatní důchodci	4,5	4,8	5,2	5,4	6,0	6,5
jiná povolání	13,3	13,6	13,3	13,6	13,7	13,3

Přes značný úbytek zůstala vysoká organizovanost ekonomicky aktivních příslušníků inteligence, konkrétně 21,2 %, tedy zhruba dvojnásobek

organizovanosti dospělé populace země v KSČ. Nejvyšší byla u techniků a ekonomů (29 %), podstatně nižší pak u humanitní inteligence (17,5 %), u administrativních úředníků (16,3 %) a zdaleka nejnižší mezi studenty (2,6 %). Rozbor hodnotil poměrně realisticky hlavní příčiny vysoké organizovanosti inteligence. Způsoboval to podle něj zvýšený existenční zájem inteligence o členství ve straně oproti jiným sociálním skupinám, dále skutečnost, že část inteligence vyrůstala přímo z dělnické třídy (roční dlouhodobý průměr byl zhruba 5 000 dělníků). Nemalou část inteligence pak tvořily nomenklатурní kádry. Zde byla deklarována potřeba doplnit tyto kádry o nové, „třídně vyspělé a pokrokové“ příslušníky inteligence.

Rozbor zdůrazňoval nutnost cílevědomě řídit růst stranické základny a její sociální a věkové složení. Kdyby nebylo zajištěno přijímání nových členů do strany, ubývalo by ročně vinou úmrtí, vylučování, rušení členství a dalších okolností zhruba 40 000 členů. To by vedlo též ke zhoršení kvality členské základny. Dále by se snižoval počet ekonomicky činných členů strany a naopak zvyšoval její věkový průměr. Pro zabezpečení upevňování vedoucí role komunistické strany ve společnosti bylo do roku 1981 třeba udržet nebo mírně navýšit počet ekonomicky činných členů strany na cca 875 000 osob, zvýšit podíl ekonomicky činných dělníků z 26,1 % na 32 % (k roku 1976 byl plánován nárůst na 28,5 %), tj. ze zhruba 310 000 na 380 000 členů, a zvýšit podíl věkové skupiny do 30 let z 9,8 % na 20 %, tj. ze zhruba 116 000 na 250 000 osob. Do roku 1981 tak mělo být celkem přijato přibližně 400 000 nových členů s tím, že většina měla být z řad dělnické třídy a z mladších věkových kategorií. Z předpokládaného počtu přijatých 200 000 nových členů jich mělo být zhruba 160 000 do věku 35 let a 40 000 nad 35 let.

Tabulka č. 3. Plánovaná věková skladba nově přijímaných členů KSČ

	1971	1976	1981
do 30 roků	117 000	180 000	250 000
od 30 do 50 roků	564 000	510 000	470 000
nad 50 roků (bez úbytku)	512 000	690 000	840 000
předpokládaný úbytek (převážně z vyšších věkových skupin)		- 180 000	- 360 000

Stranická organizovanost věkové skupiny do 30 let by se v roce 1981 dostala na cca 8,3 %.⁷⁵

Regulování podoby členské základny mělo výrazně napomoci znovuzavedení kandidátské lhůty, která byla označována za jeden ze základních předpokladů soustavného zkvalitňování členské základny KSČ a tím i posílení její akceschopnosti. Institut kandidátů členství byl zaveden v listopadu 1948, zrušil ho XIII. sjezd v roce 1966. Toto rozhodnutí bylo hodnoceno zpětně jako chybné a XIV. sjezd KSČ kandidátskou lhůtu s platností od 1. června 1971 opět včlenil do stanov strany, jejichž modifikovaná podoba byla sjezdem schválena. V rezoluci přijaté sjezdem k tomu bylo uvedeno: „Znovu zavedenou kandidátskou lhůtu je nutno využít k hlubší politické a ideové přípravě nových členů strany, k lepšímu poznání jejich předpokladů být členy strany a praktickému seznámení s právy a povinnostmi komunistů. Péče o růst a aktivitu členské základny nemůže být kampaní, ale musí být cílevědomě řízeným procesem.“⁷⁶

Podle upravených stanov museli projít kandidátskou lhůtou všichni, kdo byli přijímáni do strany, aby se kandidát seznámil s programem, politikou a stanovami KSČ a svou činností prokázal, že bude jejím platným členem. Dvouletá kandidátská lhůta nesměla být prodlužována. Ústřední výbor mohl stanovit, za jakých podmínek je možno tuto lhůtu zkrátit na rok.

Při přijímání za kandidáta strany platila stejná pravidla jako při přijímání za člena. To bylo upraveno ve stanovách tak, že do strany se přijímali „uvědomělí, aktivní, socialismu a komunismu oddaní dělníci, rolníci a příslušníci inteligence“, kteří dosáhli osmnácti let, a to jednotlivě prostřednictvím základní organizace. Jejím výboru se předkládala přihláška a životopis s doporučením tří členů strany, kteří v ní jsou nejméně tři roky (u bývalých členů jiných politických stran to bylo pět ručitelů s délkou členství minimálně pět let) a znají doporučovaného

75 NA, f. KSČ - ÚV - dokumentace, Rozbor současného stavu a vývoje členské základny strany. Informativní materiál předsednictva ÚV KSČ projednaný dne 27. srpna 1971, http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/10-neperiodicke-publikace-ustedniho-vyboru-ks.html [citováno 31. 3. 2020].

76 XIV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 25. května - 29. května 1971. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1971, s. 570.

z veřejné a pracovní činnosti nejméně rok. Mladí lidé do jedenadvaceti let a členové SSM se měli za kandidáta přijímat zpravidla na doporučení orgánů a organizací SSM, které se rovnalo doporučení jednoho člena strany. O přijetí jednala a rozhodovala členská schůze základní organizace, kladně se musely vyslovit nejméně dvě třetiny přítomných. Rozhodnutí základní organizace pak potvrzoval okresní nebo jemu naroveň postavený městský nebo obvodní výbor.

Kandidát nemohl být volen za člena stranických orgánů nebo za delegáta na konference a sjezdy strany. Na schůzích měl poradní hlas, jinak disponoval stejnými právy a povinnostmi jako člen strany. Pokud by se v průběhu kandidátské lhůty neosvědčil, měla základní organizace odmítnout jeho přijetí za člena a vyškrtnout ho z řad kandidátů. Toto rozhodnutí nabývalo platnost po potvrzení okresním výborem.⁷⁷

Přijímání kandidátů členství dále upravovaly směrnice přijaté ústředním výborem. Podle směrnic schválených sekretariátem ÚV KSČ 28. června 1971 byla základní organizace povinna zabezpečit aktivní účast kandidáta na stranickém životě, vést ho k plnění stranických usnesení, zajistit jeho pravidelnou účast na členských schůzích základní organizace, na schůzích jeho stranické skupiny a v útvech stranického vzdělávání, k pravidelnému placení členských příspěvků, k odběru stranického tisku a studiu stranických dokumentů. Měla ho pověřovat drobnými úkoly, vést k aktivní účasti v organizacích ROH, SSM, v národních výborech a v dalších společenských a zájmových organizacích Národní fronty. Důraz pak byl kladen na zabezpečení ideové a politické výchovy kandidátů. Ti si měli mimo jiné osvojit poučení z dějin bojů komunistické strany za socialismus a proti „oportunismu“ v komunistickém a dělnickém hnutí, leninské principy a normy života a práce strany a závěry XIV. sjezdu KSČ. Měl se též upevňovat kladný vztah kandidátů k Sovětskému svazu a KSSS. Kandidáti měli být proto zařazeni do kurzů Základy politických znalostí a do interních nebo polointerních krátkodobých kurzů. O rok později byla schválena další směrnice, která podrobněji upravovala postup při přijímání kandidáta za člena KSČ a podobně jako předchozí směrnice upravovala jejich evidenci.⁷⁸

77 Tamtéž, s. 634-635.

78 NA, f. KSČ - ÚV - dokumentace, Směrnice ústředního výboru KSČ k přijímání kandidátů členství v Komunistické straně Československa schválené sekretariátem

V následujícím období až do roku 1988 je skutečně možné pozorovat nárůst členstva, byť vývoj jeho složení zvláště v druhé polovině osmdesátých let neodpovídal úplně požadovaným parametrům.

Tabulka č. 4: Vývoj členské základny KSČ v letech 1969–1989⁷⁹

stav ke dni	členů	kandidátů	celkem
1. 1. 1969	1 671 637		
1. 1. 1970	1 535 537		
1. 1. 1971	1 194 191		
1. 1. 1972	1 196 025		
1. 1. 1973	1 154 815	79 188	1 234 003
1. 1. 1974	1 141 578	137 547	1 279 125
1. 1. 1975	1 170 862	159 794	1 330 656
1. 1. 1976	1 214 975	166 115	1 381 090
1. 1. 1977	1 265 732	162 780	1 428 512
1. 1. 1978	1 316 020	157 092	1 473 112
1. 1. 1979	1 364 047	147 977	1 512 024
1. 1. 1980	1 396 815	135 926	1 532 741
1. 1. 1981	1 425 150	129 277	1 554 427
1. 1. 1982	1 457 859	122 957	1 580 816
1. 1. 1983	1 481 724	118 694	1 600 418
1. 1. 1984	1 503 451	120 291	1 623 742
1. 1. 1985	1 526 840	124 708	1 651 548
1. 1. 1986	1 545 066	129 852	1 674 918
1. 1. 1987	1 581 553	118 683	1 700 236
1. 1. 1988	1 607 587	109 429	1 717 016
1. 1. 1989	1 624 182	96 903	1 721 085
1. 10. 1989	1 617 863	79 882	1 697 745

ústředního výboru KSČ dne 28. června 1971. Informativní materiál předsednictva ÚV KSČ projednaný dne 27. srpna 1971; Směrnice ústředního výboru KSČ k přijímání kandidátů členství v Komunistické straně Československa schválené sekretariátem ústředního výboru KSČ dne 27. června 1972. Informativní materiál předsednictva ÚV KSČ projednaný dne 27. srpna 1971, http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/10-neperiodicke-publikace-ustedniho-vyboru-ks.html [citováno 31. 3. 2020].

79 Zpracováno dle: ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, s. 427–428.

Na XV. sjezdu KSČ uvedl ve zprávě o činnosti strany a vývoji společnosti od XIV. sjezdu G. Husák, že od konání XIV. sjezdu do 1. 4. 1976 bylo do strany přijato 333 952 kandidátů členství. Za významný politický úspěch byla označena skutečnost, že byl poprvé po 23 letech zastaven pokles počtu dělníků v KSČ a jejich podíl na členské základně opět začínal vzrůstat. Na celkovém počtu přijatých kandidátů se dělníci podílejí více než 62 %. Neméně významné mělo být i to, že nastal obrat k lepšímu ve věkovém složení strany. Přes 90 % přijatých kandidátů byli mladí lidé ve věku do 35 let a více než 50 % do 25 let. K 1. 4. 1976 měla KSČ ve svých řadách 1 382 860 členů a kandidátů (k 1. 1. 1976 to bylo 1 214 975 členů a 166 115 kandidátů, tedy celkem 1 381 090 osob – viz tabulka) organizovaných v 43 506 základních organizacích.⁸⁰

O pět let později k 1. 4. 1981, tedy těsně před konáním XVI. sjezdu KSČ, měla strana celkem 1 552 534 členů a kandidátů. Od posledního sjezdu se zvýšil počet komunistů o 171 444. Do strany bylo přijato 364 105 kandidátů, z nichž bylo 61,3 % dělníků, 7,8 % družstevních rolníků, 19,2 % příslušníků inteligence, 3,1 % studentů a 8,6 % příslušníků ostatních sociálních skupin. Z celkového počtu přijatých kandidátů bylo více než 91,1 % mladých lidí do 35 let.⁸¹ Průměrný věk členské základny se snížil ze zhruba 46 na 44 let.⁸²

Omlazování členské základny – cca 40 % nyní tvořili ti, kdo byli do strany přijati v posledním desetiletí, tedy po čistkách na začátku sedmdesátých let – však s sebou neslo i zvýšené „nároky na kvalitu politicko-výchovné práce zejména okresních výborů a stranických organizací.

80 *XV. sjezd Komunistické strany Československa*. Praha 12. dubna–16. dubna 1976. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1977, s. 71–72. Viz též *Usnesení ústředního výboru KSČ k dalšímu zkvalitňování členské základny strany schválené ústředním výborem KSČ dne 16. června 1976*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1976, s. 4; též NA, f. KSČ – ÚV, 02/1 – předsednictvo, 1976–1981, sv. 5, arch. j. 5, b. 1d, příloha IIIb, Zhodnocení současného stavu a úkoly dalšího zkvalitňování členské základny strany po XV. sjezdu KSČ.

81 Usnesení ÚV KSČ k rozvoji a zkvalitňování členské základny strany po XVI. sjezdu KSČ. Schváleno na 3. zasedání ÚV KSČ dne 11. června 1981. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1981, s. 4.

82 *XVI. sjezd Komunistické strany Československa*. Praha 6. dubna–10. dubna 1981. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1981. Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany přednesená generálním tajemníkem ÚV KSČ Gustávem Husákem dne 6. dubna 1981, s. 49. Zde jsou uváděny údaje k 1. 1. 1981. Podíl žen podle nich stoupl na 27,5 %.

Spolu s prohlubováním politicko-ideové výchovy je třeba více dbát, aby mladí komunisté rostli při plnění konkrétních úkolů a zakalovali své přesvědčení v zápase za politiku strany.⁸³ K jisté korekci posloužily již před konáním XVI. sjezdu pohovory uskutečněné v roce 1979 v souvislosti s plánovanou výměnou členských průkazů.⁸⁴ Členství po nich bylo ukončeno 12 814 osobám.⁸⁵

Krátce po skončení sjezdu pak bylo na zasedání ÚV KSČ konaném 11. června 1981 přijato usnesení o rozvoji a zkvalitňování členské základny strany věnované „péči o růst, složení, kvalitu a čistotu stranických řad“. V přijatém usnesení byla opět zdůrazněna nutnost „posilovat komplexnost a cílevědomost při rozvoji a dalším zkvalitňování stranických řad“, zaměřit se na „zvyšování kvality přijímaných kandidátů a členů strany z hlediska jejich politické a veřejné angažovanosti, pracovních výsledků, politickomorálního profilu ideové úrovně i jejich přirozené autority v pracovních kolektivech“. Další dynamika růstu stranických řad měla být podřízena potřebám zachovat a zlepšovat sociální a věkové složení strany. Většinu přijímaných kandidátů tak měli i nadále tvořit dělníci, a to především z nosných a perspektivních odvětví národního hospodářství, pracující v důležitých podnicích, závodech a pracovištích. Pokud jde o ostatní sociální skupiny, měly se stranické organizace zaměřit především na mladé lidi z dělnických a komunistických rodin. Bylo nutno při dalším posilování a zkvalitňování stranické základny zvýšit úroveň členské základny.⁸⁶

83 Tamtéž, s. 49–50.

84 Podle usnesení 12. zasedání ústředního výboru KSČ, konaného počátkem prosince 1978, měla být „náročně a komplexně hodnocena činnost všech členů strany. S těmi členy, kteří po vyčerpání všech výchovných prostředků neprokazují potřebnou aktivitu, vyhýbají se úkolům, nevynakládají všechny síly k důslednému uskutečňování politiky strany, porušují normy stranického života, stranickou a státní disciplínu a setrvávají na svých chybách, se strana v duchu stanov rozejde.“ *Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 4. a 5. prosince 1978. K výměně členských legitimací Komunistické strany Československa*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1978, s. 51–54.

85 *XVI. sjezd Komunistické strany Československa*. Praha 6. dubna–10. dubna 1981, s. 50.

86 *Usnesení ÚV KSČ k rozvoji a zkvalitňování členské základny strany po XVI. sjezdu KSČ*. Schváleno na 3. zasedání ÚV KSČ dne 11. června 1981. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1981, s. 7n.

Potřebu zvrátit pokles podílu dělníků na členské základně zdůraznilo předsednictvo ÚV KSS ve svém usnesení ze 6. dubna 1982, na jehož základě provedly krajské a některé okresní výbory KSS analýzu tohoto problému. V roce 1982 údajně díky tomu došlo k mírnému navýšení procentuálního podílu dělníků o 0,4 % na 34,4 % (v celé KSČ byl jejich podíl 31 %). Některé tendence se nicméně jevily jako znepokojující. V témže roce ukončily stranické orgány na Slovensku členství 3 175 členům a kandidátům členství, což představovalo 0,8 % členské základny, což odpovídalo situaci v celé KSČ. Představovalo to 6,1 % z celkového počtu přijatých kandidátů, což bylo o 0,7 % více než v roce 1981. Nejčastějším důvodem bylo neplnění stranických povinností (24,7 %) a ukončení členství na vlastní žádost (24,3 %). Podíl kandidátů vyškrtnutých na vlastní žádost činil 29,1 %, alarmující nicméně bylo, že podíl dělníků na vyškrtnutých kandidátech dosáhl 84 %.⁸⁷

Následný XVII. sjezd KSČ, konaný v březnu 1986, přinesl v rámci zprávy ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu strany stručné zhodnocení vývoje členské základny od XIV. sjezdu, které nabízí možnost srovnání s prezentovanými plány z roku 1971. Za sledované období bylo přijato více než 971 tisíc kandidátů. V KSČ bylo organizováno 1 674 918 osob,⁸⁸ jejich počet se tak za patnáct let zvýšil o 480 727 osob, tj. o 40,2 %. V KSČ tak byl organizován každý sedmý občan starší osmnácti let. Zpráva s uspokojením konstatuje posílení dělnického charakteru strany. Z přijímaných kandidátů tvořili dělníci 61,1 %. Z celkového počtu komunistů byly dvě třetiny původem dělníci, nikoli však pokud jde o aktuální výkon povolání, ekonomicky činní dělníci spolu s dělní-

87 SNA, f. ÚV KSS, 03 – předsednictvo, 1981–1986, arch. j. 54, b. 4, kart. 1660, dokument Správa o vývoj a skvalitňovanie členskej základne strany na Slovensku v roku 1982, projednávaný předsednictvem ÚV KSS na zasedání konaném 12. 4. 1983.

Od ledna do září 1989 bylo bez úmrtí ukončeno členství v KSS 3 370 členů a kandidátů členství. Důvodem byl nejčastěji odchod na vlastní žádost a nezájem o členství (35,9 %), neplnění stranických povinností (23,1 %), nemoc a rodinné důvody (9,8 %) a náboženské předsudky a maloměšťácké návyky (6,5 %). Podle sociální struktury se nejvíce na ukončení členství podíleli stále dělníci, a to 57,7 %. SNA, f. ÚV KSS, 03 – předsednictvo, 1986–1989, arch. j. 103, inf. a, kart. 1814, dokument Informácia o stave členskej základne strany na Slovensku prijatých kandidátoch a výsledkoch disciplinárnej činnosti k 1. 10. 1989, ze 4. 11. 1989, předložení předsednictvu ÚV KSS pro jeho zasedání 21. 11. 1989.

88 Jedná se o stav k 1. 1. 1986. Do tohoto počtu je započítáno 1 545 066 řádných členů a 129 852 kandidátů členství.

ky důchodci tvořili 44,6 % členstva. Vzrostl podíl družstevních rolníků v členské základně na 6 %. Zvýšila se i organizovanost žen, jejich podíl na členské základně dosáhl 28,9 %. Třetinu členů strany tvořili mladí lidé do 35 let. Členství ve straně získalo po roce 1970 téměř 52 % komunistů. Zvýšila se vzdělanostní úroveň členstva. Více než tři čtvrtiny měly vyšší než základní vzdělání, 42 % pak úplné střední nebo vysokoškolské vzdělání.⁸⁹

XVII. sjezd stanovil jako jeden z důležitých úkolů pokračování ve zkvalitňování členské základny. To rozvedl ÚV KSČ na svém 3. zasedání v červnu 1989. Jeho usnesení obsahovalo strategii pro směřování členské základny do XVIII. sjezdu KSČ v roce 1991 v rámci jejího vývoje od počátku sedmdesátých let. Požadovaná opatření měla jít ruku v ruce se zvyšováním nároků na práci celé členské základny, upevňováním stranické kázně a odpovědnosti každého člena a kandidáta, zvyšováním jejich ideové vyspělosti, posilováním aktivity a akceschopnosti všech stranických organizací a orgánů a péčí o kvalitu a čistotu stranických řad.

Vzhledem k dosažení poměrně vysoké organizovanosti obyvatel v KSČ se předpokládalo snížení početního růstu strany na úroveň, která měla spolu s obnovou úbytku v členské základně umožnit „zdravý vývoj strany jako živého politického organismu, orientaci na kvalitu jak dosavadní členské základny, tak nově přijímaných do řad strany. Zároveň zabezpečí zvýšení vlivu strany v žádoucích směrech.“⁹⁰ Přírůstek do XVIII. sjezdu strany tak měl činit 4,2–5,3 %, ⁹¹ tedy 70–90 tis. členů (dělníci 24–35 tis., členové JZD 3–5 tis., příslušníci inteligence 29–30 tis., důchodci 11–12 tis., ostatní 3–8 tis.). K 1. 1. 1991 tak měla mít komunistická strana zhruba 1 745 000–1 764 000 komunistů (mysleno členů i kandidátů). Dalším cílem bylo posílení dělnického jádra tak, aby podíl ekonomicky činných dělníků neklesal, ale naopak mírně

89 *XVII. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 24. března – 26. března 1981.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1986, Zpráva ústředního výboru Komunistické strany Československa o plnění závěrů XVI. sjezdu strany, s. 131–132.

90 NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálkopisy ÚV KSČ, č. ÚV 68/86, zdůvodnění usnesení ÚV KSČ k dalšímu vývoji a zkvalitňování členské základny strany a předpokládaného růstu a složení stranických řad.

91 Mezi XIV. a XV. sjezdem činil 15,6 %, mezi XV. a XVI. sjezdem 12,5 %, mezi XVI. a XVII. sjezdem 7,7 %.

stoupl cca o 0,3 % a jejich absolutní počet se zvýšil nejméně o 30 000. Při formování sociálního složení se mělo dbát na zlepšování vnitřního složení jednotlivých skupin ve prospěch těch kategorií a zaměstnanců, kteří se rozhodující měrou podíleli na realizaci strategických úkolů politiky strany. Měli tak být přijímáni především ti dělníci, kteří využívali vysoce produktivní techniku a technologie, uplatňovali progresivní metody práce a prosazovali intenzifikaci. Orgány komunistické strany se měly orientovat na ty družstevní rolníky a pracovníky v zemědělství, kteří byli úzce spjati s výkonnou technikou, s využitím nových vědeckotechnických poznatků a progresivních technologických postupů, kteří se podíleli na zintenzivnění a růstu kvality živočišné a rostlinné výroby. Pokud jde o inteligenci, preferováno bylo přijímání výkonných a tvůrčích pracovníků, kteří rozhodujícím způsobem ovlivňovali realizaci výsledků vědeckotechnického rozvoje v praxi, efektivnost výroby a její inovaci, aktivně se podíleli na řízení a organizaci práce, bezprostředně pracovali s lidmi a působili v procesu jejich výchovy a vzdělávání. Pozice komunistické strany měly být vhodným výběrem nových členů upevňovány ve školství, vědě a umění, v médiích, ve zdravotnictví, obchodu a službách. Ve všech sektorech měla být věnována pozornost přijímání kandidátů a členů z komunistických a dělnických rodin.

Za vymezené období se dále předpokládalo přijetí 250-270 tis. nových kandidátů, na jejichž složení byla kladena stejná kritéria jako na přijímané členy. Dělníci měli tvořit 60-61 % přijatých (150-162 tis.), členové JZD okolo 5 % (13-14 tis.), příslušníci inteligence 24-26 % (65 až 67 tis.) a ostatní 9-10 % (22-27 tis.). Vývoj sociálního složení členské základny KSČ pak měl být následující:

Tabulka č. 5: Dosavadní a předpokládaný vývoj sociálního složení členské základny KSČ (zaokrouhлено na tisíce, započítání i kandidáti)

	KSČ celkem	dělníci ekonomicky činní	členové JZD	inteligence	ostatní	důchodci, ženy v do- mácnosti
1. 1. 1976	1 381 100 %	390 28,2 %	71 5,1 %	439 31,8 %	127 9,2 %	354 25,7 %
1. 1. 1981	1 554 100 %	473 30,4 %	87 5,6 %	504 32,4 %	138 8,9 %	352 22,7 %
1. 1. 1986	1 675 100 %	526 31,4 %	100 6,0 %	539 32,2 %	152 9,0 %	358 21,4 %
1. 1. 1991 (250 tis. kandidátů)	1 745 100 %	550 31,5 %	103 6,0 %	568 32,5 %	155 8,9 %	369 21,1 %
1. 1. 1991 (270 tis. kandidátů)	1 764 100 %	561 31,8 %	105 6,0 %	569 32,2 %	160 9,1 %	369 20,9 %

Tabulka č. 6: Dosavadní a předpokládaný vývoj sociálního složení ekonomicky činných komunistů (zaokrouhлено na tisíce, započítání i kandidáti)

	ekonomicky činných členů celkem	dělníci	členové JZD	příslušníci inteligence	ostatní
1. 1. 1976	1 027 100 %	390 38,0 %	71 6,9 %	439 42,8 %	127 12,3 %
1. 1. 1981	1 202 100 %	473 39,4 %	87 7,2 %	504 41,9 %	138 11,5 %
1. 1. 1986	1 317 100 %	526 39,9 %	100 7,6 %	539 40,9 %	152 11,6 %
1. 1. 1991 (250 tis. kandidátů)	1 376 100 %	550 40,0 %	103 7,5 %	568 41,2 %	155 11,2 %
1. 1. 1991 (270 tis. kandidátů)	1 395 100 %	561 40,2 %	105 7,5 %	569 40,8 %	160 11,5 %

Věkové složení přijímaných mělo zabezpečit kontinuitu generací. Podíl věkové skupiny do 35 let tak neměl klesnout pod 28 %, v počtu přijímaných kandidátů proto měli mladí lidé tvořit nejméně 80 %. Členové strany přijatí po roce 1970 měli v roce 1991 představovat 65 % členské základny (78–80 % ekonomicky činného členstva).

Tabulka č. 7: Předpokládané věkové složení strany v roce 1991
(zaokrouhлено na tisíce, započítání i kandidáti)

do 35 let	458-500 tis.	27,8-28,3 %
36-50 let	665-667 tis.	37,8-38,2 %
51-60 let	235-237 tis.	13,4-13,5 %
nad 61 let	360 tis.	20,4-20,6 %

Klíčová role zde byla připisována komunistům působícím v Socialistickém svazu mládeže. Bylo též třeba posílit podíl žen na složení členské základny tak, aby jejich počet dosáhl zhruba 530 000. I nadále se tak předpokládal nárůst členské základny strany, byť zpomalený. Varováno však bylo před výraznějším zpomalením růstu, než bylo předpokládáno, nebo dokonce před setrváním na dosavadním početním stavu, čímž by došlo ke zhoršení sociálního i věkového složení členské základny, poklesu počtu a podílu ekonomicky činných komunistů a oslabení dělnického jádra strany. Předpokládal se i nárůst počtu členů strany se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, což mělo být využito v kádrové práci pro vytvoření personálních předpokladů k řešení složitých úkolů hospodářského a celkově společenského rozvoje.⁹²

Vývoj složení členské základny byl sledován i v následujících letech. Po roce projednávalo předsednictvo ÚV KSČ zprávu o plnění usnesení ÚV KSČ z června 1986 o zkvalitňování členské základny a o jejím vývoji v roce 1986. Ta se vyvíjela údajně vcelku v souladu s výše uvedeným usnesením i se závěry XVII. sjezdu KSČ, byť – jak bylo konstatováno – stále přetrvávaly určité rezervy a nedostatky, mezi něž patřil nekomplexní, často administrativní přístup k formování stranických řad a k práci s komunisty, projevy kampaňovitosti v přijímání kandidátů, nedocnění soustavné péče o výchovu členů a kandidátů. Trvale nejméně kandidátů přijímaly základní organizace v prvním čtvrtletí a nejvíce pak – často na úkor kvality – na konci roku. Řada základních organizací v roce 1986 nepřijala ani jednoho kandidáta, a to ani tam, kde bylo třeba posílit stranický vliv. Více než každá třetí organizace v rozhodujících odvětvích národního hospodářství nepřijala ani

92 NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-68/86, usnesení ÚV KSČ k dalšímu vývoji a zkvalitňování členské základny strany a předpokládaného růstu a složení stranických řad a zdůvodnění usnesení.

jednoho kandidáta z řad dělníků. V pražské a bratislavské stranické organizaci, ve Středočeském, Západočeském a Západoslovenském kraji se nedařilo přijímat v rozsahu odpovídajícím konkrétním podmínkám a úkolům dělníky přímo z výroby. Došlo tak ke snižování zastoupení dělníků z výrobních provozů, ve kterých se plnily rozhodující úkoly. Prohlubovala se i tendence k celkovému snižování podílu dělníků mezi kandidáty členství. Na nárůstu členské základny se podílela především inteligence, nicméně vývoj její vnitřní struktury byl negativní, neboť se nedařilo přijímat zástupce technické a tvůrčí vědecké inteligence v rozhodujících odvětvích národního hospodářství.

Tyto tendence se prohloubily v prvním pololetí roku 1987. Dosažené výsledky byly považovány za neadekvátní úsilí vyvíjenému krajskými a okresními výbory strany, opatřením, která přijaly k plnění usnesení 3. zasedání ÚV KSČ z června 1986. Potvrzovaly, že ve stranických orgánech a hlavně v základních organizacích se všude nedařilo spojovat zkvalitňování členské základny s řešením hlavních úkolů strany, s rozvojem jejího vnitřního života a posilováním stranického vlivu mezi lidmi. Hlavní příčina byla viděna v malé schopnosti těchto stranických organizací a jejich výborů pracovat samostatně s reálným politickým vlivem v okruhu jejich působnosti a málo účinné konkrétní pomoci především okresních výborů, které znaly činnost a problémy řady základních organizací pouze povrchně. Politické přístupy v oblasti zkvalitňování členské základny byly nahrazovány nesprávnými administrativními opatřeními, úzkou orientací na počet přijímaných, což bylo v hrubém rozporu se směrnicemi vedení KSČ.⁹³

Vývoj členské základny po kvalitativní i kvantitativní stránce pak byl vrcholnými orgány komunistické strany pravidelně sledován i v posledních dvou letech před pádem režimu. Zprávy předkládané těmto orgánům konstatovaly přetrvávající výskyt mnohých problémů, a dokonce prohlubování určitých negativních tendencí. K 1. lednu 1989 měla KSČ 1 721 085 komunistů, z toho 1 624 182 členů (94,4 %) a 96 903 kandidátů (5,6 %). Od XVII. sjezdu vzrostla členská základna o více než 46 tis.

93 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-57/87, Zpráva o zkvalitňování členské základny strany za rok 1986 a o vývoji v prvním pololetí letošního roku projednaná předsednictvem ÚV KSČ a 9. 9. 1987 rozeslaná krajským výborům KSČ a městským výborům KSČ v Praze a Bratislavě.

komunistů (0,28 %), v roce 1988 se však růst zpomalil na 4 000 komunistů (0,2 %). Na tomto růstu se navíc podílely především kraje v SSR, kde členská základna vzrostla o 5 000 členů, zatímco v ČSR naopak poklesla (nejvíce v Severočeském kraji o více než 1 000 komunistů, ve Středočeském kraji to bylo přes 600 komunistů a ve Východočeském kraji kolem 400 komunistů). Tyto tendence se ještě více prohlubovaly v prvních měsících roku 1989, a to i na Slovensku. Celkový pokles členské základny dosáhl za toto období okolo 10 000 komunistů. Neustále se snižoval počet přijatých kandidátů i členů strany. V roce 1986 bylo přijato přes 55 tisíc nových kandidátů a cca 58 tisíc nových členů, v roce 1987 téměř 53 tisíc nových kandidátů a okolo 56 tisíc nových členů a v roce 1989 přes 43 tisíc nových kandidátů a okolo 50 tisíc nových členů. Za prvních pět měsíců roku 1989 bylo přijato necelých devět tisíc kandidátů, o 45 % méně než ve srovnatelném období roku 1988.

Nepříznivé tendence byly zaznamenány i ve vývoji struktury členstva. Snižoval se počet i podíl kandidátů z průmyslu a obecně z celé materiální sféry. Zejména v roce 1989 byli v nedostatečné míře přijímáni dělníci z výrobních provozů i pracovníci z vědy a výzkumu, tedy z tzv. pracovišť předvýrobní etapy. V jednotlivých odvětvích nebyla stále zajištěna orientace na nosné profese. Ve vědě byla z počtu přijímaných pouze třetina vědeckých nebo výzkumných pracovníků, v kultuře pouze polovina kulturních pracovníků, umělců nebo redaktorů. Pozitivnější výsledky byly zaznamenány snad pouze ve zdravotnictví, když lékaři a střední zdravotní personál tvořili téměř tři čtvrtiny přijímaných. Ve zprávě bylo uvedeno: „Z poznatků stranických orgánů a základních organizací vyplývá, že v mnoha případech nemají mladí lidé, zejména dělníci, ale i další ke vstupu do KSČ dostatečnou motivaci. Jejich vědomí nepříznivě ovlivňují některé nedostatky v ekonomické, ideologické a politické oblasti. Mezi ně patří nepřesvědčivé výsledky v plnění úkolů na konkrétním pracovišti, problémy v sociálním zabezpečení, nízká úroveň řídicí práce, nízká akceschopnost základních organizací, nedostatečná masová politická práce a malá osobní příkladnost komunistů. U části dělníků není zájem veřejně se angažovat, domnívají se, že stačí dobře pracovat. Mají obavy, zda by obstáli při plnění úkolů vyplývajících z členství, zejména nyní v období přestavby. Část mladých lidí se nedokáže orientovat v řadě událostí u nás i ve světě, zaujímají vyčkávací postoj.“

Výsledkem byl pokles podílu ekonomicky činných dělníků, který byl poprvé zaznamenán v roce 1987. V roce 1988 došlo poprvé od XVII. sjezdu k poklesu nejenom jejich procentuálního podílu, ale i absolutního (o 2 660 osob, v průmyslových odvětvích dokonce o 3 493). Z více než 15 tisíc základních organizací jich v roce 1988 45,5 % nepřijalo do strany žádného dělníka. Početně i podílem se zvýšilo zastoupení příslušníků inteligence. Z celkového přírůstku zhruba 46 tisíc komunistů jich bylo přes 23 800 příslušníky inteligence, tedy skoro 52 %. Zvláště vzhledem k nízkému počtu přijímaných dělníků byla dynamika růstu podílu inteligence výrazně vyšší, než se předpokládalo, což bylo markantní především u pražské stranické organizace. Vysoce rostl počet učitelů organizovaných v KSČ. Na počátku roku v ní bylo organizováno 78 tisíc učitelů, přičemž od XVII. sjezdu jich bylo přijato více než 5 600, z toho v roce 1988 bezmála 1 400. Téměř každý třetí učitel (na vysokých školách každý druhý) byl tak organizován v komunistické straně. I zde však byly shledávány rezervy v rozmisťování komunistů. Pokles naopak počet komunistů mezi studenty vysokých škol na necelých 7 tisíc, což bylo ve srovnání s rokem 1986 o cca 9 % (-698) méně.

Tabulka č. 8: Vývoj sociálního složení členů a kandidátů KSČ

	dělníci	členové JZD	příslušníci inteligence	ostatní sociální skupiny	důchodci
1. 1. 1971	310 945 26,1 %	57 906 4,9 %	365 750 30,5 %	159 039 13,3 %	300 551 25,2 %
1. 1. 1981	472 954 30,4 %	87 053 5,6 %	504 091 32,4 %	150 584 9,7 %	339 745 21,9 %
1. 1. 1986	525 811 31,4 %	99 954 6,0 %	539 280 32,2 %	159 474 9,5 %	350 399 20,9 %
1. 1. 1989	535 685 31,1 %	102 816 6,0 %	563 166 32,7 %	162 845 9,5 %	356 573 20,7 %

Od XVII. sjezdu stoupl výrazně podíl žen na členstvu strany, byť v posledním období bylo zaznamenáno určité snížení dynamiky tohoto růstu. K 1. 1. 1989 jich bylo ve straně více než 510 tis., což představovalo 29,7 % (rok předtím to bylo 29,5 %). Oproti roku 1986 to bylo o cca 26 tisíc více.

Podíl komunistů přijatých po roce 1971 činil 59 %, po roce 1980 pak 29,3 % (k 1. 1. 1988 57,3 resp. 27,8 %). V letech 1986–1988 byla opět věnována pozornost přijímání mladých lidí do 35 let, jejichž podíl z celkem přijatých kandidátů dosahoval takřka 86 %. Přesto počet komunistů v členské základně v této věkové kategorii poklesl oproti roku 1986 o více než 44 tis. na cca 488 tis. Jejich podíl na složení členské základny představoval k 1. 1. 1989 28,4 %, (k 1. 1. 1988 to bylo 29,8 %). Důvodem byl jednak celkový pokles počtu přijatých kandidátů a členů strany, jednak vysoký počet ukončeného členství v této věkové kategorii (cca 19 tis.). Průměrný věk komunistů se tak zvýšil na více než 45 let, každý pátý komunista měl přes 60 let.

Počet ukončení členství přitom byl ovlivněn zejména nárůstem případů vyškrtnutí kandidáta a rušením členství na vlastní žádost, nikoliv zásadovým řešením pasivity členů ve smyslu závěrů 9. zasedání ÚV KSČ. Od XVII. sjezdu bylo ukončeno členství téměř 34 tis. členům a kandidátům strany, přičemž v roce 1988 bylo řešeno 12 749 případů (v roce 1987 to bylo 10 787). Za závažnou byla považována skutečnost, že v poslední době odcházeli ze strany ve větší míře dělníci z rozhodujících odvětví národního hospodářství, jako bylo strojírenství, kovodělní průmysl a stavebnictví, a také z JZD. Komunisté, kteří vstoupili do strany po roce 1981, se na ukončení členství podíleli téměř z poloviny. Zpráva konstatovala, že přes snižující se počet přijímaných kandidátů nedocházelo zároveň ke zvyšování jejich kvality a připravenosti podle závěrů 3. a 9. zasedání ÚV KSČ. Svědčila o tom skutečnost, že od XVII. sjezdu bylo z řad kandidátů cca 11 000 vyškrtnuto a cca 800 vyloučeno, přičemž se téměř v 80 % případů jednalo o mladé dělníky. V roce 1987 bylo postoupeno ÚV KSČ téměř 400 přihlášek za kandidáta strany, kde navrhovaní byli dříve soudně stíháni. Snaha o naplnění záměru přijímat do strany ve zvýšené míře dělníky vedla v některých organizacích k přijímání i těch, kteří neměli ke členství předpoklady a následně ze strany odcházeli. Tím se ještě výrazněji zhoršovala struktura členské základny podle sociálních skupin a jednotlivých úseků národního hospodářství.

Tabulka č. g: Počet a podíl přijatých kandidátů do 30, resp. 35 let⁹⁴

	přijato kandidátů (v tis.)	z toho do 30 let (v %)	z toho do 35 let (v %)
1971–1975	313, 4	77,3	91,1
1976–1980	355, 2	72,2	91,2
1981–1985	302, 6	66,7	87,2
1986–1988 (3 roky)	152, 2	64,7	84,9

Celkově je možno konstatovat, že od počátku sedmdesátých let se vedení komunistické strany alespoň početně dařilo naplňovat plán na postupný nárůst členské základny, který měl nahradit pokles způsobený především čistkami v roce 1970. Snaha dodržovat početní kvóty a procentuální podíl jednotlivých sociálních a věkových skupin stanovených pro přijímání členů a kandidátů strany však vedla k přijímání nevhodných osob, často kampaňovitě na konci roku. Ty pak byly nezdědky vyškrtávány či vylučovány ze strany nebo postiženy mírnějšími stranickými tresty. Problém byl i se složením přijímaných v rámci jednotlivých sociálních skupin, kde měla být pozornost zaměřována na obory klíčové z hlediska národního hospodářství a na zajištění kontroly komunistické strany nad společností.

Ke konci osmdesátých let se tento problém prohluboval. V roce 1987 byl poprvé zaznamenán pokles podílu ekonomicky činných dělníků na složení strany, v následujícím roce pak došlo i k jejich absolutnímu poklesu. V roce 1989 pak byl poprvé zaznamenán celkový úbytek členské základny.⁹⁵ K latentním problémům souvisejícím s kvalitou členské základny tak přibýly i viditelnější problémy s negativním vývojem sociální a věkové struktury strany i s úbytkem členstva, který se

94 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-86/1989, Zpráva o vývoji členské základny za rok 1988 a v období od XVII. sjezdu KSČ projednávána 18. 8. 1989 předsednictvem ÚV KSČ a 31. srpna 1989 rozeslaná krajským (městským), okresním (obvodním) výborům KSČ.

95 Vycházíme však ze stavu k 1. 10. 1989, kdy bylo v KSČ organizováno 1 697 745 občanů, z toho 1 617 863 členů a 79 882 kandidátů. K 1. 1. 1989 to bylo celkem 1 721 085, z toho 1 624 182 členů a 96 903 kandidátů. Je možné, že by se základním organizacím v posledním čtvrtletí obvyklým kampaňovitým přijímáním nových členů ke konci roku podařilo rozdíl alespoň vyrovnat. O celkovém trendu nezájmu o členství ve straně na druhou stranu svědčí výrazný rozdíl v počtu kandidátů.

mohl působením časového faktoru i v důsledku aktuálního politického vývoje prohlubovat.

Tradiční ideologicky podmíněný důraz na dodržování třídních parametrů se navíc především v období přestavby ocital v rozporu se stoupajícím tlakem na odpovídající odbornou úroveň členů KSČ a kandidátů členství ve straně (tedy i potenciálních řídicích kádrů) a jejich osobní iniciativu. Politická a odborná příprava kádrů a kádrových rezerv měla být zajištěna systémem celoživotního vzdělávání zabezpečeného studiem ve všech typech školních i mimoškolních vzdělávacích zařízení včetně stranického školení úzce propojeného s pracovní činností a perspektivou řídicích pracovníků.⁹⁶

— „Každodenní život“ Komunistické strany Československa

Období tzv. normalizace znamenalo v komunistické straně návrat k tvrdé stranické disciplíně a slepé poslušnosti, nonkonformní názory zde neměly místo. Oproti padesátým letům však bylo méně straníků, kteří věřili v deklarované cíle a principy. Šíří opravdové podpory systému lze s jistou nutnou opatrností definovat volebním výsledkem Komunistické strany Československa v prvních svobodných volbách po svržení režimu v červnu 1990, kdy získala mezi 13–14 % voličských hlasů.⁹⁷ Komunistická legitimace se zvláště pro ty, kteří do KSČ vstoupili po roce 1969 (a jejich podíl stále stoupal), stala jakýmsi „živnostenským listem“, poukázkou k cestě za kariérou.

V ideologické rovině komunistická strana i nadále hlásala, že jejím konečným cílem je vybudování beztřídní komunistické společnosti, přičemž o správnosti tohoto programu mělo být obyvatelstvo přesvědčeno ideologicky, tedy prostřednictvím marxisticko-leninské filozofie, rozpracované na základě konceptu „reálného (rozvinutého) socialismu“.⁹⁸

96 NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. j. ÚV 104/1988, Politická a odborná příprava kádrů schválená předsednictvem ÚV KSČ dne 30. září 1988. Praha, vydalo politickoorganizační oddělení ÚV KSČ v prosinci 1988.

97 MĚCHÝŘ, *Velký převrat či snad revoluce sametová?* s. 40.

98 Ve stanovách KSČ bylo uvedeno: „Komunistická strana je nejvyšší formou společenské politické organizace. Pod jejím vedením se sdružují společenské organizace

V praxi však režim od obyvatel nežádal, aby v tuto utopii věřili. Stačilo, aby s ním vyjadřovali při některých příležitostech verbální souhlas a otevřeně proti němu nevystupovali. Výměnou režim zajišťoval obyvatelstvu relativně slušnou životní úroveň. Většina obyvatel se skutečně přestala o veřejné záležitosti zajímat a stáhla se do soukromí. Sociálními koncesemi se podařilo zneutralizovat především dělníky a družstevní rolníky, kteří se tak nestali základnou opozice proti režimu, jako tomu bylo v sousedním Polsku. Pro část inteligence, především humanitní, byl normalizační režim nepřijatelný, neboť jí nedával prakticky žádnou možnost tvůrčí realizace. Tato skupina nicméně představovala menšinu, která ho nemohla ohrozit. Neutralizace inteligence byla usnadněna i skutečností, že při neexistenci soukromého sektoru byl prakticky každý československý občan státním zaměstnancem.⁹⁹

Ve stanoveném čase se konaly předem plánované oslavy, mezi nimiž hrál dominantní roli První máj.¹⁰⁰ Každých pět let se uskutečnily sjezdy KSČ (1976, 1981, 1986), které následovaly po sjezdech Komunistické strany Sovětského svazu. Ve stejných letech proběhly též volby, sice s takřka stoprocentní účastí i počtem kladných hlasů, prakticky

v Národní frontě, která je politickým výrazem svazku všeho pracujícího lidu v Československé socialistické republice.

Hlavním úkolem strany v současné etapě je uskutečňování programu budování rozvinuté socialistické společnosti a dalšího postupu ke komunismu. Strana usiluje o plánovité a všestranné zdokonalování socialismu, o plné a efektivní využívání jeho možností a předností k urychlení sociálního a hospodářského rozvoje. [...]

Dbá o růst vzdělání a výchovu lidí v duchu komunistických idejí, o všestranný harmonický rozvoj osobnosti, duchovního a kulturního života společnosti, o postupné překonání podstatných rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, o další sblížení města a venkova.

Konečným cílem strany je vybudovat beztřídní komunistickou společnost, v níž se bude uplatňovat nejvyšší zásada: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb.“ *Stanovy Komunistické strany Československa schválené XII. sjezdem KSČ dne 8. prosince 1962, doplněné a upravené XIII. sjezdem KSČ dne 4. června 1966, XIV. sjezdem KSČ dne 29. května 1971 a XVII. sjezdem KSČ dne 28. března 1986.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1986, s. 8–9.

- 99 RYCHLÍK, Jan: Normalizační podoba československé federace. In: *Slovensko a režim normalizácie*, s. 9–10.
- 100 K jeho zatraktivnění pro obyvatelstvo byla pořádána řada doprovodných kulturních, sportovních a dalších akcí. K problematice oslav Prvního máje viz mj. diplomovou práci Aleny ČERNÉ *Oslavy Prvního máje na Liberecku v letech 1945–1989, jejich organizační zajištění a průběh*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2013.

se však stejně jako sjezdy s výjimkou „povinného“ vhození hlasovacího lístku do volební urny obešly bez zájmu obyvatel. Předem plánované sjezdy, zasedání ÚV KSČ, parlamentu i Národní fronty byly dopředu připraveny, prodchnuty slavnostním duchem a naprosto sterilní.

Projevem stabilizace normalizačního režimu se stal i XV. sjezd KSČ, konaný 12.-16. dubna 1976. Zúčastnilo se ho 1 213 z 1 215 zvolených delegátů s hlasem rozhodovacím a 105 s hlasem poradním, kteří reprezentovali podle stavu k 1. dubnu 1976 na 1 382 860 členů a kandidátů, sdružených ve 43 506 základních organizacích.¹⁰¹ Zpráva ÚV KSČ o činnosti strany a vývoji společnosti od XIV. sjezdu a o jejích dalších úkolech, kterou přednesl generální tajemník G. Husák, konstatovala, že byl důsledně a neochvějně splněn program XIV. sjezdu strany, zaměřený na upevnění socialistického zřízení, prohloubení vedoucí úlohy komunistické strany a její marxisticko-leninské jednoty a sepětí s lidem, zvyšování efektivity národního hospodářství jako základního zdroje růstu hmotné a kulturní úrovně života lidu a upevnění jeho sociálních jistot, na rozvoj a modernizaci materiálně technické základny, vzdělanosti, vědy a kultury, na boj za světový mír a společenský pokrok. Současně s bojem proti všem deformacím se tak prý podařilo překonat vše, co před lednem 1968 a v letech 1968-1969 stranu ochromovalo a ohrožovalo i zdravý rozvoj společnosti.

Na sjezdu byla též přednesena ústy L. Štrougala zpráva o hlavních směrech hospodářského a sociálního vývoje Československa v letech 1976-1980 a schválena k němu směrnice. Také v těchto dokumentech bylo období mezi XIV. a XV. sjezdem označeno za jednu z nejúspěšnějších etap rozvoje republiky. Bylo konstatováno dosažení hlavních cílů hospodářské politiky strany - vyššího uspokojování potřeb obyvatelstva a dalšího upevnění jeho životních jistot. Zároveň měly být vytvořeny podmínky pro budoucí ekonomický rozvoj. Tradiční součástí sjezdu byla i zpráva Ústřední kontrolní a revizní komise o její činnosti od XIV. sjezdu, kterou přednesl její předseda Miloš Jakeš.

Ustavující zasedání ÚV KSČ uskutečněné po skončení sjezdu 15. dubna 1976 zvolilo předsednictvo ÚV KSČ prakticky ve stejném složení, v jakém existovalo od posledního sjezdu v roce 1971. Již od začátku

101 *XV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 12. dubna-16. dubna 1976.* Praha: Nakladatelství Svoboda, 1977, s. [9], 71.

července 1975 v něm navíc působil Václav Hůla, do té doby kandidát členství v předsednictvu ÚV KSČ. Členem předsednictva se už naopak nestal Ludvík Svoboda. Vedle Miloslava Hruškoviče byl do funkce kandidáta předsednictva zvolen Jan Baryl. Tajemníky ÚV KSČ byli zvoleni Jan Baryl, Vasil Biřak, Jan Fojtík, Josef Havlín a Josef Kempný, členy sekretariátu kromě nich byli dále Gustáv Husák, Marie Kabrhelová, Čestmír Lovětínský, Jindřich Poledník a Oldřich Švestka. Předsedou ÚKRRK se opět stal Miloš Jakeš, místopředsedy Jan Baryl a Miroslav Čapka.¹⁰²

Po pěti letech se 6.–10. dubna 1981 v předvečer šedesátého výročí založení strany konal XVI. sjezd KSČ, tentokrát již nikoli ve Sjezdovém paláci, ale v nově postaveném Paláci kultury. Účastnilo se ho 1 451 delegátů s hlasem rozhodujícím (další čtyři zvolení se nemohli zúčastnit) a 85 s hlasem poradním. Zpráva ÚV KSČ o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu a o jejích dalších úkolech, tradičně přednesená generálním tajemníkem G. Husákem, již nevyznívala tak nadšeně, pokud šlo o hodnocení ekonomického vývoje země. Musela konstatovat, že nebylo dosaženo všech stanovených cílů. Celkově však prý „československý lid vedený komunistickou stranou úspěšně pokračoval v díle socialistické výstavby, rozmnožil hmotné a duchovní bohatství naší vlasti a upevnil socialistické zřízení“, přestože dynamika hospodářského rozvoje byla pomalejší, než předpokládal šestý pětiletý plán.

Při analýze příčin problémů bylo poukazováno hlavně na vnější okolnosti, na něž nebyla československá ekonomika plně připravena, především na rychlejší nárůst cen dovážených surovin, energie, materiálů a potravin, než jaký byl očekáván. Zostřila se prý též diskriminace vůči Československu ze strany kapitalistických zemí a konkurence na světových trzích. Jedna z hlavních příčin nedosažení stanovených cílů pak byla spatřována v tom, že se nepodařilo přes určitý pokrok prosadit dlouhodobou strategii, směřující ke zvyšování efektivnosti výroby, hospodárnosti a kvality veškeré práce, k zefektivnění investiční výstavby a k uplatňování vědy a výzkumu v praxi. To bylo označeno za základní předpoklad zabezpečení vysoké životní úrovně lidu, a tedy i za zásadní úkol stojící před komunistickou stranou v následujícím období.¹⁰³

102 ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, 207–209.

103 *XVI. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 6. dubna–10. dubna 1981*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1981, s. 18n.

Sjezd dále projednal zprávu o hlavních směrech hospodářského a sociálního rozvoje Československa v letech 1981–1985, přednesenou L. Štrougalem, a schválil návrh dokumentu *Hlavní směry hospodářské-ho a sociálního rozvoje Československa v letech 1981–1985*, který se odvolával na *Soubor opatření ke zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980*. Na jeho základě měl být vypracován a do konce roku předložen k projednání Federálnímu shromáždění návrh zákona o sedmém pětiletém plánu.

Sjezd zvolil 123 členů a 55 kandidátů ÚV KSČ. Členem předsednictva ÚV KSČ se stal Miloš Jakeš, od prosince 1977 kandidát předsednictva. Funkci předsedy Ústřední kontrolní a revizní komise místo něj obsadil její dosavadní místopředseda Miroslav Čapka. Tajemníky ÚV KSČ se stali Mikuláš Beňo, Vasil Biľak, Jan Fojtík, Josef Haman, Josef Havlín, Gustáv Husák, Miloš Jakeš, Josef Kempný a Jindřich Poledník. Členy sekretariátu dále byli Marie Kabrhelová a Oldřich Švestka.¹⁰⁴ Počet tajemníků tedy stoupl oproti poslednímu sjezdu z pěti na devět, počet členů sekretariátu z deseti na jedenáct.

Léta 1971–1987 jsou do jisté míry oprávněně označována jako období nehybnosti, neboť ve společnosti skutečně nebyl patrný větší pohyb, byť v ní (stejně jako v samotné komunistické straně) probíhaly dlouhodobější procesy, které se viditelněji projeví až na konci osmdesátých let. Pro normalizační režim se stal ideálem úplný klid, poklidný koloběh stereotypů. Jakákoliv sebenevinnější iniciativa občanů byla a priori považována za něco podezřelého. Normalizační moc se vcelku oprávněně obávala, že by každý nekontrolovaný, předem neplánovaný, a tím i neovládnutelný pohyb mohl oživit „recidivu osmašedesátého“.¹⁰⁵

Výběr témat, k nimž se bylo možno kriticky vyslovovat (mj. zvyšování administrativní zátěže, nedostatky v zásobování, pasivita členské základny), i vlastní intenzita této kritiky byly samozřejmě výrazně omezeny, aby nebyl narušen status quo vymezený *Poučením z krizového vývoje*. Skutečná kritika často znamenala pro občany, kteří s ní vystoupili, různé nepříjemnosti, od šikanování až po trestněprávní postih, a to zdaleka nemluvíme pouze o aktivních odpůrcích režimu. Opatrně

104 ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, s. 207–214.

105 MENCL, Vojtěch: Důsledky potlačení Pražského jara. Místo Pražského jara ve světových a československých dějinách. In: *Československo roku 1968*. 2. díl, s. 128.

to občas přiznaly i nejvyšší stranické orgány. Zmínit můžeme zprávu Ústřední kontrolní a revizní komise pro XV. sjezd v roce 1976 o její činnosti od XIV. sjezdu, respektive její část věnovanou práci s dopisy pracujících a se stížnostmi, jejichž vyřizování kontrolovala ÚKRK v odděleních ÚV KSČ, ve stranických institucích a na krajských výborech. Od XIV. sjezdu řešila 1 470 stížností a výsledky šetření pak byly projednány v příslušných stranických orgánech a organizacích, jež přijaly příslušné závěry. Při vyřizování žádostí a připomínek se ÚKRK setkala s „některými nepřijatelnými metodami, jako je šetření pisatele místo zkoumání věcné stránky podání. Vyskytují se i případy, kdy se oprávněná kritika obrací proti kritizujícím.“¹⁰⁶ V oficiálně publikovaném dokumentu, tedy nikoli v nějakém interním textu, tak jeden z vrcholných (a zároveň nejkonzervativnějších) orgánů vládnoucí strany přiznává případy negativního dopadu kritiky na jejich původce, byť je tato praxe zároveň kritizována a uvědomělým orgánem strany, ctícím principy socialistické demokracie, napravována. Jako krajně pokrytecké se pak jeví neustálé lamentace vrcholných stranických orgánů na pasivitu členské základny či formálnost a samoúčelnost jejího jednání. Logicky pak nemohly uspět neustále opakované výzvy ke zlepšení stávajícího stavu.

K pasivitě členské základny i celé veřejnosti a k jejich faktickému znefunkčnění výrazně přispívalo též neustálé zdůrazňování a reálné uplatňování tzv. demokratického centralismu, podle něhož byla usnesení vyšších orgánů bezpodmínečně závazná pro všechny nižší orgány. Tento princip představoval základ fungování všech struktur KSČ. Celostranickou (a tedy de facto i celostátní) politiku určovalo vedení strany, podřízené složky byly odpovědné za její realizaci v okruhu své působnosti. O správnosti rozhodnutí vyšších orgánů se nediskutovalo, vyslovoval se s nimi souhlas, což bylo zpětně vedením KSČ považováno za důkaz správnosti jeho politiky a její podpory v členské základně i v celé společnosti.¹⁰⁷ Mezi stranickými orgány se připouštěly pouze vertikální kontakty založené na vztahu nadřízenosti a podřízenosti, nikoli tedy

106 XV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 12. dubna - 16. dubna 1976. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1977, s. 103.

107 KMEŤ, Norbert: Aktivita a pasivita stranických organizací počas normalizácie. In: *Český a slovenský komunismus (1921-2011)*, s. 220.

horizontální vztahy. Na demokratickém socialismu bylo koneckonců založeno i obsazování funkcí v rámci nomenklaturního systému.

Vzhledem k tomu, že pokyny shora byly někdy fádni, nezřídka uvozeny větou, že nějakou záležitost je třeba rozpracovat v souladu se závěry XIV. (či XV., XVI. nebo XVII.) sjezdu KSČ, existoval jistý prostor pro iniciativu jednotlivých stranických složek. Vědomí neustálého dohledu shora v praxi však vedlo k jakési seberegulaci funkcionářů na nižší úrovni, případně ke snaze přenášet odpovědnost směrem nahoru. K oslabování pocitu osobní zodpovědnosti za jednotlivá rozhodnutí přispíval i princip kolektivnosti vedení, kdy jednotlivec se sebevyšší funkcí nedisponoval alespoň formálně rozhodovací pravomocí, kterou měly kolektivní orgány (výbory) strany.¹⁰⁸

Na základě demokratického centralismu se uskutečňovalo podřizování nižších složek komunistické strany složkám vyšším po zvolení Gustáva Husáka prvním tajemníkem ÚV KSČ v dubnu 1969. V této fázi byla pasivita straníků naopak spíše považována za klad oproti aktivizaci členské základny ve prospěch reformního procesu v roce 1968. Jasně to vyjádřil Gustáv Husák už 12. března 1969 na zasedání pléna ÚV KSS, kde – tehdy ještě jako první tajemník ÚV KSS – uvedl: „V současném období má mimořádný význam uvědomělá stranická kázeň a aktivní účast komunistů na realizaci politiky strany. Základem uvědomělé kázně a aktivity komunistů je ovšem ideová jednota, vytvořená na základě svobodné výměny názorů při rozvoji vnitrostranické demokracie. Nemá-li však naše strana být nekonečným diskuzním klubem a bojištěm protichůdných názorů, má-li opravdu vést naši společnost na všech úsecích, je nevyhnutelně nutno obnovit dodržování principů demokratického centralismu, který zahrnuje i povinnost disciplinovaně dodržovat a obhajovat přijatá usnesení vyššího stranického orgánu. [...] Je nutno přejít od dosavadního anarchistického stavu k zachování základních zásad života naší strany a důrazně žádat, aby každý člen strany, ať už řadový člen či vysoký funkcionář, disciplinovaně plnil usnesení nejvyššího stranického orgánu.“¹⁰⁹

108 BACHTÍK, Jakub: Strana na fakultě, fakulta ve straně. Struktura a fungování FF UK v letech 1969-1989. In: JAREŠ, Jakub - SPURNÝ, Matěj - VOLNÁ, Katka a kol.: *Náměstí krasnoarmějců 2. Učitelé a studenti Filozofické fakulty UK v období normalizace*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2012, s. 157-158.

109 *Rudé právo*, 13. března 1969, s. 3.

V tomto výňatku se objevily rozporuplné motivy, následujících dvacet let neustále opakované v různých obměnách – na jednu stranu vzývání vnitrostranické demokracie a aktivní účasti komunistů na práci strany a na druhou stranu vyslovené i nevyjádřené lpění na stranické disciplíně. Pečlivě sledovaným údajem byla účast komunistů na členských schůzích, především výročních. Od počátku sedmdesátých let byl oproti druhé polovině roku 1969, kdy se v některých základních organizacích dokonce vůbec nekonaly, s uspokojením zaznamenáván rapidní nárůst účasti. Spíše než jako výraz aktivizace členské základny je to však nutno samozřejmě interpretovat jako projev její disciplinace.

Na tyto limity narážely například i proklamované výzvy a přijímaná opatření k aktivizaci komunistů i nestranické veřejnosti k realizaci usnesení 7. zasedání ÚV KSČ o komplexní přestavbě hospodářského mechanismu v ČSSR z prosince 1987, odhlédnuto od toho, jak upřímně byla přestavba v Československu myšlena. V usnesení ústředního výboru KSČ projednávajícím 8. a 9. dubna 1988 mimo jiné celkovou úroveň stranické práce v souvislosti s realizací opatření k prosazení přestavby byl sice obecně konstatován údajný příznivý ohlas politiky KSČ a její podpora ze strany československé veřejnosti, zároveň však bylo vedle nepříznivých tendencí ve vývoji národního hospodářství konstatováno, že „souhlas s přestavbou se dosud nedostatečně projevuje v konkrétní stranické práci. V potřebném rozsahu se nedaří zkvalitňovat organizátorskou a řídicí práci, prohlubovat vedoucí úlohu strany v rozhodujících směrech. Mnohdy se rozcházejí slova s činy. Zvýšená pomoc krajských a okresních výborů základním organizacím nepřináší potřebné výsledky. [...] Přes dílčí kroky ve zkvalitňování jejich diferencovaného řízení přetrvávají mnohde administrativní samoučelné organizační přístupy. Nedaří se odstraňovat formalismus ve vnitrostranickém životě, rozvíjet kolektivnost, vnitrostranickou demokracii, angažovanost, příkladnost a aktivitu komunistů na každém úseku a důsledně uskutečňovat otevřenou politiku a širokou informovanost.“¹¹⁰

Dlouhodobá neúčast na práci základní organizace nebo nedodržování jiných povinností člena strany, například neplacení členských příspěvků, byly v některých případech postihovány vyškrtnutím, případně

110 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-37/88, Sborník dokumentů ústředních orgánů Komunistické strany Československa, č. 1/1988, s. 5.

nižšími stranickými tresty. Stranicky řešeny byly i případy soudních postihů komunistů nebo jejich „nesoudružské“ či amorální jednání. Materiály o disciplinárních jednáních pak umožňují vytvořit si velice barvitý obrázek o tom, jak pestré mezilidské vztahy a jednání vyplývající z osobnostního nastavení jednotlivců se skrývaly pod nánosem frází a oficiálních akcí, svědčí také o „soudružském chování“ některých členů a kandidátů strany. Jsou dokladem skutečnosti, že členská základna strany byla, pokud jde o sociální vztahy, vzorkem společnosti, který se jí v dobrém ani ve zlém příliš nevyhykal.

Na ukázkou můžeme uvést (s vypuštěním jmen dotčených osob) případy tří komunistů, jejichž odvoláními se zabývala Ústřední kontrolní a revizní komise v roce 1984. Základní organizací č. 2 na Vysoké škole zemědělské v Brně byl potrestán odborný asistent ústavu marxismu-leninismu za „nevhodné, amorální chování a obtěžování posluchaček při semestrálních zkouškách z ML [marxismu-leninismu]“. Vedení ÚKŘK jeho odvolání zamítlo a vrátilo základní organizaci celou věc k novému posouzení s upozorněním, že stupeň stranického trestu je nízký ve vztahu k závažnosti provinění. Základní organizace poté trest zpřísnila na důtku s výstrahou.

Předseda JZD Pribilina v okrese Liptovský Mikuláš obdržel dvě důtky za „porušování zásad socialistické morálky“ a několikrát byl upozorňován okresním výborem KSČ i okresní zemědělskou správou na nedostatky ve své práci. Dále však prý jednal nesebekriticky, velikášsky, osočoval jiné osoby a osobní zájmy povyšoval nad zájmy celospolečenské. Když jím způsobené problémy přerostly únosnou mez a staly se předmětem kritiky širší veřejnosti, byl v roce 1983 po dvanácti letech odvolán na návrh předsednictva OV KSČ z funkce. Poté údajně intrikoval proti novému vedení a organizoval jeho bojkot. „Výhrůžkami a zastrašováním se snažil ovlivňovat členy strany a funkcionáře JZD, rozbíjel jednotu strany, narušoval pracovní disciplínu pracovníků družstva.“ Přestože již nebyl členem JZD, vnikal často násilím (někdy ozbrojen loveckou puškou) do prostor družstva, hrubě urážel jeho funkcionáře a vyhrožoval jim, takže proti němu museli zasáhnout příslušníci SNB. Teprve poté byl předsednictvem OV KSČ v Liptovském Mikuláši z KSČ vyloučen. ÚKŘK zamítla jeho odvolání proti tomuto usnesení, a to i vzhledem k tomu, že byl za své počínání odsouzen k nepodmíněnému trestu odnětí svobody.

Uliční organizací č. 2 v Doksech v okrese Česká Lípa byla uložena důtka invalidnímu důchodci a členu KSČ od roku 1945 za dlouhodobou neúčast na členských schůzích. Podle ÚKRK, která snížila jeho stranický trest z důtky na napomenutí, nevezala uliční organizace dostatečně v potaz jeho vysvětlení, že se nechtěl schůzí účastnit proto, že na nich často vystupoval bývalý předseda Městského výboru SČSP, který v této funkci měl v „krizových letech“ organizovat rozpuštění SČSP a odebrání legitimací. Potrestaný požádal o převedení do jiné uliční organizace. Přešetřením případu vyšlo najevo, že se jeho původní uliční organizace začala jeho absencemi zabývat až později, a to z iniciativy kritizovaného straníka.¹¹¹

Stejně tak se snažilo vedení strany alespoň ve verbální rovině bojovat proti nesocialistickým a protispolečenským jevům, mezi které byly řazeny rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, korupce, protekcionářství, lajdáctví či zneužívání funkcí. Komunisté měli stát v čele boje proti těmto zlořádům, nicméně se na nich sami podíleli v míře, která se nelišila od většiny společnosti. Nejenže se je tedy nikdy nepodařilo vymýtit, některé – například existence množství nedostatkového zboží a služeb – byly dokonce spojeny se samotnou podstatou systému. Nedostatek zboží a zhoršení zásobování obchodů na přelomu 70. a 80. let vytvářely i podle Vasilu Biľaka podmínky pro úplatkářství, spekulace a obohacování na úkor společnosti.¹¹² Tento stav se odrážel i ve stovkách dopisů občanů adresovaných vedoucím politickým představitelům i ve zprávách stranických a státních kontrolních orgánů.

Vedení země se nepříznivou situací pokoušelo zvrátit. Federální vláda přijala v roce 1982 usnesení č. 355/1982, schvalující soubor opatření k předcházení neoprávněnému obohacování a zajištění účinného postihu majetku a majetkového prospěchu z nepoctivých zdrojů. Předsednictvo ÚV KSČ s těmito opatřeními vyslovalo 22. 11. 1982 souhlas a v únoru 1983 zaslalo stranickým orgánům a organizacím dopis zabývající se prohloubením účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny. V dopise bylo mimo jiné

111 NA, f. KSČ - ÚV, 02/4, sekretariát, 1981-1986, sign. S 139/85, inf. 6, Rozbor odvolání proti stranickým trestům řešených ÚRKK KSČ za rok 1984.

112 KMEŤ, Norbert: Vedenie Komunistickej strany Československa a jeho prejavy o korupcii. *Forum historiae*, roč. 5, č. 2/2001, s. 272.

uvedeno: „Neoprávněné získávání majetku nebo jiného osobního prospěchu má negativní politické dopady na myšlení a jednání lidí. Tak tomu je zejména v případech, kdy majetek některých občanů, způsob jejich života je v zjevném nepoměru s jejich oprávněnými příjmy a majetkovými možnostmi. Zvláště závažné je to v případech, kdy takto jednají někteří vedoucí pracovníci v odpovědných funkcích. To ve svých důsledcích poškozuje autoritu strany, zájmy socialistické společnosti a je zneužíváno našimi nepřáteli i k ideologické diverzi.“¹¹³

Dopis se stal v následujících letech základním dokumentem v proklamovaném boji s protispolečenskými jevy. Do kampaně proti nim se zapojilo i *Rudé právo* a další periodika, dopad dopisu nicméně oslabovala již ta skutečnost, že v úplnosti byl publikován až o více než tři roky později.¹¹⁴ Dopis byl nicméně již od svého vzniku jedním z nejcitovanějších dokumentů, na který se odvolávala řada dalších stranických i státních usnesení a pokynů. Ve fondech vrcholných orgánů KSČ i státní správy se setkáme s množstvím analýz, jakým způsobem byl aplikován v praxi, ať již vcelku, nebo v jednotlivých segmentech, respektive rezortech. Přes některé dílčí pozitivní prvky nicméně museli autoři těchto analýz vesměs konstatovat, že problémy uváděné v dopise přetrvávají, případně se ještě prohlubují. Často se týkaly nejenom jednotlivých členů strany, ale i celých organizací. Jako příklad lze uvést revizi vybraných úseků hospodaření východoslovenské krajské organizace KSČ, kterou provedla Ústřední kontrolní a revizní komise ÚV KSČ. Její zpráva konstatovala vážná pochybení v rozpočtové kázní a ne hospodárné vynakládání finančních prostředků. Například při otevírání nové budovy krajského výboru či při konání krajské konference docházelo k vysokému překračování normy stanovené na stravování a konzumaci alkoholu a cigaret (alkohol přitom neměl být na základě upozorně-

113 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-4/83, Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny; přiložen byl Soubor opatření vlády ČSSR k předcházení neoprávněnému obohacování a k zajištění účinnějšího postihu majetku a majetkového prospěchu z nepoctivých zdrojů z roku 1982. Dokument byl odeslán spolu s průvodním dopisem tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše vedoucím tajemníkům krajských (městských) výborů KSČ a prvnímu tajemníkovi ÚV KSS, datovaným 10. 2. 1983.

114 *Rudé právo*, 19. dubna 1986, s. 2.

ní rozpočtové komise ÚV KSČ vůbec podáván). Služební automobily a pohonné látky (včetně vozového parku Lidových milicí) byly často využívány v rozporu se stanovenými pravidly, nezřídká pro soukromé účely. Nedostatečně bylo kontrolováno placení členských příspěvků, způsob uzavírání smluv s pracovníky v mimoevidenčním stavu, dodržování limitu nadčasových hodin či inventarizace majetku krajského výboru. Předsedovi krajské kontrolní a revizní komise a náčelníkovi krajského štábu Lidových milicí byly uděleny stranické tresty „pokárání“, respektive „napomenutí“.¹¹⁵

O tom, jak velký význam byl přikládán problematice zneužívání pravomoci a korupce nejenom z hlediska poškozování ekonomiky země, ale i pokud jde o působení na veřejnost, svědčí informace o poznatcích orgánů bezpečnosti, justice, prokuratury a lidové kontroly v oblasti upevňování socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny v SSR předložená v březnu 1983 vedoucím oddělení státní administrativy ÚV KSS Ladislavem Sádovským předsednictvu ÚV KSS. Tato informace byla rozeslána v souvislosti s výše uvedeným dopisem předsednictva ÚV KSČ z února 1983 nižším stranickým orgánům. Vedle existence různých nesocialistických zlořádů konstatovala i selhávání vnitřních kontrolních orgánů hospodářských organizací, které kontrolu prováděly nedůsledně a neplnily svoji zákonnou povinnost oznamovat podezření ze spáchání trestné činnosti. Na odhalení hospodářské trestné činnosti se podílely necelým jedním procentem. Stejně tak se jevílo jako alarmující, že občané a organizace přispěli pouze o něco více než 10 % k odhalení trestné činnosti. SNB tak muselo ve vyhledávací práci nahrazovat ty, kteří byli za tuto povinnost placeni, a měli by tak nést plnou odpovědnost za svoji nečinnost. „Nemožno sa uspokojit' s tým, že organizácie prakticky vôbec neoznamujú prípady úplatkárstva v dodávateľsko-odberateľských vzťahoch, hoci nepochybne o nich vedia. Niektorí vedúci pracovníci si v rozpore s predpismi prisvojujú právo rozhodovať, či zistený prípad je trestný čin alebo prečin, alebo či vôbec takýto prípad oznámia prokurátorovi alebo orgánom bezpečnosti. Nie sú zriedkavé ani prípady nechoty poskytnúť potrebnú súčinnosť pri

115 SNA, f. ÚV KSS, 03 - předsednictvo, 1986-1989, arch. j. 33, b. 10, kart. 1760, Návrh na uloženie stranických trestov funkcionárom Východoslovenského KV KSS, projednáváno předsednictvem ÚV KSS 28. 4. 1987.

zadokumentování rozhodujících skutečností, keď sa už vyšetrovateľ alebo prokurátor o prípade dozvedel. Trestné konanie je aj z týchto dôvodov zdĺhavé a neplní náležite svoju výchovnú funkciu vóči páchatelovi, pracovníkom poškozenej organizácie, ani ostatným občanom.“

Jako příklad zneužívání finančních prostředků v různých hospodářských organizacích ve velkém, na němž se podílelo i vedení, byl mimo jiné uváděn případ ředitele závodu č. 5 Stredoslovenských stavieb n. p. v Žilíně, který nakoupil od lidových výrobců na Oravě výrobky za 50 000 Kčs a rozdával je jako suvenýry. Vedoucí materiálně-technického zásobování tohoto závodu pro změnu nakupoval autorádia, minikalkulačky, psací stroje a jiné spotřební zboží, které použil pro sebe a svého ředitele, kromě jiného na úplatky. Informace se věnovala i drobnější korupci v oblasti obchodu, služeb, zdravotnictví a školství. Vzhledem k tomu, že se dotýkala přímo konkrétních občanů, jevila se tato problematika z hlediska veřejnosti jako velice citlivá. V anketním šetření týkajícím se zdravotnictví uvedla pětina respondentů, že poskytla úplatek ve formě peněz či věcných darů (ve skutečnosti při vědomí obezřetnosti některých dotazovaných mohl být podíl ještě vyšší). Respondent z Trnavy uvedl, že ví o případu, kdy občanovi hrozila trombóza nohy a navzdory poskytnutému úplatku 1 000 Kčs na obstarání „účinného“ léku o ni přišel. Prvky hyenismu vykazovaly i některé činy v pohřebnictví. Respondent z okresu Michalovce upozornil na případ, kdy zaměstnanci pohřební služby odmítli vykopat hrob, přestože pozůstalí za něj již dopředu zaplatili 500 Kčs, přičemž úředně stanovená cena za tuto práci byla 165 Kčs. O tom, že úplatkářství bylo běžnou součástí života v Československu, svědčí kauza pachatele, který vylákal z občanů na různých místech Slovenska přes 200 000 Kčs za příslib prosazení přijetí jejich dětí na vysoké školy, aniž by to mohl ovlivnit.

Autoritu socialistického státu podle dokumentu vážně narušovaly případy necitlivého přístupu některých pracovníků národních výborů a dalších státních orgánů k občanům při rozhodování o jejich právech a povinnostech. Za zvláště zavrženíhodné se pak jevílo rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, především zneužívání funkce či služebního postavení k nezákonnému obohacování, kterých se dopouštěli i členové komunistické strany. „Veřejnosť mimoriadne citlivo reaguje na takéto prípady a podľa nich sa naši nepriatelia často snažia utvárať obraz o morálno-politickom profile členov strany.“ Odsouzeny byly též

názory vyskytující se u komunistů ve vedoucích funkcích, že podřízení se zákonu by způsobilo problémy při zabezpečování úloh organizace, a že je tedy účelné v zájmu věci se od právní normy odchýlit.¹¹⁶

Do některých korupčních kauz byli zapojeni i vysoce postavení funkcionáři komunistické strany, státní a hospodářské správy. O tom také svědčí široké spektrum osob zapletených do případu předsedy spotřebního družstva Jednota v Dolním Kubíně a ředitele Okresního průmyslového podniku v Trstenej Stanislava Babinského. Tento „král Oravy“ byl v létě 1987 odsouzen pro dlouhodobě páchanou závažnou hospodářskou kriminalitu k vysokému trestu odnětí svobody. Při vyšetřování a soudním jednání vyšlo najevo, že řadě vysokých stranických, státních a hospodářských funkcionářů poskytoval zvýhodněné zboží, organizoval pro ně lovy a obdarovával je uměleckými i jinými předměty. O pocitu vlastní nedotknutelnosti některých z nich svědčí výpovědi před speciální pracovní komisí ústředních kontrolních a revizních komisí KSČ a KSS. Můžeme mimo jiné uvést vyjádření náměstka ředitele Loděnic v Komárně. Poté, co byl dotazován na zjištění komise, že od Babinského obdržel neoprávněně darem nábytek za bezmála třicet tisíc korun, odmítl částku zaplatit a rozhořčeně se pozastavil nad tím, proč se ÚV KSČ zabývá takovými „prkotinami“. Potrestán byl pouze stranicou důtkou s výstrahou.¹¹⁷

116 SNA, f. ÚV KSS, 03 – předsednictvo, 1981–1986, arch. j. 54, inf. c, kart. 1660, Informácia o niektorých poznatkoch a skúsenostiach orgánov bezpečnosti, prokuratúry, súdov a ľudovej kontroly z oblasti upevňovania socialistickej zákonnosti, morálky a disciplíny v Slovenskej socialistickej republike.

117 VILÍMEK, Tomáš: „Kdo řídí – kontroluje!“ Podnikový management a úskalí „socialistické kontroly“ v československých podnicích v osmdesátých letech 20. století. *Soudobé dějiny*, roč. 24, č. 3/2017, s. 366. Předsednictvo ÚV KSČ rozhodlo na své schůzi 3. 7. 1987 ustavit pracovní komisi v čele s předsedou ÚKRR KSČ Jaroslavem Hajnem a předsedou ÚKRR KSS Eugenem Turzem. Jejím úkolem bylo prověřit, zda jednání některých dalších členů KSČ ve vztahu k této kauze nebylo v rozporu s dopisem předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím z února 1983, vyzývajícím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny. Komise obdržela od soudních orgánů soupis 28 členů strany, kteří měli různým způsobem vztah k případu Babinského. V průběhu pohovorů s těmito osobami byly zjištěny další vysoce postavení funkcionáři, kteří měli být ještě prošetřeni. Ve zprávě o průběhu šetření bylo uvedeno: „Jak ukazují mnohé signály, jsou události kolem Dolního Kubína a Babinského záležitostí stále živou. Velice často se tradují v různých podobách a to i podle verze buržoazních sdělovacích prostředků. V případě Babinský a Dolní Kubín nejde jen

Není divu, že se i ze stranické základny ozývaly hlasy nespokojené s počínáním některých funkcionářů či obecně s hospodářskou kriminalitou a různými formami korupce a zneužívání funkcí. Je možno uvést mj. stanovisko členů základní organizace č. 48 v Ústí nad Labem – Nešetvicích, považující tresty vynesené soudy za výše uvedené činy za nedostatečné, neboť nepůsobily preventivně. Požadovali přijetí takových zákonných norem, které by vylučovaly získávání movitého i nemovitého majetku bez vlastního přičinění a vyslovovali názor, že s idejemi socialismu je neslučitelná existence milionářů.¹¹⁸

Samotné vedení KSC muselo konstatovat nepříliš uspokojivé výsledky v naplňování svého dopisu z února 1983 a návazných dokumentů přijatých na nejvyšší stranické i státní úrovni. Ve zprávě o zkušenostech z realizace usnesení 3. zasedání ÚV KSC k dalšímu vývoji a zkvalitnění členské základny a o jejím vývoji v roce 1987 projednané 1. 4. 1988 předsednictvem ÚV KSC byla konstatována často nízká úroveň vnitrostranického života v základních organizacích, skutečnost, že je na mnoha místech stranický vliv nedostatečný a trvá nízká aktivita komunistů. „V souladu s rostoucími nároky na práci strany vstupuje do

o osoby, ale především o [o]chranu strany a zejména ústředního výboru, protože se v této otázce očekávají rozhodné a konkrétní závěry.“ Zpráva o výsledcích šetření z 5. února 1988 byla předložena k projednání předsednictvu ÚV KSC na jeho schůzi 12. února 1988. To vyloučilo ze strany bývalého vedoucího odboru státních orgánů oddělení společenských organizací a národních výborů ÚV KSS, v tu dobu pracovníka Ústředního výboru Národní fronty SSR Stanislava Dudáška a bývalého prvního náměstka federálního ministra vnitra Jána Kováče. Udělilo další stranické tresty důtku a důtku s výstrahou jak za podíl na korupčních aktivitách, tak za nedostatek bdělosti při kontrolní práci (mezi takto potrestanými byli mj. ministr-místopředseda Státní plánovací komise, ministr všeobecného strojírenství ČSSR a krajský prokurátor v Banské Bystrici či již bývalí vysoce postavení funkcionáři – např. náčelník XII. správy ministerstva vnitra ČSSR v Bratislavě, náměstek ministra vnitra SSR, místopředseda Slovenské plánovací komise, vedoucí tajemník Krajského výboru KSC v Banské Bystrici nebo generální ředitel koncernu Hutnictví a železa). Prošetřování byli mj. i ministr zahraničních věcí Bohuslav Chňoupek, bývalý ministr školství SSR Juraj Buša či ministr financí SSR František Mišej, jejich obvinění se však prokázat jako neopodstatněné. NA, f. KSC – ÚV, 02/1 – předsednictvo, 1986-1989, sv. P 59/88, b. 1, Výsledky šetření provedeného s členy strany ve vztahu k Okresnímu průmyslovému podniku a Jednotě v Dolním Kubíně.

118 NA, f. KSC – ÚV, Výbor pro řízení stranické práce v ČSR, sv. 4, arch. j. 11, inf. 1, ohlasy na svolání předsednictva ÚV KSC k 41. výročí Vítězného února (k 17. březnu 1989), 20. 3. 1989.

popředí požadavek uvědomělé disciplíny každého komunisty a prosazení rozhodného postupu vůči těm, kteří porušují stanovy strany. Nežřídko se setkáme i u komunistů s projevy lhostejnosti, nevšímavosti, maloměšťácké filosofie, liberalismu, s porušováním stranické a státní disciplíny.

Řada neprincipiálních přístupů, lhostejnost k nedostatkům i neporádkům i neodůvodněné sebeuspokojování, povyšování svých zájmů nad celospolečenskými svědčí i o stálé aktuálnosti Dopisu PÚV KSČ k boji proti negativním jevům.¹¹⁹

Kritizována byla i vysoká fluktuace členů strany mezi základními organizacemi, která nabourávala snahu „řídít podle cílevědomého programu rozmístění sil strany a jejích kádrů“. Ve zprávě o stavu členské základny připravené jako podkladový materiál k návrhu směrnice ÚV KSČ k jejímu zkvalitnění z roku 1976 bylo uvedeno, že každoročně mění základní organizaci na 150 000 komunistů, přičemž nejméně v polovině případů k tomu nebyly objektivní důvody. Výbory těchto organizací se jen zřídko zabývaly motivací těchto přechodů. V souladu s pravidly vedení členské evidence měly proto základní organizace

119 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-30/88. Již v informaci o politické situaci v krajích obsažené ve Vnitrostranické informaci č. 39 z 30. března 1983, určené vedoucím funkcionářům KSČ, byly zmiňovány názory zaznívající v členské základně (vedle údajně převážně souhlasných) především u hospodářských pracovníků, že dopis nepřináší nic nového a že se na současném stavu nic nezmění. Ojedinele se měly vyskytnout i obavy, aby ho nebylo zneužito k narušení jednoty strany a neoprávněnému osočování funkcionářů i řadových členů. Ty byly vyvolány též zvýšeným výskytem anonymních dopisů napadajících jednotlivé pracovníky. NA, f. KSČ - ÚV - dokumentace, http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/2-vnitrostranicke-informace-uv-ks-1979-1989/15-1983.html [citováno 31. 3. 2020].

Za pravdu jim dala např. prověrka realizace opatření uvedených v dopise uskutečněná v roce 1986 Výborem lidové kontroly. Vedoucím pracovníkům v plné polovině prověřovaných hospodářských organizací bylo prokázáno zkreslování plnění jejich plánů a hospodaření ve snaze získat společenské uznání a zejména neoprávněné výhody a odměny. Většina těchto nezákonností se děla ve vzájemné součinnosti výrobců a odběratelů, resp. investorů a dodavatelů tím, že se předčasně fakturovaly výrobky a práce, které nebyly provedeny, spekulativně se přesunovaly tržby, fiktivně se převáděly zásoby, měnily se hodnotící kritéria atd. NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-125/86, dopis tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše krajským (městským) a okresním výborům KSČ ze 17. 12. 1986 o obsahu zprávy VLK projednávané předsednictvem ÚV KSČ. K tomu dále viz NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-28/87.

dávat souhlas ke změně základní organizace, přičemž tyto změny měly probíhat v souladu se zájmy a potřebami strany.¹²⁰

S přetrváváním „maloměšťáckých tendencí“ v členské základně a alespoň proklamovanou snahou politického vedení země situaci řešit souvisí i stoupající křivka stranických trestů. V roce 1986 bylo uloženo o 18 % více stranických trestů a o 7,5 procent více osob bylo zbaveno členství v KSČ než v roce 1985 (v absolutních číslech se jednalo o více než patnáct tisíc trestů a deset tisíc vyloučených členů a kandidátů). Stále velké procento případů komunistů, kteří byli trestně stíháni nebo odsouzeni, případně jim bylo uloženo kárné řízení, nebylo na stranické půdě řešeno.¹²¹ Negativně byla vnímána skutečnost, že více než polovina stranických trestů postihla dělníky (inteligenci čtvrtina), na celkovém počtu případů ukončeného členství se dělníci podíleli více než 60 % a na vyškrtnutí z řad kandidátů dokonce 81 %.¹²²

V následujících dvou letech sice poněkud poklesl počet udělených stranických trestů (v roce 1987 jich bylo uloženo 14 817 a v následujícím roce 13 679), přetrvávaly však negativní tendence ve vývoji sociálního složení potrestaných. Více než polovina stranických trestů byla uložena dělníkům, pouze pětina připadala na příslušníky inteligence.

120 NA, f. KSČ – ÚV, 02/1 – předsednictvo, 1976–1981, sv. 5, arch. j. 5, b. 1d, příloha IIIb, Zhodnocení současného stavu a úkoly dalšího zkvalitňování členské základny strany po XV. sjezdu KSČ.

121 Na tuto skutečnost upozorňoval již výsledek kontroly ÚKRRK o disciplinární činnosti stranických orgánů a základních organizací v roce 1983. Ve zprávě ÚKRRK bylo uvedeno: „Některé stranické organizace však obcházejí stanovy strany tím, že případy i závažného porušení státní a hospodářské disciplíny přehlížejí, neprojevují snahu je řešit nebo jsou při jejich projednávání benevolentní.“ NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-4/84, Vnitrostranická informace z jednání předsednictva ÚV KSČ 9. prosince 1983 O výsledcích kontroly využívání Směrnice ÚV KSČ pro disciplinární činnost a řešení členských otázek k upevnování stranické kázně. Praha, leden 1984. Zmiňovaná směrnice byla přijata 16. září 1971.

122 Výrazněji stouply tresty za neplnění povinností vyplývajících ze stanov strany, za trestnou činnost, za porušování státní disciplíny a špatnou pracovní morálku, za zatajování údajů a morální poklesky. K nárůstu trestů také došlo „za porušování akční a ideové jednoty strany i za nesoudružské vztahy“. Vyskytlo se méně případů vyloučení komunistů za ilegální opuštění republiky. NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-57/87, Zpráva o zkvalitňování členské základny strany za rok 1986 a o vývoji v prvním pololetí letošního roku, projednaná předsednictvem ÚV KSČ a 9. 9. 1987 rozeslaná krajským výborům KSČ a městským výborům KSČ v Praze a Bratislavě.

To bylo ovšem přičítáno skutečnosti, že v dělnických kolektivech byly údajně případy porušování stanov strany posuzovány přísněji. Za období od XVII. sjezdu do konce roku 1988 bylo ukončeno členství téměř 34 tisícům členům a kandidátům. Za závažné bylo považováno, že ze strany odcházeli v posledních letech ve zvýšené míře dělníci z rozhodujících odvětví národního hospodářství, jako byly strojírenství, kovodělní průmysl a stavebnictví, a členové JZD, a skutečnost, že podíl komunistů se členstvím po roce 1981 tvořil téměř polovinu. Počet ukončení členství byl přitom ovlivněn především nárůstem případů vyškrcnutí kandidáta a zrušením členství na vlastní žádost, nikoli zásadovým řešením pasivity členů strany.¹²³

Obecně stoupající nezájem obyvatel (a v prvé řadě dělníků) o členství v KSČ dokládá i vývoj početního stavu a sociální skladby členské základny KSČ, rozebraný v předchozí kapitole. Svědčí o něm i výsledky vícetematického výzkumu Ústavu pro výzkum veřejného mínění Federálního statistického úřadu nazvaného *Názory občanů ČSSR na vedoucí úlohu KSČ*, který byl uskutečněn v červnu 1989. Ačkoli ho musíme brát s jistou rezervou a přihlížet k pravděpodobné opatrnosti části respondentů při odpovědích na položené otázky, jeho výsledky nevyznívají pro vedení komunistické strany příliš pozitivně. Podle názoru 49 % respondentů zastávala KSČ zájmy pouze svých členů, z toho 33 % z nich se domnívalo, že pouze určité části členů. Mezi dotázanými jednoznačně převažoval názor, že vstup do strany je motivován výhodami, které členství poskytuje. Přesto by do komunistické strany vstoupilo pouze 6 % respondentů-nestraníků (v roce 1986 10 % a v roce 1988 12 %), nevstoupilo by 66 % (v roce 1986 72 % a v roce 1988 54 %), na otázku neumělo odpovědět 28 % (v roce 1986 18 % a v roce 1988 34 %). Za alarmující bylo označeno to, že pokles zájmu o členství v KSČ mezi nečleny byl zaznamenán především u dělníků a mladých lidí. Obdobná otázka byla položena i členům a kandidátům KSČ. Pouze necelá polovina (46 %) by do strany znovu vstoupila, 29 % odpovědělo záporně a 25 % uvedlo, že neví. V roce 1988 byl přitom poměr 68:16:16 %.

123 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-86/89, Zpráva o vývoji členské základny za rok 1988 a v období od XVII. sjezdu KSČ, projednávaná 18. 8. 1989 předsednictvem ÚV KSČ a 31. 8. 1989 rozeslaná krajským (městským) a okresním (obvodním) výborům KSČ.

Zpráva tuto skutečnost hodnotila následovně: „Výzkumy veřejného mínění ukazují, že došlo k určitému narušení jednoty strany a lidu. KSČ ztrácí u občanů svou autoritu. Roste kritika práce členů a zejména funkcionářů, rostou výhrady k řídicím stranickým orgánům. Diskutován je rozpor slov a činů. Kritizován je postup přestavby hospodářského mechanismu a politického systému. Na vztah lidí ke straně a ke členství v ní působí i vývoj v sousedních zemích. Členství ve straně je často spojováno se získáváním výhod, tedy instrumentálními důvody. V této souvislosti je často poukazováno na necitlivý přístup v získávání nových kandidátů KSČ. Nečlenové KSČ kritizují to, že se neoprávněně dělá rozdíl mezi členy KSČ a jimi samotnými.“ Ve zprávě dále zaznělo varování: „Za velmi závažné zjištění je třeba považovat to, že jedna polovina stávající členské základny KSČ se neidentifikuje s jejím programem nebo jeho realizací, což ukázaly rozpaky nad hypotetickou otázkou, zda znovu vstoupit do strany. Tyto tendence se mohou velmi nepříznivě projevit v případě složitých vnitropolitických situací.“¹²⁴ Vývoj měl dát této prognóze brzy za pravdu.

— Perestrojka po Československu

Ještě v polovině osmdesátých let jen stěží někdo věřil ve zhroucení normalizačního režimu v krátkodobé, či dokonce i střednědobé časové perspektivě. Jeho pozice byly zdánlivě silné, odpor proti němu byl tvrdě postihován a tak i do značné míry marginalizován. Vládnoucí nomenklatura Komunistické strany Československa žila celá dvě desetiletí před rokem 1989 pod vlivem zkušeností z roku 1968, kdy málem došlo ke ztrátě kontroly nad společností, která musela být s velikým úsilím a obtížemi pro celý blok i za pomoci armád pěti států Varšavské

124 Český sociálněvědní datový archiv Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., Federální statistický úřad, Ústav pro výzkum veřejného mínění, online in: <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/> [citováno 31. 3. 2020]; (dále jen ČSDA, FSÚ, ÚVVM), Názory občanů ČSSR na vedoucí úlohu KSČ. Závěrečná zpráva Institutu pro výzkum veřejného mínění. Praha, listopad 1989, č. 89-9. K výzkumu veřejného mínění v roce 1988 viz NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-76/88, Některé základní poznatky z výzkumů veřejného mínění v ČSSR, Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu, září 1988.

smlouvy obnovena. Základní poučení, které z toho pro normalizační vedení KSČ – jež bylo jak myšlenkově, tak prakticky i personálně totožné s vedením dosazeným na začátku 70. let po porážce pražského jara – vyplývalo, bylo přesvědčení o nutnosti nepřipustit náznak nejednoty a sporů uvnitř strany, nevytvářet prostor pro nezávislé společenské síly, nic veřejně nekritizovat a nepřehodnocovat, čili za každou cenu udržet kontrolu nad společností, v případě nutnosti i s použitím mocenských prostředků.

V druhé polovině osmdesátých let je nicméně československé vedení postaveno před nutnost reagovat na změny v Moskvě po nástupu Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu v březnu 1985. Postupným prosazováním perestrojky, glasnosti i principu nevměšování se do vnitřních záležitostí jiných zemí došlo k proměně vztahů mezi Sovětským svazem a zeměmi „socialistického společenství“. Sovětský blok nebyl nikdy zcela jednotný, nyní docházelo k jeho dalšímu štěpení, které bylo do značné míry ovlivňováno přijímáním či odmítáním reformních podnětů.¹²⁵

Je obtížné jednoznačně stanovit počátek zásadnějších změn v politice Komunistické strany Sovětského svazu. Sám Gorbačov označil za první důležitý moment plenární zasedání ÚV KSSS v dubnu 1985, na němž ve svém projevu přiznal nepříznivé tendence a potíže v ekonomice, které je nutno překonat intenzifikací hospodářství, přechodem k novým technologiím a urychlením vědeckotechnického pokroku. Užil přitom slovní spojení „přestavba hospodářského mechanismu“, jež se vztahovalo k plánu na rozšiřování práv a samostatnosti podniků a zavádění chozrasčotu. Šlo o plánovité vedení podniku předpokládající srovnávání nákladů a výsledků výroby v peněžní hodnotě, aby byly výdaje

125 Pro zpracování problematiky vlivu gorbačovovských reforem na Československo byla využita především výše citovaná studie Martina ŠTEFKA *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 92–138; vedle této studie, jež byla publikována v rámci grantového projektu GAČR *Komunistická strana Československa a bolševismus* jako jeden z podkladových textů pro vznik monografie k dějinám KSČ, viz též knihu tohoto autora *Za fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014; dále viz ŠTEFEK, Martin: *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby. Zpravodaj Komunistická strana Československa a bolševismus*, č. 3/2010. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010, s. 35–52, <http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/zpravodaj-grantoveho-projektu-ksc-a-bolsevismus.html> [citováno 31. 3. 2020].

kryty z příjmů podniků. Tak měla být zajištěna rentabilita výroby.¹²⁶ Deklarovaná opatření k překonání stagnace první dva roky Gorbačovovy vlády nepřekročily technokratický rámec s dikcí známou již z Chruščovova období. Vedení KSČ tak zpočátku nemělo důvod být sovětskou „novou politikou“ znepokojeno a hodnotilo ji v podstatě kladně. Kontinuitě v sovětské politice nasvědčovala mimo jiné skutečnost, že 26. dubna 1985, krátce po Gorbačovově nástupu do funkce, došlo ve Varšavě k prodloužení platnosti Varšavské smlouvy o dalších dvacet let.

Někteří přední českoslovenští politici však zřejmě i nejednoznačné náznaky chápali jako příležitost pro zvýraznění svého postavení. Již 4. dubna 1985, tedy tři týdny před dubnovým plénem ÚV KSSS, pronesl předseda federální vlády a člen předsednictva ÚV KSČ Lubomír Štrougal v Košicích projev na shromáždění k čtyřicátému výročí vyhlášení Košického vládního programu. Projev byl o den později otištěn v *Rudém právu*. Vedle tradičního obsahu v něm Štrougal zmínil též problematiku „procesu zdokonalování řídicí práce“. Připustil, že hledání jeho neúčinnějších způsobů vyvolává konflikt, neboť se mohou najít i lidé, kteří ubíjejí každou novou progresivní myšlenku. Ve svém projevu uvedl: „Jistě, proces přechodu našeho národního hospodářství na dráhu intenzivního rozvoje vyžaduje proti dosavadním ustáleným stereotypům myšlení nové myšlení, tvůrčí, svým způsobem nové vidění úkolů a problémů s nimi spojených. Řekl bych, že to vyžaduje – při respektování veškerých principů socialismu – přehodnotit některé naše dnešní názory a koncepce tak hluboce, že si to ani sami zatím nedovedeme představit.“¹²⁷ Jednalo se o jeden z prvních projevů progresivního myšlení, který demonstroval ochotu jít nad rámec dosavadního status quo a zároveň naznačoval názorový nesoulad uvnitř vedení KSČ.

Plénium ÚV KSSS sice v dubnu 1985 vytyčilo nové směřování, výraznější změny však mohly nastat až po zásadních kádrových změnách

126 Podle dobové ekonomické encyklopedie bylo pro podnikový chozrasčot mimo jiné charakteristické, že daná hospodářská organizace byla hmotně zainteresována na dosahování co nejlepších hospodářských výsledků, své výdaje kryla ze svých příjmů a ze zisku a dalších zdrojů vytvářela fondy, které sloužily k financování provozu a rozvoje. Jelínek, Jaroslav (ed.): *Ekonomická encyklopedie*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1984, s. 328–329.

127 *Rudé právo*, 5. dubna 1985, s. 3; též ŠTEFEK, *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby*, s. 37.

v nejvyšších stranických a státních orgánech, jejichž složení bylo ještě z Brežněvových dob zakonzervováno podobným způsobem, jako tomu bylo v normalizačním Československu. Gorbačovovi se je nicméně podařilo provést v poměrně krátké době. Během prvního roku ve funkci odešlo 38 ze 100 členů Rady ministrů SSSR a byla vyměněna takřka třetina regionálních stranických tajemníků. Odstranění byli tři z deseti členů politbyra, které nahradili nový předseda vlády Nikolaj Ryzkov a tajemník ÚV KSSS Jegor Ligačov, aniž by předtím byli kandidáty. Novým ministrem zahraničních věcí se stal Eduard Ševardnadze. Pozice M. Gorbačova upevnil i XXVII. sjezd KSSS, konaný v únoru 1986. Došlo k omlazení ústředního výboru, do něhož delegáti zvolili pouze 62 procent dosavadních členů. Do politbyra bylo přijato pět nových členů. Změny na nejvyšších postech ve velké míře pokračovaly i po sjezdu. Pokud jde o obsah jednání, lze na sjezdu sledovat významný rétorický posun. Gorbačov přiznal nepříznivé tendence v ekonomice, strnulost a zkosnatělost forem a metod řízení, narůstání byrokracie. Místo dosud používaných termínů „urychlení“ a „přestavba“ pak mluvil o nutnosti „radikální reformy“.¹²⁸

V návaznosti na XXVII. sjezd KSSS se konal 24.-28. března 1986 XVII. sjezd KSČ, jemuž předcházela jednání o složení nejvyšších stranických orgánů. Předsednictvo ÚV KSČ rozhodlo, že generálním tajemníkem zůstane G. Husák a také jedenáctičlenné předsednictvo bude ponecháno v dosavadním složení. Ke třem kandidátům členství – Janu Fojtíkovi, Josefu Hamanovi (kandidáty předsednictva se stali 25. 11. 1982) a Miloslavu Hruškovičovi – přibyli Vladimír Hermann, Ignác Janák a František Pitra. Beze změn zůstalo složení tajemníků a členů sekretariátu ÚV KSČ. Širší diskuze proběhly v předsednictvu o členech a kandidátech ústředního výboru, konečný návrh byl výsledkem kompromisu. Do ústředního výboru zvolil sjezd, kterého se zúčastnilo 1 541 delegátů (další čtyři se omluvili pro nemoc) s rozhodujícím a 69 delegátů s poradním hlasem, 135 členů a 62 kandidátů. Znovuzvoleno nebylo dosavadních 41 členů, tedy téměř třetina ústředního výboru, v němž nyní zasedalo již pouze 33 členů zvolených v roce 1971

128 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985-1989*, s. 98-99.

XIV. sjezdem KSČ. Předsedou ÚKRRK se stal Jaroslav Hajn.¹²⁹ Dokument *Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986–1990 s výhledem do roku 2000*, přednesený L. Štrougačem,¹³⁰ se stal nejdůležitějším usnesením přijatým na sjezdu a vycházel z něho zákon o osmém pětiletém plánu. Sjezd též schválil některé úpravy stanov strany, které byly naposledy změněny XIV. sjezdem v roce 1971.

Jednání sjezdu se neslo v tradičním duchu konformity spojené s pompézností, převažující sebechvála byla doplňována poukazem na některé dílčí problémy, které se zatím nepodařilo odstranit a jejichž vyřešení stojí před komunisty jako úkol v následujícím období. Politická zpráva ÚV KSČ, přednesená jejím generálním tajemníkem Gustávem Husákem, připouštěla ekonomické těžkosti v prvním období sedmé pětiletky. Jejich příčinou však podle zprávy bylo především vyhrocení mezinárodní situace na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, kdy „většina imperialistických států zesílila proti socialistickému bloku diskriminační kurs“. Negativně též působily hluboké změny ve světové ekonomice, které s sebou přinesly vzrůst nákladů na opatřování surovin, materiálů a palivoenergetických zdrojů. Země se navíc potýkala se slabší úrodou vinou nepříznivých povětrnostních podmínek a z politických i hospodářských důvodů byla nucena urychlit splácení úvěrů ve volných měnách. Tyto problémy byly nicméně údajně překonány díky principiální politice KSČ a jejímu sepětí s pracujícími. Vedoucí orgány strany přijaly opatření k úpravě plánu a odstranění určitých slabin, mezi které patřilo nízké tempo prosazování výsledků vědeckotechnického pokroku do praxe, a již v roce 1983 se podařilo obnovit dynamiku hospodářského růstu. Stejnou rozhodnost údajně prokázala KSČ i v dalších oblastech. Výhledy do budoucna tak byly podle zprávy více než optimistické: „Do druhé poloviny osmdesátých let vstupuje Československo jako konsolidovaný, politicky silný, ekonomicky a sociálně vyspělý stát s vysokou životní a kulturní úrovní lidu.“¹³¹

Projevy přednesené na sjezdu obsahovaly četné odkazy na právě proběhlý XXVII. sjezd KSSS, jehož závěry měly dát československým

129 ŠTVERÁK, *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa*, s. 228–233.

130 *XVII. sjezd Komunistické strany Československa 24.–28. března 1986*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1986, s. 426–477.

131 Tamtéž, s. 14–17.

komunistům k další práci četné podněty, které ovšem nebyly blíže specifikovány. O jistém znepokojení vyvolaném změnami v Moskvě však svědčí například výroky ministra kultury SSR a člena předsednictva ÚV KSS Miroslava Válka: „Myšlenky XXVII. sjezdu je však třeba aplikovat na naše podmínky tvořivě, a ne mechanicky. Jinak řečeno, je třeba je rozvíjet, ne bezduchým aplikováním diskreditovat. XXVII. sjezd KSSS vytvořil předpoklad pro všestrannou akceleraci vývoje sovětské, ale v nemalé míře i naší společnosti. Bude to proces stejně nevyhnutelný jako náročný. Odborníkům z oblasti brzdové techniky a profesionálním pochybovačům by se proto nemělo umožnit nasednout do tohoto vlaku. Nesmíme ani dovolit, aby se na tomto procesu přiživili zkrachovaní političtí avanturisté šedesátého osmého roku a právě vzbuzení reformátoři.“¹³²

V druhé polovině roku 1986 se vedení strany několikrát zabývalo hospodářskou situací v Československu. Pomalé tempo reformem kritizoval L. Štrougal, většina členů předsednictva spíše čekala na konkrétní kroky Gorbačovova vedení. Ke konci roku 1986 přesto vznikl ve velmi krátké době dokument *Zásady pro postupné přebudování hospodářského mechanismu*, který lze považovat za první významnější reformní počín vedení KSČ po roce 1985, za jakýsi nástin programu budoucí reformy. Jednalo se o souhrn 37 zásad, na jejichž základě měl být do konce roku 1987 vypracován komplexní dokument k postupnému přebudování hospodářského mechanismu. Při jeho tvorbě měly být respektovány „objektivní zákonitosti socialismu“ a principy řízení společnosti a ekonomiky, především pak vedoucí úloha komunistické strany. Nově se uvažovalo o předpokládaném zvýšení odpovědnosti hospodářských organizací, počítalo se též s uplatněním „úplného chozrasčotu“. Podstatná byla zejména zásada č. 36, předpokládající demokratizaci v hospodářství prostřednictvím účasti pracujících na řízení podniků.¹³³

132 Tamtéž, s. 331-332.

133 Dokument, schválený na zasedání předsednictva ÚV KSČ 17. 12. 1986, urychleně vznikl podle Martina Štefka zřejmě v reakci na pracovní setkání vedoucích představitelů členských států Rady vzájemné hospodářské pomoci konané 10.-11. listopadu 1986 v Moskvě, na němž byly projednávány zásadní dokumenty o nových formách spolupráce v rámci RVHP. ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985-1989*, s. 103-105. Návrh komplexního dokumentu viz in: NA, f. KSČ - ÚV, 02/1 - předsednictvo, 1986-1989, arch. j. 49/87, b. 6.

Klíčovým bodem nejenom pro další osud reforem, ale i pro vývoj celého sovětského bloku bylo zasedání ÚV KSSS konané 27.–28. ledna 1987. Gorbačov na něm poprvé důrazně kritizoval předchozí vedení KSSS, které podle něj nebylo schopno včas rozpoznat nárůst krizových jevů ve společnosti a přijmout opatření k jejich řešení. Za předpoklad úspěchu přestavby označil demokratizaci v ekonomice, ve straně i v politickém systému. Na zasedání byl představen návrh zákona o státním podniku. Vnitrostranická demokracie měla být posílena tajnými volbami tajemníků regionálních výborů z libovolného počtu kandidátů, kteří mohli být navrhováni členy těchto výborů. Dalším z připravovaných kroků bylo upevnění autority sovětů, v nichž bylo třeba zavést demokratické zásady a praxi poslaneckých interpelací. Do řídicích funkcí měli být navrhováni i nestraníci.

S obsahem Gorbačovových vystoupení i dalšími dokumenty ze zasedání se mohla prostřednictvím médií seznámit i československá veřejnost.¹³⁴ Část členů předsednictva ÚV KSČ byla průběhem lednového zasedání zaskočena. Jeho výstupy podporoval podle zápisu ze zasedání předsednictva ÚV KSČ konaného 18. února 1987 L. Štrougal, který označil přestavbu za „univerzální program pro všechny socialistické země“. Jako stoupenec reforem, které se nemají týkat jen hospodářského mechanismu, ale všech oblastí života, překvapivě vystupoval i Antonín Kapek, známý svým podílem na likvidaci pražského jara a příslušností k tzv. dogmatikům v období „konsolidace“. Ve většině ostatních vystoupení zaznívalo spíše zdůrazňování nutnosti uskutečňovat reformy pevně pod vedením KSČ a nechuť být jen částečně přehodnotit minulost, tedy především pohled na události roku 1968. Přijaté usnesení se sice přihlásilo k závěrům lednového zasedání ÚV KSSS, zdůraznilo ale historické a sociální odlišnosti Československa. Podle usnesení měly být rozpracovány návrhy pro sedm ekonomických okruhů a osmnáct okruhů dotýkajících se problematiky politického systému a dalších oblastí.¹³⁵

134 *Rudé právo* otisklo 28., 29. a 30. ledna 1987 plné znění projevu M. Gorbačova a další dokumenty. Rozsáhlou reportáž o lednovém zasedání ÚV KSSS přinesl též týdeník *Tribuna*, viz KUDRNA, František: Bez přestavby není urychlení. Zamyšlení nad lednovým zasedáním ÚV KSSS (1). *Tribuna*, roč. 19, č. 7, s. 1, 3; Týž: Lidé a přestavba. Zamyšlení nad lednovým zasedáním ÚV KSSS (2). *Tribuna*, roč. 19, č. 8, s. 1, 3.

135 K diskuzi na zasedání ÚV KSČ 18. 2. 1987 viz ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 109–111.

Přijaté usnesení můžeme považovat za počátek přestavby v Československu, ovšem limitované personálním složením vrcholných orgánů vládnoucí komunistické strany. Ústřední výbor KSČ se na svém zasedání 18. a 19. března 1987, věnovaném problematice urychlení vědeckotechnického rozvoje, sice formálně přihlásil k přestavbě a ocenil „revoluční přínos lednového zasedání ÚV KSSS k řešení klíčových úkolů spojenému s urychlením rozvoje socialistické společnosti“,¹³⁶ provedené kádrové změny však hrály spíše v neprospěch „proreformního“ proudu, jehož hlavní představitel byl Lubomír Štrougal, označovaný i v zahraničí za liberálnějšího člena vedení KSČ. Členem předsednictva ÚV KSČ a předsedou vlády ČSR se za odstoupivšího Josefa Korčáka stal Ladislav Adamec, Karel Hoffmann byl zproštěn funkce předsedy Ústřední rady odborů (ve funkci ho nahradil Miroslav Zavadil) a zvolen tajemníkem ÚV KSČ.

Krátce před zasedáním vystoupil poměrně razantně předseda federální vlády Lubomír Štrougal na aktivu K zásadám přestavby hospodářského mechanismu, konaném 2. 3. 1987 v pražské Lucerně. Tento aktiv je možno označit za jednu z prvních otevřených manifestací reformního smýšlení. Štrougal ve své řeči jasně deklaroval, že závěry lednového pléna ÚV KSSS nejsou jen cennými podněty, ale že představují přímo návod k novému způsobu uvažování o stavu věci doma i ve světě, jenž má univerzální platnost. Zároveň dosti otevřeně nastínil snahy zužovat význam nové politiky KSSS pouze na samotný Sovětský svaz. „Slovně se sice uznává revoluční dosah procesů, které tam probíhají, ale jedním dechem se dodává, že vzhledem ke zcela odlišným sovětským podmínkám jde o specifické záležitosti. Je zajímavé, že tyto názory najednou šíří lidé, kteří dříve jakoukoliv národní specifiku uznávali jen tehdy, pokud byla chápána v hlubokém stínu obecně platných, zákonitých principů a tendencí, jestliže tehdy absolutizovali tyto obecné zákonitosti, nyní jsou v pokušení absolutizovat pro změnu zase naše specifika. Nabízí se otázka, zda za tímto postojem se neskrývá spíše neschopnost pochopit či nechuť měnit cokoli podstatného na naši, československé skutečnosti. A to přesto, že vnitřní potřeby našeho

136 Usnesení ústředního výboru Komunistické strany Československa z jeho 5. zasedání dne 18. a 19. března 1987. NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-24/87.

dalšího vývoje, naléhavé řešení našich vnitřních politických a společenských problémů, zesílené souhrnem vnějších ekonomických i politických podmínek, takové pronikavé změny velmi důrazně vyžadují.“ Ve svém projevu, jehož výtah byl následující den publikován v *Rudém právu*, Štrougal dále deklaroval nutnost prohloubit kontrolní funkci parlamentu a zvýšit účast ostatních politických stran a společenských organizací Národní fronty na tvorbě politiky. Samotná KSČ v budoucnu neměla dublovat řídicí orgány státní správy. Pominul naopak obligátní kritiku působení tzv. pravice v roce 1968.¹³⁷

Zatímco většina vedení KSČ sledovala Gorbačovovy kroky, směřující k urychlení a prohloubení reformem, se znepokojením, u obyvatelstva, které bylo povětšinou poměrně dlouho vůči novému kurzu sovětské politiky skeptické, vyvolaly naději v liberalizaci země. S očekáváním tak byla přijímána návštěva generálního tajemníka ÚV KSSS M. Gorbačova v Československu, uskutečněná 9.–11. dubna 1987. Za jistých okolností mohla skutečně znamenat důležitý moment pro osud přestavby v Československu, zvláště pokud by se Gorbačov dotkl alespoň v interních jednáních s československými politiky otázky přehodnocení pražského jara či problematiky kádrových změn. Veřejnost očekávala, že dá najevo své sympatie k obrodnému procesu, což se nicméně nestalo a Gorbačovova návštěva tak byla pro československé občany zklamáním. Představa Gorbačova a jeho týmu o nutných reformách vycházela z toho, že budou řízeny osvíceným způsobem shora z vládnoucích komunistických stran. Sovětští reformisté jistě netoužili po živelné demokratizaci zdola a po destabilizaci svých satelitních států, jejichž kontroly – byť s použitím jiných prostředků – se vzdát nehodlali.¹³⁸

137 *Rudé právo*, 3. března 1987, s. 3.

138 Gorbačov ve svých pamětech uvedl, že Husák, zastánce demokratizace z roku 1968, jenž se nepodílel na pozvání vojsk, jednoznačně vyjadřoval podporu politice přestavby. Gorbačov měl podle svých slov dojem, „že československé vedení v čele s Husákem je připraveno vstoupit na cestu demokratizace a reformem; v tom případě by sama o sobě vyvstala otázka přehodnocení událostí z roku 1968“. Způsob vedení ale podle něj určovali zastánci „tvrdé linie“ kolem Vasila Bilaka, kteří byli ovládnuti syndromem roku 1968. Viz PREČAN, Vilém (eds.): Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“. Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva a Valerije Musatova. *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 4/1998, s. 522; též ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 117.

V následujících měsících se pak v nejvyšších stranických grémiích diskutovalo o způsobu provedení přestavby v Československu, především o změně ústavy, realizaci ekonomické reformy, fungování politického systému a novém kádrovém pořádku. Na počátku května 1987 rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ o zahájení prací na přípravě nové ústavy, do níž měly být zakomponovány principy přestavby řízení hospodářství a společenských vztahů, ovšem při zachování základního charakteru režimu, včetně vedoucí úlohy KSČ a socialistického vlastnictví výrobních prostředků. Do konce roku 1989 měly být zpracovány její jednotlivé části, aby byla v roce 1990 přijata. Návrh ústavy byl skutečně rozpracováván po částech do září 1989, 29. září 1989 celý text projednalo předsednictvo ÚV KSČ. Finální podoba měla být dopracována do sjezdu strany v roce 1990.

V květnu 1987 též předsednictvo ÚV KSČ poprvé projednalo návrh zákona o státním podniku, který měl podle preambule mimo jiné zajistit prohloubení socialistické demokracie a zvýšení účasti lidu na řízení a správě společnosti, a to formou participace pracovního kolektivu na přípravě a přijímání nejdůležitějších rozhodnutí týkajících se podniku, na jejich zabezpečování, kontrole plnění a na součinnosti při obsazování míst vedoucích pracovníků. Počítalo se s ustavením orgánů samosprávy – shromáždění pracovního kolektivu a rady. Ředitel podniku měl být volen orgánem samosprávy tajným hlasováním. O návrhu zákona se v předsednictvu rozpoutal spor. „Konzervativci“ napadali smysluplnost podnikové samosprávy a princip volitelnosti. Podařilo se jim sice do návrhu prosadit zdůraznění vedoucí úlohy komunistické strany, avšak pod potenciálním tlakem veřejnosti, které bylo dostatečně známo znění sovětského zákona o státním podniku, jinak zůstal návrh v podstatě ve své původní podobě.¹³⁹

V rozhovoru se Zdeňkem Mlynářem zdůvodnil svůj postoj jednak tím, že nechtěl používat „Brežněvovu doktrínu“ a zasahovat do vnitřních záležitostí jiné země, jednak tím, že ho údajně vedení KSČ žádalo, aby potlačení pražského jara přímo podpořil, což ale neučinil. MLYNÁŘ, Zdeněk – GORBAČOV, Michail: *Reformátoři nebývají šťastní. Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu*. Praha: Victoria, 1995, s. 72.

139 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985-1989*, s. 118-119.

Z řady důvodů mělo velký význam zasedání předsednictva ÚV KSČ konané 18. a 19. listopadu 1987. Nejprve projednávalo výsledky návštěvy československých představitelů v Moskvě, uskutečněné ve dnech 2. až 5. listopadu 1987. Gustáv Husák mimo jiné sdělil, že v Moskvě zmínil potřebu omlazení stranických orgánů. Alois Indra se ho vzápětí dotázal, zda hovořili o rozdělení funkcí generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky. Diskutovalo se též o případné reakci na kritická vystoupení Gorbačovových poradců akademika a člena ÚV KSSS Georgije Smirnova a Georgije Šachnazarova, kteří podle Vasilu Biľaka vyzývali k přehodnocení československé minulosti. Biľak, spolu s Indrou, Fojtíkem, Kempným, Hruškovičem a Lenártem, požadoval, aby na to vedení KSČ reagovalo, což Husák odmítl. V souvislosti s moskevskou návštěvou obvinil Biľak Štrougala, že ho v rozhovoru s Gorbačovem označil za osobu stojící v čele těch, kteří jsou proti přestavbě, což Štrougal odmítl.

Na zasedání byl projednáván *Komplexní dokument pro přestavbu hospodářského mechanismu ČSSR*, tedy první ucelený výstup československé přestavby. Podle dokumentu se základním článkem národního hospodářství měly stát hospodářské organizace řízené ústředními orgány nebo orgány státní správy zcela bez mezičlánků, tedy dvoustupňově. Tyto organizace měly být přímými adresáty výstupů státního plánu a přímými subjekty vztahů ke státním rozpočtům a rozpočtům národních výborů. Jako samostatné právní a ekonomické subjekty měly nést za svou činnost plnou odpovědnost. Hospodářské organizaci mohly být státním plánem ukládány konkrétní úkoly, státní orgán však byl povinen předem si ověřit, zda jejich plněním nedojde ke zhoršení jejího ekonomického výsledku. V takovém případě by měl povinnost újmu uhradit. Hospodářské organizace měly pracovat podle principu „plného chozrasčotu“ a své potřeby hradit z příjmů z vlastní podnikatelské činnosti. Nově by získaly právo samostatně rozhodovat o struktuře své výroby v rámci předmětu podnikání i o personálních záležitostech (počtu pracovníků, jejich kvalifikační struktuře, o pracovním zařazení a přiznávání tarifních tříd a netarifních složkách mezd). Odměny měly být stanovovány podle výsledků práce. Měl být též umožněn volný pohyb pracovních sil, regulovaný pouze ekonomickými nástroji.

Hospodářské organizace měly na rozdíl od předešlé praxe své pětileté plány tvořit samostatně na základě výstupů státního plánu, při dodržování závazných úkolů mohly tyto plány i měnit. Dokument

dále pojednával o nezbytnosti tvorby podmínek pro socialistický trh a o ekonomické soutěži hospodářských organizací, o zavedení ceny jako hlavního kritéria měřítkem efektivnosti, stejně jako poptávky, zisku a rentability (přestavba cen se předpokládala k 1. lednu 1989). Velká část zákonů vyplývajících z tohoto dokumentu byla schválena Federálním shromážděním v roce 1988 (zákon o státním podniku 14. června 1988), vzhledem k plánované účinnosti od počátku 9. pětiletého plánu, tedy od 1. ledna 1991, však nestačily být zavedeny do praxe.¹⁴⁰

Listopadové zasedání předsednictva ÚV KSČ je však spojeno především s počátkem převratu ve vedení komunistické strany, vedoucím k odstavení G. Husáka z funkce generálního tajemníka ÚV KSČ, kterou zastával více než osmnáct let. Sám Husák hovořil o svém plánovaném odchodu z této funkce se členy vedení KSČ poprvé v listopadu 1986 po návratu z moskevského jednání vedoucích představitelů členských států RVHP. Svou připravenost odejít naznačil také během jednání s Gorbačovem při jeho dubnové návštěvě Československa. Sám tedy nastolil otázku svého odchodu z vrcholné politické funkce, čas a způsob nicméně chtěl zvolit podle svého uvážení.¹⁴¹ Na počátku listopadu 1987 při návštěvě v Moskvě v rozhovoru s Gorbačovem Husák naznačil svou představu, že by komunistickou stranu a stát měl řídit tandem složený ze zkušeného a inteligentního premiéra Štrougala, kterého by na postu generálního tajemníka doplnil nenápadný, ale loajální a pracovitý Jakeš. Sám předpokládal, že by ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ setrval několik překlenovacích měsíců, aby údajně napomohl prosazování reformního kurzu, proti kterému se staví ultrakonzervativní křídlo, vedené Biřákem. Samotný Štrougal působil na Gorbačova při jejich setkání během listopadové návštěvy dobrým dojmem, ani on, ani Husák si však z Kremlu konkrétní příslib podpory nepřivezli.

140 Tamtéž, s. 121-122.

141 Podle Zdeňka Hořeního reagoval Husák dosti nevrle na každého, kdo mu to připomínal. *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. Díl 2. Politické elity v období tzv. normalizace.* VANĚK, Miroslav - URBÁŠEK, Pavel (eds.). Praha: Prostor, 2005, s. 161. To potvrzuje i Jakeš, podle něhož koncem srpna 1987 Husáka navštívil Hoffmann a vyzval ho, aby z funkce odešel. Husák na to měl reagovat podrážděně. JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem.* Praha: Regulus, 1996, s. 69. K tomu viz ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985-1989*, s. 124.

Rozhovory Husáka a Štrougala s Gorbačovem znervózněly představiteli „zdravých sil“ (Biřak, Jakeš, Indra, Hoffmann, Lenárt), kteří se obávali, že personální změny proběhnou bez nich a v jejich neprospěch. Proto připravili na následující jednání předsednictva ÚV KSČ mocenský zvrat, který podpořil i premiér české vlády Ladislav Adamec, považovaný za stoupence reformem. Jak bylo uvedeno, otázka rozdělení funkcí generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky byla nastolena hned na počátku zasedání v první den jednání 18. listopadu 1987, na pořad však přišla až následující den. Odvolání Husáka z vrcholné stranické funkce bylo prezentováno – stejně jako na přelomu let 1967 a 1968 – jako potřebné oddělení funkcí prezidenta republiky a generálního tajemníka ÚV KSČ. Biřak se zcela mimo projednávané téma vrátil k Indrově dotazu z předchozího dne a nastolil tak otázku rozdělení nejvyšších funkcí. Následně vystoupil Adamec, který navrhl do funkce generálního tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše. Přečetl též svůj předem připravený diskuzní příspěvek, v němž sice ocenil Husákovy zásluhy, nicméně připomněl negativní jevy a problémy ve společnosti, jejichž řešení podle něj nebylo možné bez volby nového generálního tajemníka. Proti návrhu se postavili překvapení Husák a Štrougal, z členů předsednictva ÚV KSČ podporovaní dále již jen Antonínem Kapkem. Záznam z jednání předsednictva ÚV KSČ přináší velice zajímavý vhled do mentality držitelů moci. Diskuse se odehrála prakticky bez použití ideologických frází, kterých byla jejich veřejná vystoupení plná, byla vedena jednoduchým jazykem, chvílemi emotivně s použitím vulgarismů.¹⁴² Z jedenácti členů předsednictva ÚV KSČ se pro rozděle-

142 Šokovaný Kapek např. konstatoval, že se v předsednictvu ÚV KSČ prohloubila nerovnoprávnost, že se nerozhoduje kolektivně. Zpochybnil skutečnost, že pokud dojde k výměně na postu generálního tajemníka, tak „nám lidé všechno odpustí, všechny naše chyby“. Jeho kritice se nevyhnul ani Husák, kterému vyčítal přílišnou měkkost vůči Biřakovi, jemuž měl umožnit posilování pozic. Zároveň projevil obavy z příštího vývoje: „Jsem šokován. Bezprostředně reaguji. Je to věc ohromné důležitosti. Druhou krizi strana nepřežije. [...] Strašně se to podobá r[oku] 1967. Eto vaše dělo! [psáno azbukou] řekl LIB [Leonid Iljič Brežněv] a odejel.[...] Tomu průseru už nikdo nezabrání. Už to letí. Je to začátek.“ Husák přirovnal na zasedání předsednictva ÚV KSČ 9. 12. 1987 situaci k jeho odstavení z politického života na počátku padesátých let, které předcházelo jeho uvěznění. „Nejsem h[ovno] na cestě, do kterého lze kopnout.“ KOUDELKA, František: Husákův pád 1987. Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 3/2000, s. 499, 502.

ní funkcí vyslovili Adamec, Biřak, Hoffmann, Indra, Kempný a Lenárt, proti byli Štrougal, Kapek a Colotka. Z kandidátů a ostatních tajemníků ÚV KSČ byli pro rozdělení funkcí Hruškovič, Fojtík a Janák, proti vystoupili Beňo, Haman, Havlín, Hermann, Pitra a Poledník.

Husák se pokoušel své odstavení zvrátit. Prostřednictvím sovětského velvyslance v Praze žádal Moskvu o vyjádření podpory, byl ale odmítnut. Jako zkušený politický rutinér poznal svou porážku a na zasedání předsednictva ÚV KSČ 9. prosince 1987 oznámil, že požádá ÚV KSČ o své uvolnění z funkce kvůli vysokému věku, a za svého zástupce navrhl Miloše Jakeše. Oficiálně tuto změnu jednomyslně schválil ústřední výbor KSČ na svém zasedání konaném 17. a 18. prosince 1987. Husák si zde neodpustil poněkud zproblematizovat vlastní návrh na volbu Jakeše generálním tajemníkem upozorněním na předchozí rozdílné návrhy na obsazení této funkce, v souvislosti s Jakešovým věkem 65 let též uvedl, že bude nezbytné postupně omladit vedoucí orgány strany. V následné diskusi vyjádřil Antonín Kapek přesvědčení, že bude třeba provést též další personální změny v předsednictvu ÚV KSČ. Neobvykle otevřeně též varoval před posilováním pravomocí V. Biřaka a tím i jeho vlivu na nového generálního tajemníka, neboť podobně negativně již podle něj působil na G. Husáka.

Ústřední výbor dále schválil zprávu předsednictva ÚV KSČ s názvem *Za důslednou realizaci linie XVII. sjezdu KSČ na urychlení hospodářského a sociálního rozvoje, za komplexní přestavbu, za prohloubení socialistické demokracie*, která označovala přestavbu jako historickou nevyhnutelnost. Přijal též usnesení o komplexní přestavbě hospodářského mechanismu Československa a jejím zabezpečení. Skutečností ovšem zůstává, že přes veškerou verbální podporu přestavbě byla praktická realizace reformních opatření po prosinci 1987 ještě více limitována personálním složením vedení komunistické strany.¹⁴³

K mocenskému zvratu ve vedení KSČ na konci roku 1987 viz též SUK, Jiří: „Vidím vám všem až do žaludku“. Sesazování Gustáva Husáka v roce 1987. *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 4/2004, s. 22–27; ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 124–127.

143 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 127.

Jakešova volba představovala jakési východisko z nouze. Tento nevýrazný aparátník, jeden z účastníků tzv. moskevských jednání po okupaci země v srpnu 1968, v letech 1968–1977 předseda Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ, od prosince 1977 zároveň kandidát a od dubna 1981 řádný člen předsednictva ÚV KSČ byl na jednu stranu jednoznačně svázán s likvidací pražského jara a následnými čistkami, na druhou stranu na počátku osmdesátých let opatrně podporoval umírněné ekonomické reformy, navrhované Štrougalem, jejichž výsledek byl však nevalný.¹⁴⁴ Obecně však pro společnost vcelku pochopitelně představoval dalšího zkostnatělého komunistického funkcionáře, od něhož nebylo možno očekávat přílišné změny.¹⁴⁵

V dubnu 1988 byl omlazen ústřední výbor KSČ, přičemž tyto personální změny posílily Jakešovo postavení, naopak definitivně oslabilly pozice Husáka a Štrougala. Kapek byl uvolněn z funkce člena předsednictva ústředního výboru a vedoucího tajemníka městského výboru KSČ v Praze, Haman a Havlín z funkce tajemníka a člena sekretariátu ÚV KSČ a Poledník z funkce tajemníka ÚV KSČ (zůstal členem sekretariátu ÚV KSČ). Jednalo se o politiky, kteří byli na konci roku 1987 proti Husákovu odchodu z funkce generálního tajemníka. Novými členy předsednictva ÚV KSČ se stali Fojtík a Janák. Hanus se stal tajemníkem ÚV KSČ, do sekretariátu byli zvoleni Mohorita a Štěpán, který též zaujal pozici vedoucího tajemníka městského výboru KSČ v Praze a spolu s devíti dalšími funkcionáři byl kooptován za člena ÚV KSČ. Zavadil byl uvolněn ze sekretariátu a stal se kandidátem předsednictva ÚV KSČ, Lenárt přešel z funkce prvního tajemníka ÚV KSS, v níž ho nahradil

144 Viz Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství. In: *Ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství. Sborník materiálů a dokumentů ke zdokonalení soustavy plánovitého hospodářství po r. 1980*. Práce: Praha, 1980.

145 Jakeš byl též v prosinci 1977 kooptován do ÚV KSČ a stal se tajemníkem pro zemědělství, potravinářský průmysl, lesní a vodní hospodářství. Vykonával též funkci předsedy zemědělské komise ÚV KSČ. Od roku 1971 byl poslancem Federálního shromáždění, o deset let později se stal členem jeho předsednictva. V červnu 1981 převzal funkci tajemníka ÚV KSČ zodpovědného za oblast ekonomiky, stal se též předsedou národohospodářské komise ÚV KSČ. K Miloši Jakešovi viz medailon Jiřího KŘEŠŤANA, *Biografický lexikon vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*. A-K. ANEV, Petr – BÍLÝ, Matěj (eds.). Praha: Academia – Ústav pro studium totalitních režimů, 2018, s. 524–529.

Janák, na post tajemníka ÚV KSČ a po Jakešovi fakticky převzal sektor ekonomiky.¹⁴⁶

Pozměněné vedení KSČ bylo nuceno reagovat na další impulzy v procesu přestavby, které přicházely ze Sovětského svazu. V roce 1987 se v SSSR začalo mluvit o tzv. „socialistickém pluralismu“, případně „socialistickém pluralismu názorů“, který byl spojován s termínem „glasnost“ (otevřenost), použitým Gorbačovem poprvé veřejně v prosinci 1984. Po jeho nástupu k moci představovala glasnost prostředek v boji proti byrokratické deformaci. Sdělovací prostředky již neměly legitimovat působení politického vedení, jejich úkolem naopak bylo mu poskytnout zpětnou vazbu, tlumočit názor společnosti. Mělo dojít k veřejné debatě o sociálních problémech a možnostech jejich řešení.

Prosazování „glasnosti“ bylo podmínkou ke spuštění další etapy reformy, která se dotýkala samotného politického systému. Podporu pro ni Gorbačov získal na 19. všesvazové konferenci KSSS, konané 28. června – 1. července 1988. Opět na ni kritizoval minulé deformace politického systému, praxi užívání direktivních metod. Přestavbu nebylo podle něj možné prosadit, pokud by zůstal politický systém neměnný. Vedle reformy politického systému hovořil též o problematice lidských práv a právního státu. V rámci vnitrostranické demokracie měla být zajištěna kontrola tajemníků a politbyra volenými orgány a oslabena moc aparátu. Poprvé bylo navrženo vytvoření Sjezdu lidových poslanců, včetně volebního systému.¹⁴⁷

Ignorování těchto podnětů si vedení KSČ nemohlo dovolit, i s ohledem na skutečnost, že byla československá veřejnost s obsahem jednání všesvazové konference obeznámena. Při projednávání těchto podnětů (Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ připravil rozsáhlý materiál *Některé návrhy k uplatnění závěrů 19. všesvazové konference Komunistické strany Sovětského svazu v našich podmínkách*) se ukázalo, že většina členů předsednictva ÚV KSČ již nechtěla jít nad rámec doposud přijatých usnesení, případně se snažila vyvolat dojem, že s určitými reformními změnami přišla sama KSČ ještě před sovětskými soudruhy. V souvislosti s pokračujícím a stále odvážnějším přehodnocováním

146 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 126–127.

147 Tamtéž, s. 127–128.

sovětské minulosti Biřak připomněl, že rehabilitace postižených v období „kultu osobnosti“ byla provedena, ke „krizovému období“ se pak není třeba vracet, neboť je dostatečně a objektivně zhodnoceno v *Poučení z krizového vývoje*. Předsednictvo diskutovalo řadu témat – problematiku demokratického centralismu a vnitrostranické demokracie, kádrovou politiku, možnosti provedení volební reformy,¹⁴⁸ postavení aparátu strany a zjednodušení její struktury, vztah strany a společenských organizací. Předsednictvo rozhodlo o předčasném konání sjezdu v roce 1990, a to i přes odpor Biřaka, podle něhož nebyl potřebný, neboť v Československu neexistovala krizová situace. Tajemníkům ÚV KSČ uložilo, aby do konce srpna 1988 připravili seznam problémů a harmonogram přípravy příslušných materiálů vyplývajících z diskuze o podnětech 19. všesvazové konference KSSS. Tyto materiály byly projednány a schváleny s měsíčním zpožděním 30. září 1988. V hlavních oblastech tematicky nepřekročily rámec tezí z ledna 1987, obsahovaly pouze konkrétní termíny pro zpracování návrhů.¹⁴⁹

Konkrétním výsledkem výše uvedené diskuze předsednictva ÚV KSČ bylo rozšíření počtu komisí ÚV KSČ, které předsednictvo schválilo 2. září 1988. K již existujícím šesti stálým komisím – národohospodářské, zemědělské, ideologické, komise mládeže, komise pro otázky života strany a komise životního prostředí (o zřízení posledních dvou bylo rozhodnuto předsednictvem ÚV KSČ v dubnu 1988) – mělo přibýt dalších sedm: komise pro mezinárodní otázky, komise pro politický systém, komise právní, komise pro sociální politiku, komise pro vědu a techniku, školská a kulturní komise. Jejich členy se měli stát členové a kandidáti ÚV KSČ, další členové strany i nekomunisté, kteří byli významnými pracovníky v daném oboru (v praxi ale byli maximálně dva, v některých komisích dokonce žádný). Hlavním úkolem komisí bylo systematicky se podílet na tvorbě a realizaci politiky komunistické strany, na kontrole plnění úkolů, měly předkládat stanoviska a návrhy předsednictvu a doporučovat kádry do vedoucích funkcí. Komise

148 Více o volební reformě CHARVÁT, Jakub – ŠTEFEK, Martin: Kořeny československé volební reformy připravované v druhé polovině osmdesátých let dvacátého století. *Politologický časopis*, č. 1/2010, s. 24–38.

149 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 129–131.

byly ustaveny na 10. zasedání ÚV KSČ, konaném 10. a 11. října 1988, který též zvolil jejich členy a předsedy.

Tabulka č. 10: Stálé komise ÚV KSČ a jejich složení¹⁵⁰

komise ÚV KSČ (předseda)	počet členů celkem	členů a kandidátů ÚV KSČ	odborníků – členů KSČ	odborníků – bezpartijních
národohospodářská (Jozef Lenárt)	45	22	22	1
pro zemědělství a výživu (Miroslav Zajíc)	30	18	11	1
ideologická (Jan Fojtík)	30	12	18	–
pro práci s mládeží (Ignác Janák)	21	12	8	1
pro otázky vnitřního života strany (Karel Hoffmann)	29	20	9	–
pro tvorbu a ochranu životního prostředí (Jozef Lenárt)	38	22	15	1
pro zahraničněpolitické a ekonomické vztahy (Vasil Biľak)	24	8	16	–
pro politický systém (Karel Urbánek)	26	12	12	2
právní (Alois Indra)	30	7	21	2
pro sociální politiku (Miroslav Zavadil)	29	12	17	–
pro vědu a techniku (František Hanus)	36	17	16	3
školská (Jan Fojtík)	24	9	13	2
pro otázky kultury a umění (Miroslav Štěpán)	32	8	22	2
celkem	394	179	200	15

Kromě nových stálých komisí byly vytvořeny i některé mimořádné pro přípravu důležitých dokumentů. Jednalo se o komisi ÚV KSČ pro vytvoření programu strany, komisi ÚV KSČ pro úpravu stanov strany

150 NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-85/88, přehled stálých komisí ÚV KSČ a jejich složení (včetně životopisů jednotlivých navrhovaných členů), podkladový materiál pro 10. zasedání ÚV KSČ, konané 10. a 11. 10. 1988.

a o komisi ÚV KSČ a ÚV NF pro přípravu nové ústavy. Předsedou všech těchto tří komisí byl samotný generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš.¹⁵¹ Předsednictvo ÚV KSČ dále rozhodlo 30. září 1988 o ustavení Výboru pro řízení stranické práce v ČSR, čímž měla být odstraněna asymetrie ve struktuře centrálních stranických orgánů.

V posledních měsících roku 1988 zároveň došlo k posledním změnám ve vedení KSČ před listopadem 1989. Jak již bylo uvedeno, v dubnu 1988 byly opět oslabeny pozice L. Štroukala. Ten se i nadále dostával do konfliktů se špičkami strany, když mimo jiné poukazoval na neuspokojivý stav ekonomiky země a nereálnost osmého pětiletého plánu. Své názory prezentoval i v západních médiích. Březnové vydání samizdatových *Lidových novin* přineslo úryvky z jeho rozhovoru poskytnutého západoněmeckému deníku *Frankfurter Rundschau*, v němž mimo jiné uvedl, že se v Československu nepodařilo včas zahájit reformy. Přiřkl i problémy plynoucí ze složení vlády, které však nechtěl personifikovat.¹⁵² Ještě dále zašel v rozhovoru publikovaném 2. června 1988 v rakouském deníku *Die Presse*.¹⁵³ Připustil v něm rozpory ve vedení strany v otázce uskutečnění reforem a odmítl policejní zásah proti mezinárodnímu mírovému semináři Praha 88, pořádanému v červnu 1988 Chartou 77. Rozhovor byl opět reflektován v *Lidových novinách*, které publikovaly Štrougalovo vyjádření k policejnímu zásahu proti účastníkům semináře.¹⁵⁴ Generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš tento rozhovor zařadil na pořad schůze předsednictva konané 1. července 1988, na níž ho musel Štrougal vysvětlovat. Bylo mu doporučeno, aby vyjádřil nesouhlas s údajným zkreslením jeho stanovisek. Předsednictvo

151 NA, f. KSČ - ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-86/88, návrh na složení komise ÚV KSČ pro vytvoření programu KSČ; č. ÚV-87/88, návrh na složení komise ÚV KSČ pro úpravu stanov KSČ; ÚV-89/88, návrh na složení komise KSČ a NF pro přípravu nové ústavy, podkladový materiál pro 10. zasedání ÚV KSČ, konané 10. a 11. 10. 1988.

152 *Lidové noviny*, roč. 1, č. 3, březen 1988, s. 12, faksimilii tohoto výtahu viz in: ŠTEFEK, *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby*, s. 43.

153 „ČSSR-Premier drängt auf Reformen Gleiche Ziele, andere Wege wie 1968“ [Československý premiér tlačí na reformy – stejné cíle, jiné cesty než v roce 1968], *Die Presse*, 22. 6. 1988 s. 1–2; faksimilii tohoto výtahu viz in: ŠTEFEK, *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby*, s. 44.

154 *Lidové noviny*, roč. 1, č. 7–8, červenec–srpen 1988, s. 2; faksimilii tohoto výtahu viz in: ŠTEFEK, *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby*, s. 45.

dále přijalo usnesení, aby českoslovenští představitelé při rozhovorech s redaktory zahraničních sdělovacích prostředků „formulovali své odpovědi se zřetelem na možnost jejich zneužití“. Zároveň měla být při podobných příležitostech zabezpečena účast československých redaktorů, kteří by bezprostředně informovali československou veřejnost.¹⁵⁵

Tyto rozpory nakonec skončily žádostí L. Štroukala o uvolnění z funkce člena předsednictva ÚV KSČ a předsedy federální vlády, zdůvodněnou vysokým věkem a délkou výkonu funkce, jíž bylo vyhověno na 10. zasedání ÚV KSČ 11. října 1988. Téhož dne podala federální vláda demisi.¹⁵⁶ Štrougal tak zůstal pouze řadovým členem ústředního výboru KSČ. Na vlastní žádost byl z funkce předsedy vlády SSR uvolněn Peter Colotka, který byl následně saturován postem velvyslance v Paříži. Předsedou federální vlády se stal Ladislav Adamec, kterého na postu českého premiéra vystřídal František Pitra. Předsedou slovenské vlády byl jmenován Ivan Knotek, který po Colotkovi převzal i funkci místopředsedy federální vlády. Členové ústředního výboru dále volili prostřednictvím pěti hlasovacích lístků nové členy předsednictva ÚV KSČ (stali se jimi Ivan Knotek, Miroslav Štěpán a Karel Urbánek, z funkce kandidáta byl převeden do stavu člena předsednictva Miroslav Zavadil), dva členy sekretariátu, tři vedoucí tajemníky krajských výborů, složení šestnáctičlenného Výboru pro řízení stranické práce v ČSR, dvanáct předsedů stálých komisí a čtrnáct ministrů federální vlády. V tajné volbě byli všichni navrhovaní zvoleni 95–100 % hlasů. Z federální vlády odešli blízcí Štrougalovi spolupracovníci, mj. ministr zahraničí Bohuslav Chňoupek nebo ministr zemědělství a výživy Miroslav Toman, deset ministrů zde bylo nových.¹⁵⁷

Personální obměna ve vedení komunistické strany započatá v roce 1987 byla ukončena odchodem V. Biřáka z předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ, včetně funkce tajemníka. Tato otázka, kterou projednávalo předsednictvo na svém zasedání 15. a 16. prosince 1988, byla sice

155 ŠTEFEK, *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby*, s. 40.

156 *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*. Díl L–Z. Petr Anev – Matěj Bílý (eds.). Praha: Academia – Ústav pro studium totalitních režimů, 2019, s. 426.

157 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985–1989*, s. 134–135.

nastolena s Biľakovým vedomím, nicméně ze zápisu ze zasedání vyplývá, že on sám zřejmě v tento okamžik ještě rezignovat nechtěl. Většina členů předsednictva se však pro jeho odchod vyjádřila. Adamec svůj názor odůvodnil potřebou ukázat veřejnosti, že to s přestavbou myslí vážně. O poměrně bouřlivé atmosféře na zasedání svědčí vystoupení odstupujícího ministra zahraničí ČSSR B. Chňouпка, který kritizoval články manželky Jana Fojtíka Evy Fojtíkové, vyznačující se silným odporem proti přestavbě.¹⁵⁸

Podstatnou roli při tlaku na Biľaka sehrály jeho paměti, pracovně nazvané *Milníky môjho života*, které byly na jaře 1988 připraveny do tisku. Tři kapitoly byly otištěny v bratislavské *Pravdě* a měly vyjít i v *Rudém právu*, ale šéfredaktor Zdeněk Hoření jejich publikaci nepovolil. Části memoárů, které vyšly v *Pravdě*, nicméně vzbudily pobouření svým protičeským obsahem ve stranickém aktivu v ČSR. Pro řadu vedoucích komunistických funkcionářů byla nepřijatelná jejich prezentace v Biľakových pamětech. Hoření uvedl, že informoval o svém rozhodnutí Jakeše, který si nechal vypracovat recenzní posudky, jež všechny dopadly negativně.¹⁵⁹

Ve funkci předsedy komise pro zahraničněpolitické a ekonomické vztahy nahradil Biľaka Jozef Lenárt, kterého v jeho funkci předsedy komise pro tvorbu a ochranu životního prostředí nahradil František Hanus. Spolu s Biľakem opustil vedení komunistické strany další člen předsednictva Kempný a člen sekretariátu a tajemník ÚV KSČ Mikuláš Beňo. Složení předsednictva, nyní třináctičlenného, se do listopadu 1989 již nezměnilo. Výrazné personální změny byly očekávány až od

158 Viz např. její článek *Moskva, jak jsme ji neznali*, kritizující důsledky politiky perestrojky a glasnosti v Sovětském svazu, který byl publikován v časopisu *Kmen*, roč. 7, č. 33, 18. 7. 1988, s. 7–8.

159 ŠTEFEK, *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby*, s. 40–41. Biľakovy memoáry reflektovala i opozice. Ukázkou z nevydané části uveřejnila redakce *Lidových novin*. *Lidové noviny*, roč. 1, č. 5, květen 1988, s. 22–25. Paměti Vasila Biľaka se staly základním argumentem v trestním oznámení pro vlastizradu, které na něj Generální prokuratura ČSSR podali 15. května 1988 signatáři Charty 77 Rudolf Bereza a Tomáš Hradílek. Text trestního oznámení přetiskl samizdatový časopis *Informace o Chartě 77*, roč. 11, č. 12/1988, s. 6–7; faksimilie těchto dokumentů viz in: *Konfliktní linie na stránkách tisku v době přestavby*, s. 46–51. Dvoudílné paměti vydala v roce 1991 v Praze Agentura Cesty, dále taktéž v Praze v roce 2014 nakladatelství BVD pod názvem *Až po mé smrti*.

mimořádného XVIII. sjezdu KSČ, plánovaného na květen 1990.¹⁶⁰ Personálními změnami provedenými v roce 1988 ztratilo vedení KSČ svůj reformní potenciál, který byl i předtím dosti omezený.

Je pravda, že ani po porážce skupiny kolem Štrougala proreformní křídlo zcela nezmizelo.¹⁶¹ Jeho hlavním představitelem se stal Ladislav Adamec, který měl sehrát poměrně významnou roli v listopadu a prosinci 1989. Tato skupina nicméně nebyla schopná získat ve straně, stále zdecimované čistkami z počátku sedmdesátých let, přes příslun mladších „kádru“ většinou technokratického založení větší pozice a zformovat v ní silnější proreformní proud. Otevřenější pro recepci reformem byl okruh vládních činitelů. Ti se mohli opřít o různé expertní týmy (Vládní výbor pro plánovité řízení národního hospodářství, později Prognostický ústav ČSAV atd.) a spolu s nimi klást důraz na zvyšování efektivity, rentability, vyváženého růstu, hospodárnosti atd. Reformní možnosti vlády byly ovšem bez součinnosti středních složek byrokratického aparátu a samozřejmě stranického vedení dosti omezené.¹⁶² Ne náhodou to nicméně byla vláda, nikoli předsednictvo ÚV KSČ, která se stala na konci roku 1989 partnerem při vyjednávání s Občanským fórem o řešení politické krize.

Pojetí přestavby prováděné vedením KSČ je možno charakterizovat na dvou dokumentech, které byly přijaty krátce před pádem režimu – na návrzích nových stanov a programu strany. Návrh nových stanov KSČ byl projednáván předsednictvem ÚV KSČ 25. srpna 1989.

160 O svolání XVIII. sjezdu KSČ na 10. května 1990 rozhodl ústřední výbor KSČ na svém zasedání 16. prosince 1988. *Zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 15. a 16. prosince 1988*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1988, s. 52. Měl mu předcházet sjezd Komunistické strany Slovenska, který byl 6. března 1989 předsednictvem ÚV KSS svolán na 5. dubna 1990. SNA, f. ÚV KSS, 03 – předsednictvo, 1986–1989, arch. j. 82, b. 6, kart. 1801, Návrh na zvolanie zjazdu Komunistickej strany Slovenska v roku 1990.

161 Termín „proreformní“ musíme samozřejmě stále chápat s jistou rezervou a s ohledem na srovnání s většinou vedení KSČ. Dále si musíme uvědomit, že vedle názorových střetů určovaly směřování strany do značné míry individuální či skupinové zájmy, které často převážily. Markantně je to vidět právě na jednání Adamce, když např. analyzujeme jeho roli při Husákově odstavení z funkce generálního tajemníka ÚV KSČ na konci roku 1987.

162 PULLMANN, Michal: Eroze diktatury v době přestavby. Krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989). *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2/2012, s. 260–261.

Zdůrazňoval princip kolektivního rozhodování a zakotvoval princip tajné volby funkcionářů při možnosti výběru z více kandidátů. Výkon funkce vedoucích představitelů od okresních výborů až po ústřední výbor měl být omezen na dobu maximálně deseti let. Aparát neměl přebírat pravomoci volených stranických orgánů, komunistická strana se měla oprostít od byrokratických metod řízení. Návrh řešil otázku odstranění asymetrie vznikem republikových organizací – republikového výboru Komunistické strany Československa v ČSR a republikového výboru Komunistické strany Slovenska v SSR. Mezi sjezdy KSČ mělo být možno svolávat celostátní konference, které by měly pravomoci volit a odvolávat členy a kandidáty ÚV KSČ až do jedné třetiny dosavadního počtu. Základní principy fungování komunistické strany, včetně její vedoucí úlohy a demokratického centralismu, měly být zachovány.¹⁶³

Jakousi labutí píseň pokusu o perestrojku po československu představoval návrh zásad nového programu strany, který byl 10. listopadu 1989 projednán předsednictvem ÚV KSČ a který měl být následně podstoupen „lidové diskuzi“. Návrh deklaroval cestu přestavby s cílem dospět ke kvalitativně nové úrovni celé společnosti. Kromě přiznání chyb a omylů 50. let a obvyklé kritiky „pravice“ z roku 1968, kdy byla údajně vinou pravicového křídla v novém vedení strany promarněna příležitost, kterou nabídly závěry lednového zasedání ÚV KSČ, a došlo k ohrožení socialismu, návrh poprvé veřejně připustil, že „od druhé poloviny 70. let narůstaly prvky sebeuspokojení, malé náročnosti, formalismu a byrokracie. Tlumily iniciativu, potlačovaly zdravou kritičnost. Problémy, které bylo třeba řešit, se oddalovaly, zjednodušovaly a zlehčovaly. [...] Snaha centrálních řídicích struktur zasahovat do všech oblastí společenského života situaci jen zkomplikovala. Průvodním jevem bylo narůstání společenské a politické pasivity, lhostejnosti a nadřazování osobních a skupinových zájmů nad společností. Zesílila tendence k odcizení občanů k řídicím složkám, což v některých směrech dosáhlo značné hloubky. Nevyužívání tvořivé síly lidu přispělo k narušení celkového morálního ovzduší ve společnosti a spolu s dalšími vlivy oslabilo víru v hodnoty socialistického ideálu.“

Mělo dojít k překonání prvků byrokraticko-direktivního řízení a k posílení aktivity lidí prostřednictvím demokratizace a uplatňování

163 NA, f. KSČ – ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-89/89, návrh nových stanov KSČ.

samosprávy. Za základ politického systému byla považována Národní fronta jako platforma „socialistického pluralismu zájmů a názorů, účasti lidí na tvorbě, realizaci a kontrole politiky, rozvoji socialistické demokracie a samosprávy, utváření zastupitelských a výkonných orgánů státu“. Předpokládalo se zvýšení úlohy politických stran a společenských a zájmových organizací sdružených v Národní frontě. Současně však byly jednoznačně odmítnuty opoziční aktivity, směřující údajně proti základům socialistického zřízení. „Strana vítá i různé spontánní aktivity, jimiž veřejnost reaguje na problémy, jež se ještě nestaly předmětem odpovídající péče a pozornosti společenských a státních institucí. Podporuje i tvorbu alternativních návrhů a doporučení. Strana přitom odmítá opoziční aktivity, které směřují proti základům socialistického zřízení a rozcházejí se s Ústavou a zákony.“

Předpokladem plnění tohoto programu měla být přestavba strany uskutečněná její demokratizací a podřízením jejího aparátu voleným orgánům. V rámci politického systému návrh zakotvoval užívání forem přímé demokracie, obzvláště všelidových diskuzí a referend. Rovněž bylo vyjádřeno přesvědčení, že by ve federálních a národních vládách měli opět být zastoupeni představitelé jiných politických stran Národní fronty a bezpartijní občané. Návrh se též obsáhle zabýval hospodářskou politikou, kde byl kladen důraz na důsledný rozchod s principy nákladové ekonomiky a na přechod k hospodářství produkujícímu výroby směnitelné na náročných světových trzích, na využití výsledku vědeckotechnického pokroku. Měl se snížit podíl výroby v energeticky, surovinově a ekologicky náročných odvětvích. Hlásil se stále k marxismu-leninismu, samozřejmě jako ideologii „tvorivé, zbavené dogmatismu a strnulosti“. Deklaroval podporu svobodné výměně informací a stavěl se proti všem formám cenzury.¹⁶⁴

Návrh zásad programu KSČ obsahoval maximum, jež bylo tehdejší vedení strany ochotno připustit.¹⁶⁵ Skutečností však je, že reformní pokusy, které by ještě před několika lety byly většinou společnosti přivítány, přicházely dosti opožděně. Otázkou dále je, do jaké míry si mohli

164 NA, f. KSČ - ÚV, 02/1 - předsednictvo, 1986-1989, arch. j. P 138/89, b. 1, příloha III, Návrh zásad programu Komunistické strany Československa.

165 ŠTEFEK, *Komunistická strana Československa a proces přestavby v letech 1985-1989*, s. 138.

obyvatelé dělat iluze o skutečné reformovatelnosti komunistické strany i režimu, když moc reagovala na výzvy k dialogu a na odlišné názory perzekučními opatřeními. V jejím čele navíc stáli lidé spojení s likvidací reformního hnutí roku 1968 a zodpovědní za vývoj v následujících letech, který byl i v návrhu programu opatrně kritizován.

**Komunistická strana
Československa
po ztrátě monopolní moci
*(1989-1992/93)***

Stanislav Balík
Vít Hloušek

1. Chronologický vývoj KSČ na pozadí celkového politického vývoje

Dějiny komunistické strany v českých zemích a Československu v letech 1989–1993 představují specifickou epochu, a to ve dvou směrech. Zaprvé se jedná o období, které je stále spíše předmětem zájmu politologů než historiků.¹ Zadruhé se v této době rodil a teprve postupně konsolidoval stranický pluralismus a v rámci tohoto procesu patřila otázka po budoucnosti komunistické strany k velmi komplikovaným problémům. Autoři dosud nejucelenější monografie věnované problematice komunismu v českých zemích psané z politologické perspektivy rozdělili sledované období na tři základní etapy: Působení KSČ v rámci revoluce, příprava a působení v prvních svobodných volbách v létě 1990 a konečně etapa vnitrostranických sporů v letech 1990 až 1993, která byla následována postupnou konsolidací postavení KSČM v české politice.² V následujícím textu se pokusíme první tři etapy tohoto vývoje stručně představit.

1 I když již můžeme najít studie, které se polistopadovým vývojem strany zabývají z historiografické perspektivy. Viz např. KOPEČEK, Michal: Stigma minulosti, poučeno sounáležitostí. První desetiletí českého polistopadového komunismu. In: GJURIČOVÁ, Adéla - KOPEČEK, Michal - ROUBAL, Petr - SUK, Jiří - ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení minulosti. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha: Knihovna Václava Havla, 2011.

2 FIALA, Petr - HOLZER, Jan - MAREŠ, Miroslav - PŠEJA, Pavel: *Komunismus v České republice. Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice*. Brno: Masarykova univerzita - Mezinárodní politologický ústav, 1999, s. 85. Vladimír Handl označuje celou tuto etapu let 1989–1993 jako „období hledání transformační strategie“. HANDL, Vladimír: *Transformace komunistické strany: Od „strategie levicového ústupu“ k evropeizaci*. In: GJURIČOVÁ, Adéla -

— Kolaps komunistického režimu na konci roku 1989 (období listopadu a prosince)

Přestože k narušení normalizačního konsensu docházelo již před listopadem 1989,³ rychlost revolučních změn mnohé současníky i pozdější hodnotitele jistě překvapila. Ať již stála za brutálním zásahem Veřejné bezpečnosti na Národní třídě 17. listopadu 1989 konspirace uvnitř mocenských špiček KSČ, nebo ne,⁴ je jisté, že vedení strany sled a hlavně tempo dalších událostí poměrně zásadně zaskočily.⁵ Zatímco řada členů KSČ se začala v listopadu a prosinci 1989 podílet na aktivitách Občanského fóra, snažili se vedoucí představitelé formálně stále ještě vládnoucí strany zorientovat v nových podmínkách.⁶ Obecné výzvy ke klidu se logicky míjely účinkem a pokus povolát k pacifikaci situace v Praze milicionáře ztroskotal již v noci z 21. na 22. listopad pro zjevný nedostatek jejich ochoty angažovat se proti veřejnému mínění.⁷

Pro postoj vedení KSČ bezprostředně po 17. listopadu byla charakteristická pasivita spojená s překvapením, jakou reakci zásah vyvolal. Teprve 19. listopadu večer se sešlo předsednictvo, 24. listopadu 1989 pak mimořádné zasedání ÚV KSČ. Toto zasedání se neslo v atmosféře chaosu a vzájemného obviňování a častých reminiscencí na rok 1968. Vedení KSČ zjevně nebylo schopno adekvátně zhodnotit rozsah proměny

KOPEČEK, Michal (eds.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha - Litomyšl: Paseka, 2008, s. 92.

- 3 Srov. pozoruhodnou, i když v analogii normalizace a dnešní situace přehnanou knihu Michala Pullmanna *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium, 2011.
- 4 KOPEČEK, Lubomír: *Éra nevinnosti. Česká politika 1989–1997*. Brno: Barrister & Principal, 2010, s. 25–26.
- 5 Srovnej prohlášení vlád ČSSR, ČSR a SSR k událostem 17. listopadu, které ukazuje podcenění situace a rozsahu lidové nespokojenosti s režimem. Vlády ČSSR, ČSR a SSR k událostem 17. listopadu. In: OTÁHAL, Milan - SLÁDEK, Zdeněk (eds.): *Deset pražských dnů, 17.–27. listopadu 1989. Dokumentace*. Praha: Academia, 1990, s. 63–64. V podobném odmítavém duchu se neslo i Jakešovo vystoupení v televizi 21. 11. (přepis viz tamtéž, s. 139–141).
- 6 Jak v českých zemích, tak na Slovensku bychom mohli označit s určitou mírou zjednodušení přechod k demokracii jako typ kolapsu starého režimu (srov. např. diskuzi v KOPEČEK, Lubomír: *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*. Brno: CDK, 2006, s. 151–152).
- 7 KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 29.

československé společnosti,⁸ alespoň však chápalo nutnost personální obměny v čele strany. Miloš Jakeš a zbytek předsednictva odstoupili.⁹ Obměna nejvíce zdiskreditovaných osob však byla přinejlepším polovičatá. Do čela strany byl navíc postaven nevýrazný brněnský komunista Karel Urbánek.¹⁰ Závažnější hrozbou pro demokratizační změny byla výzva ministra obrany Milána Václavíka, aby se vůči revoluci postupovalo „čínskou“ cestou.¹¹ Stranické vedení naštěstí k ozbrojenému zásahu nesáhlo a armáda udržela poslušnost politickým orgánům.

Urbánkova veřejná vystoupení se nesla v poměrně pasivním duchu varování proti reakci a proti odklonu od socialistické cesty, ale reálně zastavit ani zpomalit propad mocenského postavení KSČ schopen nebyl. O revitalizaci role KSČ se pokusil předseda federální vlády Ladislav Adamec.¹² Vnímал pragmatically než většina jeho soudruhů potřebu hlubších politických a společenských změn a mohl využít i aktivit iniciativy Most, která se pokoušela vytvořit kontakt mezi ním a opozicí

-
- 8 I když socialismus jako uspořádání společnosti na přelomu let 1989–1990 ještě zcela zdiskreditován nebyl. Srov. KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločensvo v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava: Kalligram, 2009, s. 129–135.
- 9 Jakeš odstoupení později označil za politickou chybu a jednání Urbánkova vedení s opozicí za frontální ústup. JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha: Regulus, 1996, s. 117–118.
- 10 Srov. hodnocení Milana Otáhala v knize *Opozice, moc, společnost 1969/1989*. Praha: Maxdorf, 1994, s. 112, a také vcelku bezobsažná Urbánkova vystoupení na listopadových zasedáních ÚV KSČ (*Poslední hurá. Stenografické záznamy z mimořádných zasedání ÚV KSČ 24. a 26. listopadu 1989*. Praha: Cesty, 1992, s. 144–145 nebo s. 155–158) a v Československé televizi (*Deset pražských dnů*, s. 471–473). Kromě Urbánka padala i jména Štrougala, Adamce, Františka Pitry a Miroslava Zajíce. Nakonec však bylo schváleno hlasování jen o jednom kandidátovi – Urbánkovi (srov. *Poslední hurá*, s. 108–119).
- 11 *Poslední hurá*, s. 68–70. Václavíkovo ministerstvo národní obrany připravovalo dokonce jednotky pro akci Zásah (proti demonstracím), Vlna (obsazení rozhlasu a televize) a Norbert (zatčení protirežimních aktivistů). Naopak násilí patrně nejexplicitněji odmítl Vasil Mohorita (tamtéž, s. 65). Pro postoj většinového názoru v KSČ je symptomatické, že sám Václavík na společné schůzi obou komor FS fakticky připravenost k nasazení armády popřel, 16. společná schůze SL a SN FS, 29. listopadu 1989, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, dostupné na: <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/016schuz/s016005.htm> [citováno 31. 3. 2020].
- 12 Podle Jakešových vzpomínek se Adamec pokoušel valorizovat svou politickou roli již před listopadem 1989. JAKEŠ, *Dva roky generálním tajemníkem*, s. 91.

již před listopadem 1989. Jeho jednání s OF posílila prudce Adamcovu mocenskou pozici,¹³ a tak byl na mimořádném sjezdu KSČ 20. prosince 1989 zvolen jejím prvním předsedou. Tajemníkem KSČ byl zvolen další „opatrný“ reformátor Vasil Mohorita. Strana se na sjezdu sice distancovala od politiky dosavadního vedení,¹⁴ ale diskutovaný symbolický krok vypuštění adjektiva „komunistický“ z názvu strany se nekonal.¹⁵ Na sjezdu bylo pozastaveno členství třem desítkám nejzkompromitovanějších funkcionářů. Pro další vývoj KSČ bylo poučné, že delegáti sjezdu sice chápali nutnost určitých reforem, ale tlak na zásadní změny (včetně třeba změny názvu) na sjezdu patrný nebyl.¹⁶

-
- 13 Poprvé se Adamec sešel se zástupci OF již 21. 11., i když symptomaticky odmítl účast Václava Havla na tomto setkání. FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 91.
- 14 V prohlášení adresovaném občanům se strana také omluvila za některé aktivity ze své nedávné minulosti: „Protože naše bývalé vedení nenašlo v sobě dosud tolik cti a odvahy veřejně se omluvit, činí tak delegáti mimořádného sjezdu KSČ. Omlouváme se naší mládeži i všem občanům, kteří byli postiženi neoprávněnými represemi, omlouváme se dětem těch rodičů, které trpěly postihy ještě v dalších generacích. Omlouváme se za veškerá přikročí i členům strany, kteří za svoje reformní postoje, za nesouhlas s protizákonným vstupem vojsk pěti spojeneckých zemí v roce 1968 museli KSČ opustit a ztratili postavení rovnoprávných občanů. Rovněž cítíme povinnost vyjádřit politování nad tím, jak bývalé stranické vedení v uplynulých letech hrubě a nezákonně nerespektovalo právo na vyjádření názorů nezávislých občanských iniciativ včetně Charty 77. Jsme si vědomi i odpovědnosti celé naší členské základny, že tomu nedokázala zabránit.“ Prohlášení k občanům ČSSR, 20. prosince 1989, dostupné na: <https://www.kscm.cz/cs/nase-strana/dokumenty/dulezite-dokumenty-k-minulosti/prohlaseni-k-obcanum-cssr> [citováno 31. 3. 2020]. Ve stejný den přijaté Provolání k bývalým členům KSČ, vyloučeným a vyškrtnutým po období 1968–1969 (<https://www.kscm.cz/cs/nase-strana/dokumenty/dulezite-dokumenty-k-minulosti/provolani-k-byvalym-clenum-ksc-vyloucenym> [citováno 31. 3. 2020] působí ve světle neochoty jednat například s klubem Obroda ještě v říjnu 1989 poněkud licoměrně (k Obrodě srov. OTÁHAL, *Opozice, moc, společnost*, s. 67–68). Dne 7. 12. byli ze strany vyloučeni Jakeš a Štěpán.
- 15 Přitom existoval přinejmenším precedens rychlé transformace tehdejší komunistické strany v Maďarsku – Maďarské sjednocené dělnické strany – a pomalejší, nicméně rovněž zjevné transformace komunistické strany v Polsku – Polské sjednocené dělnické strany. GRZYMAŁA-BUSSE, Anna M.: *Redeeming the Communist Past. The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2002.
- 16 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 98–99. Dalším signálem rozpolcenosti strany byla snaha ustavit komisi pod vedením historika Václava Čady, která měla posoudit vývoj strany v uplynulých dvaceti letech. Symptomaticky ani tato, ani pozdější komise, vedená historikem Miroslavem Grebeníčkem, k žádnému obecnému zhodnocení nedospěla. KOPEČEK, *Stigma minulosti, pouto soudáležitosti*, s. 351.

Adamcova snaha převzít obecnou politickou iniciativu, která se ukázala při utváření vlády představené veřejnosti 3. prosince, v níž bylo patnáct otevřeně komunistických ministrů a jen pět nekomunistických členů, ovšem narazila na mohutný odpor veřejnosti a v konečném důsledku prohloubila defenzivní politickou strategii KSČ. Byla to KSČ, která iniciovala jednání s opozicí u kulatého stolu. První jednání se uskutečnilo 8. prosince 1989 a z dnešního úhlu pohledu je otázka, zda tak nebyla KSČ zbytečně zpětně „vrácena do hry“.¹⁷ Svou roli sehrála i skutečnost, že mezi politiky OF byla řada osmašedesátníků, jakož i snaha nepolarizovat veřejnost.¹⁸ Každopádně taktická chyba OF, díky níž byla strana akceptována jako legitimní partner politického dialogu, fakticky ztížila, ne-li vyloučila možnost zákazu působení KSČ, o němž se jednalo na jaře 1990.¹⁹ Silnou oporu pro další existenci KSČ představoval také tzv. „malý zákon o politických stranách“, který mj. legalizoval do budoucna činnost všech stran Národní fronty včetně komunistů.²⁰

17 K jednáním u kulatého stolu viz jejich přepisy v publikaci HANZEL, Vladimír: *Zrychlený tep dějin: reálné drama o 10 jednáních. Autentické záznamy představitelů státní moci s delegacemi hnutí Občanské fórum a Veřejnost proti násilí v listopadu a prosinci 1989*. Praha: Galén, 2006. Postoj OF byl původně k myšlence dialogu s KSČ touto formou negativní, ale změnil se. BUREŠ, Jan: *Občanské fórum*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 66, SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990*. Praha: Prostor, 2009, kapitola 5. Kulatý stůl a jeho výsledky pak Suk označil jako „historický kompromis“. Tamtéž, s. 382.

18 BUREŠ, Jan: *Přechod k demokracii v Československu*. In: BUREŠ, Jan a kol.: *Česká demokracie po roce 1989. Institucionální základy českého politického systému*. Praha: Grada, 2012, s. 102–105.

19 Smířlivý postoj OF k další existenci KSČ byl také dán poměrně permisivním přístupem Václava Havla. DRDA, Adam – DUDEK, Petr: *Kdo ve stínu čeká na moc. Čeští komunisté po listopadu 1989*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2006, s. 87–94.

20 Zákon č. 15/1990 Sb. z 23. 1. 1990, o politických stranách. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky*, roč. 1990, částka 4, s. 39–40. V prvním odstavci § 9 se doslova psalo: „Za politické strany již vzniklé se považují Československá strana lidová, Československá strana socialistická, Demokratická strana, Komunistická strana Československa a Strana svobody. Občanské fórum a Veřejnost proti násilí jsou politickými hnutími podle tohoto zákona.“ Vedoucí úloha strany byla z ústavy vypuštěna zákonem 135/1989 Sb. z 29. listopadu 1989 a toto vypuštění bylo přijato jednomyslně všemi přítomnými poslanci obou komor. Viz stenoprotokol 6. společné schůze SL a SN FS, 29. listopadu 1989, *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/016schuz/s016008.htm> [citováno 31. 3. 2020].

Jinak však KSČ a její představitelé ustupovali. Důkazem byla nejen jednoglasná volba Václava Havla prezidentem ČSSR,²¹ ale zejména proces kooptací, který poměrně rychle proměnil složení legislativních orgánů na úrovni federace i republik.²² Symbolem pokračujícího politického rozkladu KSČ byla ostatně i osoba nového premiéra Mariána Čalfy, který působil před listopadem jako ministr pro legislativu a předseda Legislativní rady vlády ČSSR. V čele vlád „národního porozumění“ a „národní oběti“²³ se velmi pružně přeorientoval na úzkou spolupráci s Václavem Havlem.

— Dezintegrace a ztráta pozice strany v první polovině roku 1990

Jaro roku 1990 probíhalo pro KSČ zejména ve znamení debaty o dekomunizaci²⁴ a přípravy na červnové parlamentní volby. Je zřejmé, že pro KSČ, která byla ztotožněna všemi ostatními politickými stranami a hnutími s minulým režimem a vnímána jako překážka další demokracizace, byly tyto otázky úzce propojeny.

-
- 21 I když KSS podporovala spíše Dubčeka a čeští komunisté zase uvažovali o šancích Ladislava Adamce. SUK, Jiří: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989. Dokumenty a svědectví. *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3, 1999, s. 346–369. Komunisté se také snažili převzít iniciativu ideou přímé volby prezidenta. SUK, *Labyrintem revoluce*, s. 212–214.
 - 22 Ke kooptacím viz KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 40–43. Kooptace se přitom netýkaly jen výměny komunistických poslanců za nekomunisty, ale do parlamentu se tak v lednu 1990 dostal Miroslav Grebeníček nebo v únoru 1990 Jiří Maštálka. Procesy náhrady komunistických kádrů za nekomunistické či nezdiskreditované probíhaly na přelomu let 1989–1990 spontánně i na nižších patrech státní správy a v samosprávě, jakož i v některých podnicích. KRAPFL, *Revolúcia s ľudskou tvárou*, kapitola 5.
 - 23 HLOUŠEK, Vít – KOPEČEK, Lubomír: *Záchrana státu? Úřednické a polopolitické vlády v České republice a Československu*. Brno: Barrister & Principal, 2011, s. 44–49. Na Slovensku sehrál roli Čalfy ve vztahu k VPN podobně „pružný“ Milan Čič. KOPEČEK, *Demokracie, diktatury a politické strany*, s. 153.
 - 24 V rámci dekomunizace se nebudeme zabývat lustracemi, které se netýkaly vývoje uvnitř KSČ, srov. SUK, *Labyrintem revoluce*, s. 355–380; KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 114–121, nebo ŠIPULOVÁ, Katarína – HLOUŠEK, Vít: *Rozdielne cesty tranzitívnej spravodlivosti – Prípady Českej republiky, Slovenska a Poľska. Stredoevropské*

KSČ se sice snažila brzdit nebo pozměňovat některé kroky, které vedly k nápravě křivd z doby komunistického režimu, ale neměla sílu plně se proti nim postavit. Dokumentuje to například hlasování na společné schůzi obou komor Federálního shromáždění 23. dubna 1990, kde pouze dva poslanci hlasovali proti zákonu o soudních rehabilitacích a dalších 24 poslanců obou komor se zdrželo.²⁵ KSČ nebyla ani schopna příliš ovlivnit atmosféru volání po soudním stíhání prominentních politiků komunistického režimu, ovšem v důsledku řady faktorů k mnoha obviněním, či dokonce odsouzením nakonec nedošlo. Podobně obrannou pozici zaujala KSČ i k požadavku zabavení majetku strany, který vzešel na samém počátku března z řad Občanského fóra podniku ČKD Polovodiče. V reakci na manifestaci na podporu zabavení majetku KSČ se v dubnu 1990 ÚV KSČ usnesl vrátit státu nemovitosti, které strana získala v komunistickém období.

Uvnitř samotné komunistické strany pokračovala navzdory sílícím společenským tlakům spojeným s dekomunizací značná bezradnost v debatě o vnitřních přeměnách, souvisejících s ideologickou a programovou modernizací strany. Varující z hlediska přehnaného optimismu ohledně možností zásadní reformy byly osudy první platformy, která se již na konci roku 1989 pokusila o iniciaci hlubších vnitrostranických reforem – Demokratického fóra komunistů, vzniklého již 27. listopadu 1989.²⁶

politické studie, roč. XIV, č. 1/2012, s. 55–89, dostupné online na www.cepsr.com [citováno 31. 3. 2020]. Postoj komunistů k lustracím byl samozřejmě zcela odmítavý.

25 Stenoprotokol 27. společné schůze SL a SN FS, 23. dubna 1990, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/027schuz/s027049.htm> [citováno 31. 3. 2020].

26 FIALA, Petr – MAREŠ, Miroslav – PŠEJA, Pavel: Komunisté a jejich strany. In: MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. II. díl – období 1938–2004*. Brno: Doplněk, 2005, s. 1421. DFK navazovalo na již od léta probíhající aktivity neformální diskuzní platformy při Kabinetu politické výchovy v Praze, která se nazývala Společnost Bohumíra Šmerala. MAREŠ, Miroslav: Pokusy o reformu komunistické strany a postkomunistické subjekty v České republice. In: HLOUŠEK, Vít – KOPEČEK, Lubomír (eds.): *Rudí a růžoví. Transformace komunistických stran*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2002, s. 87. Zajímavé je, že součástí DFK byl i M. Ransdorf, který se v debatách o reformě KSČM na přelomu let 1992 a 1993 orientoval již jiným směrem.

Tato platforma se záhy vnitřně dezintegrovala²⁷ a řada jejích členů odešla v únoru 1990 z KSČ. Nově zformované Československé demokratické fórum ovšem ve volbách zcela propadlo.²⁸ V únoru 1990 byli ze strany vyloučeni Gustáv Husák, Jan Fojtík, Antonín Kapek a další nejvíce zprofanovaní představitelé komunistického režimu. Přesto Adamcovo vedení muselo neustále lavírovat mezi radikálně dekomunizačními požadavky veřejnosti a potřebou udržet v klidu poměrně dogmaticky naladěný stranický mainstream.²⁹

— Vztahy mezi českými a slovenskými komunisty a vznik KSČM

Další komplikací byla otázka vztahů českých a slovenských komunistů. Sjezd KSČ v prosinci 1989 dal zelenou k dokončení skutečné federalizace stranické struktury. Dne 31. března 1990 proto byla kromě již existující Komunistické strany Slovenska vytvořena Komunistická strana Čech a Moravy, do jejíhož čela byl zvolen Jiří Machalík a v jejímž ústředním výboru seděl vedle budoucích sociálních demokratů Michala Krause a Miroslava Šloufa i představitel rigidní linie Miroslav Grebeníček.³⁰

Změny v Komunistické straně Slovenska postupovaly pod tlakem VPN a veřejnosti podobně jako u české části KSČ. Teprve 6. prosince 1989 donutil ÚV KSS k odstoupení vedení Ignáce Janáka, ale vytvořený Akční výbor, který převzal řízení strany až do dalšího sjezdu, byl částečně obsazen reformně orientovanými politiky typu Pavola Kaniše a Petera Weisse. Prosincový Akční program zůstal sice na půli cesty, ale měl přece jen reformnější povahu než obdobné dokumenty českých

27 Problémy DFK s vnitřní jednotou plasticly popsal TACHECÍ, Vladimír: Demokraticky se nedohodli. *Mladá fronta*, 8. ledna 1990, s. 1.

28 Do SL FS volilo ČSDF necelých 23 tisíc voličů, do SN FS něco málo přes 32 tisíc a do ČNR necelých 24 tisíc, viz <https://www.volby.cz/> [citováno 31. 3. 2020]. Ve volbách do SNR skončilo ČSDF s necelou tisícovkou hlasů beznadějně poslední.

29 V květnu 1990 se v KSČM vytvořila ortodoxní marxisticko-leninská platforma. FIALA a kol., *Komunisté a jejich strany*, s. 1422, a později i Samosprávný klub komunistů. MAREŠ, *Pokusy o reformu komunistické strany*, s. 89.

30 KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 49.

komunistů. I mimořádný sjezd, svolaný na 17. prosince, zrcadlil ambivalenci ohledně ochoty zásadněji stranu transformovat. Rozsah názorů sahal od Weisse s konceptem moderní levicové strany až po razantní a většinové odmítnutí návrhu na rehabilitaci členů vyloučených za normalizace. Do čela strany však byl zvolen mimořádně mladý ústřední výbor (věkový průměr se pohyboval kolem 35 let) a pod vedením Petra Weisse se strana vydala směrem, který inspirovalo spíše západoevropské sociálnědemokratické hnutí než neokomunistická (n)ostalgie.³¹

Kromě viditelně větší porce reformního elánu byla pro slovenské komunisty počátku roku 1990 charakteristická snaha důsledně autonomizovat postavení své strany v rámci KSČ.³² Ačkoliv to zpočátku tak nevypadalo, i komunisté následovali tímto krokem ostatní politické proudy, které reflektovaly logiku utváření se dvou stranických systémů vedle sebe – českého a slovenského.³³ Výrazem těchto snah bylo zaregistrování KSS jako samostatné strany 28. září 1990 a dokončení federalizace KSČ.

Komunistická strana Česko-Slovenska (nově zkracována jako KSČS) byla přetvořena v zastřešující federální organizaci KSČM a KSS. Její 18. sjezd (kontinuita číslování sjezdů zůstala jako významný symbolický faktor zachována), který se uskutečnil 3. a 4. listopadu 1990 v Praze, definitivně federalizaci strany potvrdil. KSČS byla tedy nadále federací, složenou z KSČM a KSS-Strany demokratické levice, což byl od 1. prosince inovovaný název slovenských komunistů. KSČS byla zastupována Federální radou, která ovšem neměla ve vztahu k republikovým

31 KOPEČEK, Lubomír: Strana demokratické levice 1989–2002: úspěch či neúspěch slovenských postkomunistů? In: HLOUŠEK, Vít – KOPEČEK, Lubomír (eds.): *Rudí a růžoví. Transformace komunistických stran*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2002, s. 101–103.

32 Prvním apelem v tomto smyslu byl dopis Akčního výboru KSS novému generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Urbánkovi z 18. prosince 1989. RYCHLÍK, Jan: *Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1992*. Bratislava: Academic Electronic Press, 2002, s. 78.

33 FIALA, Petr – HLOUŠEK, Vít: Stranický systém České republiky. In: FIALA, Petr – HERBUT, Ryszard a kol.: *Středoevropské systémy politických stran. Česká republika, Maďarsko, Polsko a Slovensko*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2003, s. 15.

stranám nadřazené postavení.³⁴ V čele rady stanul Pavol Kanis a jejím místopředsedou se stal Miroslav Grebeníček s tím, že se po roce měli vystřídat. Vedlejším, ale významným tématem 18. sjezdu byla snaha *Rudého práva* vyvázat se z přímé stranické kontroly a stát se nezávislým levicovým listem.³⁵ Tomuto vývoji dal sjezd zelenou, ovšem jako orgán vyjadřující stanoviska KSČM byl založen deník *Haló noviny*. Podobnou roli plnil i týdeník *Naše pravda*.

V rozsáhlé písemné zprávě ÚV KSČS pro 18. sjezd se vedení československých komunistů³⁶ pokusilo bilancovat dějiny strany a zamyslet se nad příčinami neúspěchu reálného socialismu. Vcelku předvídatelně byla kritizována politika KSČ v 70. a 80. letech, ale v bilancování předchozího vývoje se projevoval přinejmenším ambivalentní postoj k vývoji do roku 1968 a po listopadu 1989. Krach reálného socialismu byl interpretován v podstatě jako zrada marxistických ideálů: „Listopadové události byly výsledkem naprostého selhání modelu stalinského a neostalinského socialismu, známého v posledních letech pod pojmem ‚reálný socialismus‘. Nepodařilo se mu uskutečnit humanistický Marxův projekt socialistické společnosti svobodných, rovnoprávných a tvořivých lidí, v praxi naplnit ideály spojované se socialismem a s vytvořením komunistické společnosti. Přinesl naopak nové formy nerovnosti, omezování [sic!] demokracie, svobody, ale i bezpráví.“³⁷ Ať již si můžeme myslet o údajném humanismu marxismu cokoliv, je pravda, že podobně důsledné odsouzení politiky éry normalizace již v pozdějších oficiálních materiálech strany nezaznělo.

34 Viz organizační řád KSČS, přetištěný v *Dokumenty 18. sjezdu Komunistické strany Československa*, interní tisk KSČ, s. 86–89.

35 Viz stanovisko redakční rady *Rudého Práva*, tamtéž, s. 72.

36 Přetištěno tamtéž, s. 14–54.

37 Tamtéž, s. 23. Dále bylo uvedeno: „Vzhledem k tomu, že se KSČS rozchází s neplatnými či deformovanými principy své politiky v minulosti, je třeba z tohoto pohledu přehodnotit i závěry jednání sjezdů strany, usnesení plenárních zasedání a předsednictev jejího ústředního výboru a to od roku 1948 až do 17. listopadu 1989. Z tohoto důvodu se jednání XVIII. sjezdu KSČM doporučuje přijmout rozhodnutí, aby stranické dokumenty přijaté ve zmíněném období byly považovány pouze za materiály historické, které nadále nejsou pro KSČS, její orgány a členy směrodatné a závazné.“ Tamtéž, s. 47.

— KSČ v prvních svobodných volbách 1990

Volby, které se konaly 8. a 9. června 1990, bylo možno interpretovat jako plebiscit o demokratizaci. Zejména v českých zemích, kde si OF podrželo punc hlavního aktéra probíhající demokratizace. Ale i na Slovensku bylo po volbách jasné, že většina veřejnosti si návrat před listopad 1989 ani zásadní zbrzdění demokratizačních procesů nepřeje. I průzkumy veřejného mínění z doby okolo voleb ukazovaly, že v českých zemích je KSČ nepřijatelná pro dvě třetiny voličů.³⁸

Před KSČS tak stál důležitý úkol „uhrát“ takový volební výsledek, který by etabloval její pevné parlamentní postavení. Hlavní politický cíl vytýčil volební program KSČ z roku 1990 takto: „Naším cílem je demokratický, humanistický, materiálně i duchovně produktivní socialismus.“³⁹ Program prozrazoval svou rétorikou směs nových demokratiizačních figur a řady tradičních slovních spojení. Logicky se profiloval zejména na sociálních a ekonomických tématech a snažil se voliče oslovit sociálními jistotami typu bezplatného školství. Program dokonce připouštěl i reformy směrem k tržní ekonomice, ale odmítal, aby měly výraznější negativní sociální dopady. Nezaměstnanost měl podle představ KSČ řešit stát tvorbou pracovních míst a negována byla i privatizace řady odvětví československé ekonomiky. K tomu se družila podpora družstevního vlastnictví (a to zejména v zemědělství)⁴⁰ a odmítání „nadměrné závislosti na zahraničním kapitálu“.⁴¹ Komunisté také de facto odmítli liberalizaci cen. V oblasti zahraniční politiky již v tomto programu vytáhli kartu suverenity a sudetských Němců, s níž v 90. letech strana sklízela značné úspěchy.

38 KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 70.

39 Volební program Komunistické strany Československa, s. 1.

40 Odpovídal tomu i pozdější komunistický návrh restitučního zákona v zemědělství, který garantoval plnou platnost poúnorových pozemkových reforem. RYCHLÍK, *Rozpad Československa*, s. 256–265; příslušný návrh včetně Důvodové zprávy je dostupný na: http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0380_00.htm [citováno 31. 3. 2020].

41 Volební program Komunistické strany Československa, s. 3.

Po volbách skončila komunistická strana v poli poražených:

Tabulka č. 28: KSČ v parlamentních volbách 1990⁴²

	hlasů	%	mandátů
SL FS - české země	976 996	13,48	15
SN FS - české země	997 919	13,80	12
SL FS - Slovensko	468 411	13,81	8
SN FS - Slovensko	454 740	13,43	12
ČNR	954 690	13,24	32
SNR	450 855	13,35	22

Volební výsledky ovšem na druhé straně ukázaly, že existuje zhruba milion občanů v českých zemích a takřka půlmilionu občanů Slovenska, kteří tuto stranu volí. Další debata o zákazu KSČ se tak stala v podstatě debatou akademickou. Jiří Machalík zhodnotil na 3. zasedání ÚV KSČM výsledek voleb tak, že „KSČ je reálnou politickou a nejsilnější levicovou stranou v zemi“ a že se má stát „konstruktivní opozicí, které půjde o předkládání vlastních koncepcí ekonomické reformy a sociální politiky [...]“⁴³

— Volba Václava Havla prezidentem v roce 1990 a postoj KSČ

V období bezprostředně po volbách se KSČ chovala v oficiální rovině ambivalentně. Snažila se vystupovat na parlamentní půdě jako opozice v zásadě konstruktivní, která může a má být vnímána jako legitimní součást pluralitního stranického systému. Ukázalo se to například v debatě nad programovým prohlášením druhé Čalfovy vlády, kdy poslanci Mohorita, Svoboda, Ransdorf a další vyhlašovali obecný souhlas s tímto prohlášením, ale kritizovali řadu detailů ekonomické reformy, zejména privatizaci. Kromě očekávatelných levicových postojů však parlamentní rozprava ukázala i některá další témata, jimiž KSČ v 90. letech

42 KREJČÍ, Oskar: *Kniha o volbách*. Praha: Victoria Publishing, 1994, s. 253 a 255.

43 Svolán 1. sjezd KSČM. *Rudé právo*, 18. června 1990, s. 1.

lákala voliče. Například svým odmítáním stavět československou zahraniční politiku na integraci se západní Evropou.⁴⁴

Ve smířlivém kurzu se nesla politika KSČ při volbě prezidenta republiky. Federální shromáždění zvolilo 5. července 1990 opětovně Václava Havla, navrženého OF a VPN. Komunisté vlastního protikandidáta nepostavili. Už proto, že Havel se před volbou s vedením KSČ sešel a deklaroval, že má zájem, aby se s druhou nejsilnější parlamentní stranou spolupracovalo. Komunisté to dovedli ocenit a Ladislav Adamec ohodnotil Havlovo znovuzvolení jako „správné rozhodnutí“.⁴⁵ Vstřícnost oficiálních zástupců OF vůči KSČ se ostatně projevila například při distribuci funkcí ve FS, slovenský poslanec Jozef Stank se stal dokonce místopředsedou FS. Přinejmenším nepřímá podpora volby Václava Havla však byla vrcholem toho, co Lubomír Kopeček označuje jako „defenzivně-konstruktivní“ strategii strany.⁴⁶ Od podzimu 1990 se KSČ snažila přitvrdit svůj dosud vcelku permissivní postoj vůči vládě.⁴⁷

— Prohlášení Vasila Mohority a vyostření pozice strany k novému režimu

Již v září 1990 hlasovala KSČ proti dokumentu *Scénář ekonomické reformy*, který předložila Čalfova vláda. Vojtěch Filip, který v parlamentní rozpravě vysvětloval pozici strany, začal nejprve až netradičně smírně: „Komunistická strana Československa radikální ekonomickou reformu

44 Poslanec SN FS Lubomír Ledl doslova uvedl: „KSČ nechápe evropskou politiku Československa pouze jako často proklamovaný pouhý návrat do Evropy, nebo lépe řečeno pouhé připojení ČSFR k západoevropskému společenství, nýbrž jako naši aktivní spoluúčast na vytváření Evropy nové. V rovině praktické politiky to znamená, že by nemělo jít o přičlenění našeho státu k západní Evropě, nebo přesněji k EHS, ale o autentický přínos k rozvinutí celoevropské ideje v nových podmínkách.“ Viz stenoprotokol 3. společné schůze SL a SN FS, 10. července 1990, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/004schuz/s004006.htm> [citováno 31. 3. 2020].

45 Citováno podle KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 80. Tajnost volby ovšem nedovoluje říci, kdo přesně Havla podpořil a kdo hlasoval proti němu.

46 KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 85.

47 I když ještě na tiskových konferencích v prosinci 1990 vystupovali podle svědectví současníků komunističtí poslanci „velice zdrženlivě“. *Budování státu. Přehled československé politiky*, roč. I, č. 7, s. 5.

tím spíše podporuje, protože kriticky hodnotí vlastní odpovědnost za retardační působení centrálně přidělového, direktivního systému minulých desetiletí tak, jak se zformoval v době studené války.“ Pak však ve svém projevu kritizoval nedotaženost reformy a její jednotlivé aspekty a deklaroval, že ji KSČ nepodpoří.⁴⁸

Vrcholným momentem tohoto obratu bylo nepochybně vystoupení Vasilu Mohority, o to překvapivější, že je pronesl jeden z čelných reformně orientovaných komunistických politiků. Na zasedání ÚV KSČM 7. října 1990 Mohorita hovořil o konci národního porozumění a počátku tvrdého zápasu. Hlavním momentem, který pobouřil veřejnost, byla Mohoritova výzva k tomu, aby se v podnicích začaly opět aktivizovat stranické organizace, což vyvolávalo jednoznačné odkazy na únor 1948. Byť Mohorita své výroky později mírnil a vysvětloval jejich kontext s tím,⁴⁹ že národní porozumění končí zejména výzvy k „druhé“ antikomunistické revoluci, reakcí byly masové demonstrace požadující „debolševizaci“ státní moci. Uvnitř komunistické strany však Mohorita sklídl převážně pozitivní ocenění svého projevu, i když oficiální stanovisko ÚV KSČM odmítlo výroky o „tvrdém a nekompromisním“ boji jako přece jen přehnané.⁵⁰ Nesouhlasné reakce na projev zabrzdily další Mohoritovy plány na vzestup v komunistické hierarchii, a tak se vzdal kandidatury na post předsedy KSČM i muže v čele Federální rady KSČS.

KSČ zaznamenala úspěch v komunálních volbách, které se konaly 24. listopadu 1990. Skončila druhá za OF a získala v celkovém součtu 17,24 % hlasů a 9 603 mandátů.

— Reformní proudy a jejich osudy v letech 1990 a 1991

Již na počátku roku 1990 KSČ připustila, že na půdě strany mohou vznikat různé názorové platformy. Vytvořila se tak postupně například

48 Stenoprotokol 6. společné schůze SL a SN FS, 17. září 1990, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/006schuz/s006009.htm> [citováno 31. 3. 2020].

49 Srov. vystoupení V. Mohority na I. sjezdu KSČM. *Dokumenty I. sjezdu Komunistické strany Čech a Moravy*, interní tisk KSČM, s. 43–47.

50 Výkonný výbor ÚV KSČM k výrookům V. Mohority. *Rudé právo*, 12. října 1990, s. 2. Srov. Ohlasy na výrok Vasilu Mohority. *Rudé právo*, 11. října 1990, s. 1–2.

Demokratická levice, k níž se hlásili třeba Michal Kraus nebo Vasil Mohorita.⁵¹ Snahu o vtisknutí nového profilu KSČM však tehdejší veřejnost spojovala zejména s postavou Jiřího Svobody.

Svoboda, který deklaroval inspiraci postupem Alexandera Kwaśniewského při vytváření Sociální demokracie Polské republiky a Sva-
zu demokratické levice, byl do vyšších pater komunistické politiky
přiveden Vasilem Mohoritou, jenž pochopil potenciál tohoto režiséra
věrohodně ztělesnit novou, reformní tvář strany. Svoboda nehovořil
o sociáldemokratizaci KSČ, ale o tom, že by se z ní měla vyvinout „ra-
dikální levicová strana“.⁵² Na prvním sjezdu KSČM, konaném ve dnech
13. až 14. října 1990 v Olomouci, představil poměrně moderní program,
který nebyl konfrontační vůči ostatním levicovým stranám a který ak-
ceptoval i řadu prvků tržní ekonomiky a pojem komunismu nahradil
debatou o demokratickém socialismu.⁵³ Svoboda byl schopen vnímat
rovněž určité tíživé dědictví minulosti strany a překonávat je, jak o tom
svědčily třeba jeho aktivity na poli odškodňování politických vězňů
50. let.⁵⁴ Olomoucký sjezd a diskuze o přínosnosti a potenciální roli De-
mokratického fóra komunistů však také ukázaly, že snaha vedení ak-
ceptovat vnitrostranický pluralismus má jasné meze. Machalík sice na
sjezdu hovořil o dvou cestách (spolupráce s levicovými organizacemi
a vytvoření širší „volné unie levicových sil“), varoval však před vytváře-
ním frakcí a paralelních center a odmítl, že by se organizační struktura
KSČM mohla rozvolnit podle vzoru OF.⁵⁵ V atmosféře podzimu 1990
se však zdálo, že reformně orientovaný Svoboda má navrch. Byl zvolen
novým předsedou strany a prostřednictvím přijatých programových

51 Existence platformy však byla dvousečná, neboť se na přelomu let 1992 a 1993 zformovala pod vedením Miroslava Štěpána a Jaromíra Obziny i ultraortodoxní platforma Za socialismus, která se ve své deklaraci přihlásila k marxismu-leninismu a ocenila „úspěchy socialistické výstavby Čínské lidové republiky, Korejské lidové demokratické republiky, Vietnamské socialistické republiky a Kubánské republiky...“ Deklarace názorového proudu KSČM Za socialismus. *Naše pravda*, roč. 4, č. 4/1993, s. 4.

52 Citováno dle DRDA – DUDEK: *Kdo ve stínu čeká na moc*, s. 36.

53 Program přetištěn v *Dokumenty I. sjezdu Komunistické strany Čech a Moravy*, s. 16–23. Tento program v podstatě rozvíjel programové prohlášení KSČM z jara 1990 (přetištěno v *Rudém právu*, 21. dubna 1990, s. 2).

54 DRDA – DUDEK, *Kdo ve stínu čeká na moc*, s. 39.

55 Viz úvodní slovo Jiřího Machalíka v *Dokumenty I. sjezdu Komunistické strany Čech a Moravy*, s. 4, respektive 10–11.

dokumentů byly podpořeny výzvy (například filozofa Ivana Svitáka) k větší spolupráci s ostatními levicovými subjekty v Československu. Svobodova snaha, aby k názvu KSČM byl připojen „dovětek“ Strana demokratického socialismu, ovšem i v Olomouci (stejně jako později) selhala.

Svoboda nebyl v úsilí o modernizaci strany osamocen. Byla tu především platforma Demokratická levice. Ta deklarovala, že ji podporuje 13 000 členů KSČ, ale její vztah k reformně naladěnému Svobodovi nebyl dobrý, což platilo vzájemně. Vrcholem roztržky v tomto směru byl radikální požadavek Demokratické levice na odstoupení Svobody a celého ÚV KSČM ze srpna 1991,⁵⁶ který pochopitelně nebyl vyslyšen.

Demokratická levice sehrála poměrně důležitou roli v diskusi o případné změně názvu strany. Postoj řady členů vedení ke změně názvu strany byl ale rezervovaný. Když se slovenští komunisté shodli na změně názvu strany na Komunistická strana Slovenska – Strana demokratickej ľavice (KSS-SDL), komentovala to KSČM ústy svého tehdejšího tiskového mluvčího Petra Vilhelma tak, že v KSČM panuje vnitrostranická demokracie, většina členské základny změnu názvu nechce a že ostatně „transformace KSČM v moderní levicovou sílu není záležitostí změny názvu a že ten procesu jejích dalších přeměn nebrání“.⁵⁷ Na zasedání ÚV KSČM 7. září 1991 bylo nakonec rozhodnuto konat o názvu strany vnitrostranické referendum. Toto rozhodnutí favorizovalo zachování stávajícího stavu, protože většina členské základny o zásadní transformaci nestála. Výsledky referenda, které probíhalo od poloviny října do konce prosince 1991, tyto předpoklady potvrdily. Na otázku „Jsem pro změnu názvu strany“ odpovědělo takřka 76 % z 291 783 hlasujících „ne“.⁵⁸ Ze zbylých 24 % byla další polovina pro jiný název, ovšem se zachováním slova „komunistická“ v názvu.⁵⁹ Byl tak zakonzervován název, který v symbolické rovině nadále účinně zabraňoval přemýšlet

56 Příčinou byla velmi alibistická reakce Svobody na puč v Moskvě, který označil za vnitřní věc Sovětského svazu a odmítl pučisty odsoudit tak, jak to udělala například SDL.

57 VILHELM, Petr: Proč KSČM nemění svůj název? *Naše pravda*, roč. 2, č. 5/1991, s. 1.

58 Hlasovací lístek byl přetištěn v periodiku *Naše pravda*, roč. 2, č. 76, 1991, s. 1. Výsledky byly oznámeny v *Naše pravda* roč. 3, č. 10, 1992, s. 8. Referenda se účastnilo 82,3 % tehdy registrovaných členů strany.

59 *Rudé právo*, 3. února 1992.

o rozsáhlejších změnách obrazu a politiky strany. Stoupenci Demokratické levice podobný vývoj tušili, neboť již v roce 1991 odešli z KSČM a přes Demokratickou stranu práce skončili nakonec vesměs v ČSSD.⁶⁰

Nezměněný název však v roce 1991 dráždil veřejnost a mohl být oprávněně vnímán jako překážka další politické expanzi strany. KSČM se proto snažila ukázat svou reformní tvář prostřednictvím spolupráce s jinými levicovými subjekty. Jenže ty o takovou spolupráci nestály,⁶¹ a tak se nakonec jako jediný partner ochotný se sblížovat projevilo malé politické hnutí Demokratická levice, založené v dubnu 1990 v Brně a reprezentované především Lotarem Indruchem. Hlavním cílem hnutí byla integrace československé levice včetně komunistů. V roce 1991 proto iniciovalo hnutí vznik Levicového sdružení ČSFR, což měla být platforma pro dosažení výše nastíněného cíle. Z vysokých ambicí nakonec zbyla jen spolupráce DL ČSFR a KSČM, která se materializovala v koalici Levý blok, o níž bude pojednáno v souvislosti s volbami 1992.⁶²

Rok 1991 byl ve znamení řady pokusů o reformování strany. Tyto pokusy však, ať už se to týkalo radikálnějších programových obměn, nebo otázky změny názvu strany, vyzněly vzhledem ke směřování většiny členské základny do ztracena. V podstatě ale pomohly najít argumentační prostor zastáncům ortodoxní linie, kteří v následujících dvou letech převzali iniciativu a upevnili neokomunistickou orientaci KSČM.⁶³ Na jednu stranu tak vyšli vstříc volání většiny členů a také

60 DRDA - DUDEK: *Kdo ve stínu čeká na moc*, s. 31.

61 V této době byla snad nejostřeji proti spolupráci ČSSD. Za jediný pokus o sblížení je možno označit dopis Jozefa Wagnera Jiřím Svobodovi, v němž v prosinci 1992 podpořil jeho reformní úsilí. Oficiální reakce ČSSD dávala tušit, že tato Wagnerova osobní iniciativa ke sblížení sociálních demokratů a komunistů není ještě v žádném případě na pořadu dne. KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 195.

62 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 113–114.

63 Neokomunismus charakterizoval Seán Hanley jako směr hledající „střední cestu, jež by uchovala komunistický charakter strany v jiné podobě, než hrubého protidemokratického neostalinismu“. HANLEY, Seán: *The Communist Party of Bohemia and Moravia after 1989: „Subcultural Party“ to Neocommunist Force?* In: BOZÓKI, András - ISHIYAMA, John T. (eds.): *The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe*. New York: M. E. Sharpe, 2002, s. 147; srov. tamtéž, s. 148–150. K pojetí KSČM jako neokomunistické strany i k alternativním pojetím srov. STRMISKA, Maxmilián: *The Communist Party of Bohemia and Moravia: A Post-Communist Socialist or a Neo-Communist Party?* *German Policy Studies / Politikfeldanalyse*, roč. 2, č. 2.

posílili jasnou a zřetelnou identitu strany a její protestní potenciál. Na druhou stranu tím komunistickou stranu dostali do politické izolace, z níž se striktně vzato i v současnosti stále ještě postupně vymaňuje. Určitou roli v tomto procesu oslabování ochoty k zásadnějším změnám mohla sehrát i společenská situace. Dne 11. prosince 1991 přijalo FS novělu trestního zákona, která obsahovala § 260, o propagaci hnutí směřujícímu k potlačení práv a svobod, v němž byl explicitně zmíněn kromě fašismu i komunismus. Jiří Svoboda si přišel na sako rudou hvězdu s nápisem *Ich bin kommunist* a zahájil na protest proti tomuto paragrafu hladovku. Účinnější však byla ústavní stížnost 83 poslanců KSČM, SĐL, Občanského hnutí, Hnutí za demokratické Slovensko, Klubu poslanců sociálně demokratické orientace, Křesťanské a demokratické unie – Československé strany lidové a Maďarského křesťanskodemokratického hnutí – Spolužití.⁶⁴

— KSČS a debaty o státoprávním uspořádání Československa, zánik KSČS

Ve státoprávních debatách se KSČM jednoznačně vyjadřovala za zachování společného státu Čechů a Slováků. Rovněž SĐL (byť její některé praktické kroky takovému postoji neodpovídaly, například podpora Deklarace svrchovanosti ze 17. července 1992) hovořila o „kooperující federaci“ jako ideálním řešení krize česko-slovenských vztahů. Po volbách v roce 1992 KSČM jednoznačně spolu s dalšími opozičními stranami žádala referendum, které by se vyjádřilo k myšlence rozdělení společného státu. Reálné řešení krize státoprávních vztahů však ani KSČM nenabídla.⁶⁵

Dynamice divergence obou částí ČSFR ostatně odpovídal i vývoj KSČS. KSČS byla sice federalizovanou podobou původní KSČ, nadále však v zásadě měla zůstat stranou jednotnou. V praxi ale probíhal

64 Paragraf 260 je v rozporu s mezinárodním právem. *Rudé právo*, 17. dubna 1992, s. 1.

65 RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Vyšehrad, 2012, s. 607. Poslanci Levého bloku a většina poslanců SĐL také hlasovali proti zákonu o zániku ČSFR. Tamtéž, s. 615–616.

vývoj v obou stranách této federace odlišně. Vztahy mezi KSČM a SĐL se rozvolňovaly a Rada federace se jevila v následujícím vývoji jako orgán, který neměl reálnou moc. Rozvolňovaly se i vztahy mezi poslanci obou stran, až byly v září 1991 na půdě FS vytvořeny dva poslanecké kluby.⁶⁶ Zároveň byla 28. srpna 1991 KSČS přejmenována na Federaci KSČM a SĐL, čímž došlo k formálnímu ukončení jednotné československé strany.⁶⁷ Tomuto vývoji však předcházela divergence, daná zejména transformací slovenské komunistické strany.

Ani v KSS neměli reformně orientovaní politici vyhráno automaticky. V průběhu podzimu 1990 ve straně působily dva názorové proudy: proreformní Platforma socialistické orientace a protireformní a neokomunistická Platforma komunistické obnovy KSS, která se, zjednodušeně řečeno, zablokovala v pozicích před listopadem 1989. Na sjezdu KSS v říjnu 1990 v Prešově se podařilo reformistům prosadit nový program a doplnění názvu KSS na KSS – Strana demokratické levice. V lednu 1991 pak byla vypuštěna první část názvu, čímž byla formálně dokončena proměna na SĐL. Vzhledem k nutnosti znovu se explicitně přihlásit do nové strany zůstali zastánci Platformy komunistické obnovy KSS mimo ni. ÚV KSS-SĐL tak vlastně narušil kontinuitu SĐL s KSS, což v pozdějším slovenském stranickém soupeření přineslo SĐL cenné politické body. Sociáldemokratizace mainstreamu strany také otevřela cestu ke spolupráci s dalšími stranami na slovenské levici. Když byl na 1. sjezdu SĐL, konaném 14.–15. 12. 1991 v Trenčíně, v čele strany potvrzen Peter Weiss, mohli delegáti konstatovat, že navzdory všem změnám zůstává ve straně zhruba 47 000 členů,⁶⁸ což byl další faktor konsolidující postavení strany. Reakcí neokomunistů bylo založení Svazu komunistů Slovenska a Komunistické strany Slovenska – 91, ale jejich politická role se omezovala na okraj slovenského stranického spektra 90. let.⁶⁹ Na 1. sjezdu SĐL však bylo také rozhodnuto opustit federaci KSČM a SĐL. Federace zanikla definitivně 7. dubna 1992.

66 Vystoupení ze společného klubu ohlásili poslanci SĐL 12. září 1991.

67 Název KSČS historií. *Rudé právo*, 29. srpna 1991, s. 1–2.

68 *Budování státu*, roč. II, č. 14, s. 4.

69 KOPEČEK, *Strana demokratické levice*, s. 104–106. K vývoji SĐL srov. také KOPEČEK, Lubomír: *Politické strany na Slovensku 1989 až 2006*. Brno: CDK, 2007, kapitola 6.

— KSČM a volby 1992, vytvoření předvolební koalice Levý blok

Na mimořádném sjezdu počátkem února 1992 v Nymburce KSČM vyhlásila výsledek vnitrostranického referenda a explicitně odmítla změnu svého názvu.⁷⁰ Bylo tedy potřeba hledat jiný zdroj přijatelnější značky pro nadcházející předvolební období. Vznik koalice Levý blok, tvořené KSČM a marginálním uskupením Demokratická levice ČSFR, před volbami 1992 nesl, jak už bylo naznačeno, jasné stopy snahy o pozměnění či vyspravení mediálního obrazu komunistů.⁷¹ Dohoda o koalici Levý blok byla podepsána 30. března 1992. Svým pojetím se jednalo o před i povolební koalici s tím, že na kandidátce Levého bloku bude dán prostor i nezávislým osobnostem a že se koalice bude snažit získat po volbách i další politické partnery.

KSČM kromě společného programu LB, nazvaného Lepší budoucnost pro naši zemi, vytvořila pro volby 1992 i vlastní program pod názvem evokujícím volební program z roku 1946 *Co chtějí komunisté? Volební program KSČM odmítl návrat před listopad 1989, ale také „[...] ke kapitalismu, tím méně ke kapitalismu dávno zašlé doby, který je nám v současnosti vnucován.“*⁷² Vedle obecných požadavků „demokracie pro všechny“ a plédování za zachování společného státu Čechů a Slováků se program opět zabýval zejména ekonomickými a sociálními otázkami. KSČM v něm tvrdě kritizovala ekonomickou reformu a zejména probíhající privatizaci (i když ne principiálně), proklamovala nutnost široké podpory zaměstnanosti, rozvoje venkova, státní podpory vzdělávání a výzkumu atd. Ve srovnání s programem z roku 1990 je dokument z roku 1992 ještě obecnější a umožňuje poměrně pružnou praktickou aplikaci.

70 Název nebude změněn. *MF Dnes*, 3. února 1992, s. 2.

71 Srov. FIALA, Petr – MAREŠ, Miroslav: KSČM a koalice Levý blok. *Politologický časopis*, roč. VI., č. 2/1999, s. 183–206. Účelovost tohoto spojení přiznal v roce 1993 ostatně i Jiří Svoboda. Jiří Svoboda si nepřestává šlapat na jazyk. *Naše pravda*, roč. 4, č. 20/1993, s. 1.

72 *Co chtějí komunisté? Volební program KSČM*, s. 1, dostupné na <http://old.kscm.cz/politika-kscm/volebni-program> [citováno 31. 3. 2020].

Tabulka č. 29: LB a SDE v parlamentních volbách 1992⁷³

	hlasů	%	mandátů
SL FS – české země	926 228	14,27	19
SN FS – české země	939 197	14,48	15
SL FS – Slovensko	446 230	14,44	10
SN FS – Slovensko	433 750	14,04	13
ČNR	909 490	14,04	35
SNR	453 203	14,70	29

Svoboda sice označil výsledky Levého bloku za „zjevný úspěch“,⁷⁴ sotva však mohl zastřít skutečnost, že se po volbách z hlediska parlamentní politiky ocitli poslanci LB na jedné lodi se Sládkovými republikány. Tyto dvě strany nebyly navzdory protestům zbývajících opozičních stran zastoupeny v předsednictvu ČNR a nebyly ani přizvány ke společné deklaraci českých politických stran vyjadřující 12. června 1992 podporu dalším jednáním ODS a HZDS o demontáži Československa.

— KSČM a série prezidentských voleb 1992

Mandát Václava Havla skončil 5. července 1992 a prezidentská volba ležela tedy na bedrech nově zvoleného FS. Navzdory předem avizovanému ostrému nesouhlasu HZDS zůstal Václav Havel nominovaný jako jediný kandidát. Vzhledem k zákazu majorizace při volbě však neprošel přes slovenskou část Sněmovny národů, a to ani ve druhém kole.⁷⁵ V dalších dvou volbách Havel již nekandidoval a Miroslav Sládek ani Jiří Včelař Kotas, kteří v druhé, respektive třetí volbě kandidovali, neuspěli.⁷⁶ Jak kdo hlasoval, zjistit nelze, ale je pravděpodobné, že poslanci LB Václava Havla nepodpořili.

Pro volbu první české hlavy státu navrhl Levý blok vlastní kandidátku Marii Stiborovou, poslankyni a v „civilním“ životě odbornici na biochemii. Marie Stiborová získala ve volbě, která „proslula“ zejména výpady

73 KREJČÍ, *Kniha o volbách*, s. 261, 262–263.

74 Upřímně děkuji našim voličům. *Naše pravda*, roč. 3, č. 44/1993, s. 1.

75 V prvním kole neprošel ani přes SL, ve druhém již ano.

76 RYCHLÍK, *Rozpad Československa*, s. 287–289.

republikánských poslanců proti Václavu Havlovi, 49 hlasů, což bylo více, než jakou měl sílu poslanecký klub LB. Bezesporu k tomu napomohlo image Stiborové jako reformně orientované komunistky, ostatně pravdivé. Spolu s Jaroslavem Ortmanem stanula Stiborová v čele skupiny poslanců, kteří v srpnu 1993 zaregistrovali stranu Levý blok, v letech 1993–1995 pak byla její předsedkyní.

— KSČM a zánik federace

Postoje KSČM a SDL k dalšímu osudu Československa nebyly totožné. Obě strany deklarovaly podporu dalšího soužití obou národů v jednom státě, ale konkrétně si podobu tohoto státu představovaly odlišně. Symptomatické pro rozchod postojů KSČM a SDL bylo, že zatímco SDL podpořila vládní prohlášení Stráského federální vlády, většina poslanců LB hlasovala proti a část se jich zdržela.⁷⁷

LB dokonce navrhl vlastní, alternativní verzi české ústavy, ale podobně jako další návrhy opozičních stran neměla tato iniciativa šanci na úspěch. Podílela se však také na připomínkování návrhu ústavy v ústavněprávním výboru ČNR, což se následně projevilo i v hlasování poslanců LB. V rozpravě v ČNR k textu ústavy, která se konala 16. prosince 1992, sice vznesli i poslanci LB řadu pozměňujících návrhů, konečný hlas klubu však ústy Jaroslava Ortmana „s výhradami [...] patřil ústavě.“⁷⁸ Proti nakonec hlasoval jen Vratislav Votava⁷⁹ a dva poslanci LB se zdrželi. Vzhledem k tomu, že LB požadoval v jednom ze svých pozměňovacích návrhů jednokomorový parlament, nepodpořili jeho

77 V rozpravě před hlasováním vysvětlil Mečl negativní postoj LB zejména nesouhlasem se státoprávním programem vlády, vedoucím k rozdělení státu. Stenoprotokol 2. společné schůze SL a SN FS, 16. července 1992, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1992fs/slsn/stenprot/002schuz/s002009.htm> [citováno 31. 3. 2020].

78 Stenoprotokol 10. schůze ČNR, 16. prosince 1992, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1992cnr/stenprot/010schuz/s010010.htm> [citováno 31. 3. 2020].

79 Tento poslanec, zvolený za LB, náležel k anarchisticky orientované Levé alternativě. K tomu srovnej BASTL, Martin: *Radikální levice v České republice. Devadesátá léta dvacátého století*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2001, s. 11–15.

poslanci v únoru 1993 myšlenku obsazení Senátu poslanci zvolenými do českých částí FS.

— KSČM v opozici: stabilizace vedení, prostějovský sjezd, dominance neokomunistů a zánik Levého bloku

Poněkud ve stínu státoprávních debat probíhala stále vyostřenější debata uvnitř KSČM o novém směřování a identitě strany. Další integrační pokusy na levici v rámci Levého bloku se ukázaly jako neúspěšné. Dne 19. září 1992 byla sice v Ostravě podepsána dohoda o spolupráci v rámci LB, ale kromě KSČM byl seznam signatářů a pozorovatelů sbírkou marginálních straniček a hnutí.⁸⁰ KSČM se tak mohla soustředit na řešení vnitřního napětí. Jakou cestou se vydala, ukázal již její druhý sjezd.

Tak přijal II. (řádný) sjezd KSČM, konaný na Kladně ve dnech 12. až 13. prosince 1992, nový program, který se vrátil ke komunismu jako cíli a který daleko více konvenoval většinovému postoji členské základny. Kladenský program odmítl jak reálný socialismus, tak kapitalismus. Poměrně razantně také odmítl podobu ekonomických reforem, které byly v té době implementovány. KSČM se měla podílet na „[h]ledání alternativních tendencí [...] nového rozvoje komunistického a socialistického hnutí v souladu s nejlepšími tradicemi těchto hnutí i se světovými civilizačními trendy“. Ultimativní cíl své politiky ovšem vzhledem k době pojmenovala spíše nepřímě: „Hnutí, jehož je KSČM součástí, usiluje o svobodný, všestranný, harmonický rozvoj každého lidského jedince, který by vedl k rozvoji společnosti a současně byl jím zprostředkován. Z ideálu takového univerzálního lidského společenství odvozuje také svůj název – komunistická strana.“ A dále: „Programovým cílem KSČM je vybudování moderní socialistické společnosti [...]“⁸¹ Jiří Svoboda byl sice kladenským sjezdem ve funkci předsedy potvrzen,⁸²

80 Seznam v koalici Levý blok je širší. *Naše pravda*, roč. 3. č. 74/1992, s. 1.

81 Program KSČM (přijatý II. sjezdem na Kladně v prosinci 1992), dostupný na http://www.sds.cz/docs/prectete/e_kolekt/pr_ks_92.htm [citováno 31. 3. 2020].

82 Jistě tomu napomohl i nikdy nevyjasněný atentát, který na něj byl krátce před sjezdem spáchán a který znemožnil jeho osobní přítomnost na Kladně. Původně totiž

ale jeho zástupcem byl zvolen Miroslav Grebeníček, jehož ochota k zásadním změnám byla nulová a jehož projev na sjezdu shrnoval obsahově i rétoricky posun KSČM k ostré kritice vládní politiky.⁸³ Vedení strany naznačilo čtyři alternativní scénáře dalšího vývoje KSČM, počínaje zákazem strany, radikální sociáldemokratizací strany přes fragmentaci strany do více subjektů různých variant levicové orientace, „dobrovolné rozpuštění KSČM a přechodu členské základny do jiných stran“ až po fundamentalistické lpění na obhajobě poměrů před listopadem 1989. Jako nejschůdnější však vedení KSČM vyhodnotilo variantu oslabení ideologie a posílení sdílených zájmů členů a voličů jako základu pro další politické působení.⁸⁴ Nakonec, jak uvidíme, měla tato alternativa z hlediska pozdějšího vývoje racionální jádro, i když bez onoho momentu fundamentální deideologizace.

Ani po kladenském sjezdu Svoboda ideu modernizace KSČM nepustil. V únoru 1993 představil materiál *Strana na rozcestí*, v němž zhodnotil současnou ekonomickou situaci jako kritickou a za východisko viděl vytvoření široké levostředové vlády. Samozřejmě měla být součástí takového vývoje i komunistická strana, ovšem pod jiným názvem. Označení „komunistická“ považoval Svoboda za ideologicky neadekvátní a neodpovídající měnícím se mezinárodním podmínkám, ve kterých by strana „radikální levice“ měla působit (například při sblížení se Socialistickou internacionálou). Jiří Svoboda nabídl postupně tři varianty změny názvu strany (Strana demokratického socialismu, Strana radikální levice, Strana demokratické levice).⁸⁵

Na zasedání ÚV KSČM 6. března 1993 však Svoboda příliš pochopení pro změnu názvu a dokončení proměny strany nenalezl. Napadli ho nejen předvídatelní protivníci z platformy Za socialismus, ale například i jeho dosavadní spojenec Miloslav Ransdorf. Vyhrocená diskuze

kromě Svobody aspirovalo na funkci předsedy KSČM sedm dalších kandidátek a kandidátů, počínaje reformně orientovanou Marií Stiborovou a konče ortodoxním Václavem Papežem.

83 Projev přetištěn v *Dokumenty II. sjezdu Komunistické strany Čech a Moravy*, účelová publikace ÚV KSČM, s. 1–6. Ke Klausově vládě však byl mimořádně kritický i projev J. Svobody, který delegáti slyšeli z magnetofonového záznamu. Projev byl přetištěn tamtéž, s. 35–36.

84 Tamtéž, s. 7–8.

85 SVOBODA, Jiří: *Strana na rozcestí. Naše pravda*, roč. 4, č. 9/1993, s. 2.

pokračovala i na dalším zasedání ÚV 27. března, na němž Grebeníček vyzval Svobodu k rezignaci s tím, že jeho politika rozvrací stranu. Grebeníček takticky odsoudil jak neostalinyisty typu Miroslava Štěpána, tak reformisty, a zaujal pozici mluvčího vyjadřujícího názory tradicionalistického mainstreamu strany.⁸⁶ Jako východisko z krize byl svolán sjezd strany, který měl personální a politické otázky vyřešit. Na zasedání ÚV KSČM 27. března 1993 byla také pod vedením Václava Čady vytvořena komise, která zkoumala stanoviska okresních organizací strany. Z 85 okresních organizací KSČM se 52 vyslovilo proti změně názvu, 29 pro a 4 požadovaly název zdvojený či neměli jednotné stanovisko.⁸⁷

Svoboda, který si uvědomoval marginalitu své pozice, ještě před prostějovským sjezdem rezignoval na svou funkci i na její obhajobu a zanechal tak fakticky veškerého politického působení.⁸⁸ Na III. sjezdu KSČM, který se konal 26. června 1993 v Prostějově, byl Grebeníček zvolen předsedou strany. Místopředsedy byli na zasedání ÚV KSČM zvoleni Václav Exner, Zdeněk Klanica a Miloslav Ransdorf. Jako programový základ byl potvrzen kladenský program, změna stanov zamezila do budoucna činnosti frakcí,⁸⁹ což se netýkalo jen reformátorů, ale i platformy Za socialismus.⁹⁰

Prostějovský sjezd učinil konec pokusům o zásadnější reformu. KSČM zůstala věrna nejen svému názvu, ale i poměrně radikální pozici vůči probíhajícím změnám a zakonzervoval se personální i politický obzor strany. Byla zvolena „strategie levicového ústupu“.⁹¹ V průběhu

86 KOUDA, Jiří - ADAMIČKOVÁ, Naďa: Svoboda a Mečl označeni za „škůdce strany“, ale zůstávají ve funkcích. *Rudé právo*, 29. března 1993, s. 1–2.

87 Zprávu komise viz in: *Dokumenty III. sjezdu KSČM*, účelová publikace ÚV KSČM, s. 19.

88 V roce 1997 vstoupil Svoboda do ČSSD, ovšem bez výraznějšího politického významu. KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 201.

89 Podle vnitrostranického průzkumu z podzimu 1992 se ostatně k nějaké frakci hlásila jen pětina respondentů a řada z nich navíc uváděla příslušnost k frakci, která ani neexistovala. FIALA - MAREŠ: *KSČM a koalice Levý blok*, s. 194.

90 Ze strany byl Štěpán opětovně vyloučen, později založil Lidovou unii národní a sociální záchrany a podílel se na činnosti Strany československých komunistů. FIALA a kol., *Komunisté a jejich strany*, s. 1429–1431.

91 K tomuto pojmu srov. HANDL, *Transformace komunistické strany*, s. 101–104. Nový předseda strany Grebeníček ostatně přirovnal komunisty k „obrozencům“, kteří působí v zemi, „kde je jeden z nejpravicejších a nejkonzervativnějších režimů

druhé poloviny roku 1993 sice KSČM postihl další odliv části členské základny, na začátku roku 1994 však stále disponovala pro ostatní strany nedosažitelnou masou zhruba 212 tisíc členů.⁹² Cenou za vnitřní konsolidaci v duchu většinového názoru tradicionalisticky orientované členské základny sice byla izolace v rámci českého stranického a parlamentního systému, avšak KSČM mohla těžit ze stability „tvrdého jádra“ členů, voličů a sympatizantů a stále více také z pozice jediné skutečné protestní strany, „nezatížené“ polistopadovým vládnutím, což se logicky zvýraznilo po nástupu levicové Zemanovy vlády koncem 90. let. Na pozice, které strana zastávala v dalším čtvrtstoletí tak bylo „zaděláno“ již počátkem 90. let.

v Evropě“. Viz dále Víme, co jsme společnosti dlužni, ale máme vůli jít kupředu. *Naše pravda*, roč. 4, č. 27/1993, s. 3.

92 KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 201.

2. Organizační struktura KSČ a situace uvnitř strany

Změny v počtu členů

Proměna charakteru a postavení komunistické strany na počátku devadesátých let 20. století těsně souvisela i s proměnou charakteru členské základny. Poslední „předlistopadový“ údaj o počtu členů KSČ z 1. října 1989 udával 1 617 683 členů a 79 882 kandidátů členství (celkem 1 697 745).¹ To se ovšem týkalo celé federace – jelikož počet členů a kandidátů KSS činil ve stejné době 451 445,² v české části federace tak bylo 1 246 300 členů a kandidátů KSČ. Listopadové události spustily jak rychlý, tak dlouhodobý proces spojený s poklesem počtu členů. Jeho dynamika byla největší v prvním roce, postupem doby slábla, nicméně nezastavila se. Na konci března 1990 měla strana na území České republiky zhruba 790 000 členů.³ Mezi listopadem 1989 a 30. červnem 1990 ztratila přes půl milionu členů, takže krátce po prvních svobodných volbách 1990 bylo jejími členy 756 120 občanů ČR.⁴ Dáme-li tuto informaci do kontextu s volebními výsledky strany a vyjdeme-li z předpokladu, že člen strany ji současně volil, zjistíme, že její volební úspěch stál ze třech čtvrtin na organizovaných členech.

1 Z prvního dne sjezdového jednání. *Rudé právo*, 22. prosince 1989, s. 2.

2 *Dokumenty zjazdu KSS-SDL*, interní materiál KSS-SDL, Bratislava, 1990, s. 19.

3 GROSPÍČ, Stanislav: *Dvacet let Komunistické strany Čech a Moravy*, dostupné na <https://www.parlamentnilisty.cz/politika/obce-volicum/Grospic-KSCM-Komuniste-vedeli-co-prijde-162465> [citováno 31. 3. 2020].

4 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 102.

Pokles na Slovensku byl ve stejné době dramatičtější - v období 1989-1990 se počet členů KSS snížil ze 451 445 na 194 396⁵ - tedy na 43 %. Na konci roku 1991, když se v Trenčíně konal první sjezd Strany demokratické levice, se do „nové“ strany, jež formálně zrušila návaznost na KSS, zaregistrovalo cca sedmačtyřicet tisíc členů,⁶ tedy deseti-na předlistopadového stavu.⁷

Za dalšího čtvrt roku - k datu konání 1. sjezdu KSČM, tedy k 13. až 14. říjnu 1990, měla strana 562 529 členů.⁸ Strana tak přišla o dalších téměř dvě stě tisíc členů. Za následujících čtrnáct měsíců se počet členů snížil o dalších dvě stě tisíc, takže k 1. lednu 1992 měla KSČM 355 045 členů.⁹ Nicméně právě zde se výrazně zpomaluje dynamika poklesu, takže za další rok ztratila strana „jen“ necelých šestatřicet tisíc členů. K 1. lednu 1993 měla 319 104 členů.¹⁰

Z počátku devadesátých let máme také informace o sociálním a územním rozvrstvení členské základny. Dílčí sociální charakteristiky udává *Zpráva ÚV KSČM o činnosti strany od 1. sjezdu KSČM, z roku 1992*. Týká se pouze 57 734 členů (cca 16 % všech) z 12 okresů, jež zpracovávaly členskou evidenci elektronicky.

5 *Dokumenty zjazdu KSS-SDL*, s. 19.

6 KOPEČEK, *Strana demokratické levice 1989-2002*, s. 106.

7 Jen pro srovnání, čeští a moravští komunisté se na desetinou stavu roku 1989 dostali až v roce 2001, kdy měli 120 673 členů. LINEK, Lukáš: České politické strany a jejich členové. K postupné proměně charakteru členství. In: KABELA, Jiří - POTUČEK, Martin - PRÁZOVÁ, Irena - VESELÝ, Arnošt (eds.): *Rozvoj české společnosti v Evropské unii I - Sociologie, prognostika a správa*. Praha: Matfyzpress, 2004, s. 174-192.

8 Tento údaj odvozujeme z informací *Dokumenty II. sjezdu KSČM*; kde se uvádí, že od I. sjezdu došlo k poklesu o 207 484 členů.

9 *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 16. Setkáváme se i s odlišnými údaji - nicméně v řádu desítek, např. 354 545 (FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 113), 354 549 (FIALA a kol., *Komunisté a jejich strany*, s. 1418).

10 *Dokumenty III. sjezdu KSČM*, s. 14-18.

Tabulka č. 30: Věková struktura vzorku členů KSČM k 1. 1. 1992¹¹

Podíl členů (v %)	
18–35 let	6,8
36–40 let	7,5
41–50 let	18,6
51–60 let	15,5
nad 60 let	51,6
	100,0

Představitelé strany si uvědomovali problémy plynoucí ze skutečnosti, že nadpoloviční většina členů je důchodového věku, přičemž nad 50 let měly více než dvě třetiny členů. Žádnou účinnou strategii, jež by se s tímto fenoménem snažila vyrovnat, ale strana neformulovala.

Poměrně výrazné zastoupení měly mezi členskou základnou ženy – ve vzorku oněch dvanácti okresů představovaly ženy téměř dvě pětiny členů – 39,6 %.

Co se délky členství ve straně týče, na začátku roku 1992 byl v tomtéž vzorku okresů největší podíl členů, kteří do strany vstoupili mezi lety 1945 a 1948 (37,4 %). V prvním normalizačním desetiletí 1971–1980 vstoupilo do strany 18,2 % členů, po roce 1990 0,5 %.

Následující tabulka udává zaměstnání členů strany (důchodci nejsou zohledněni).

Tabulka č. 31: Profese vzorku členů KSČM k 1. 1. 1992¹²

Podíl členů (v %)	
dělnické profese	21,0
THP a administrativní pracovníci	14,9
učitelé	2,1
pracovníci služeb	0,9
vědečtí pracovníci	0,8
střední zdravotnický personál	0,5
lékaři	0,2
kulturní a umělečtí pracovníci	0,1

11 *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 17.

12 *Tamtéž*.

Vedle poloviny důchodců dominovali straně dělníci a administrativní pracovníci.

Co se týká územního rozložení členstva, údaje jsou k 1. lednu 1993, a to podle krajů (jedná se o krajské členění z roku 1960).

Tabulka č. 32: Rozložení členů KSČM podle krajů k 1. 1. 1993¹³

	Počet členů (abs.)
Praha	34 250
Středočeský region	46 442
Jihočeský region	23 289
Západočeský region	29 420
Severočeský region	31 800
Východočeský region	35 064
Jihomoravský region	63 209
Severomoravský region	55 630
Celkem	319 104

Komunisticky početně nejsilnější region tak představovala jižní Morava. Oba moravské kraje představovaly 37,24 % členstva, což v zásadě odpovídalo i poměru počtu obyvatel. Srovnáme-li podíl obyvatel kraje a podíl členů KSČM, všimneme si pozoruhodné vyrovnanosti – nejvíce nadměrně reprezentovaný, můžeme-li vůbec toto sousloví použít, byl kraj Jihočeský (10,7 % obyvatel ČR, 14,6 % členů KSČM), nejméně reprezentovaný pak kraj Severomoravský (19,1 % obyvatel ČR, 17,4 % členů KSČM).

— Proměny organizační struktury komunistické strany, vznik a institucionalizace frakcí

Komunistická strana Československa byla v polistopadovém období prohlášena za politickou stranu podle zákona č. 15/1990 Sb., o politických stranách, a to podle § 9, odst. 1, který vyjmenovával existující strany a prohlásil je za jsoucí v souladu s tímto zákonem a přiznal jim právní

13 *Dokumenty III. sjezdu KSČM*, s. 14–18.

subjektivitu.¹⁴ Dne 28. srpna 1991 KSČM změnila svůj název na Federaci Komunistické strany Čech a Moravy a Strany demokratické levice. Při zániku stranické federace byl výmaz ze seznamu politických stran a hnutí proveden federálním ministerstvem vnitř 23. dubna 1992. Veškerý majetek a závazky Federace Komunistické strany Čech a Moravy a Strany demokratické levice přešly na právní nástupce, Komunistickou stranu Čech a Moravy se sídlem v Praze a Stranu demokratické levice se sídlem v Bratislavě.¹⁵

Hlavní vnitroorganizační proměnou bylo ukončení územně-organizační asymetrie, kdy byla na konci března 1990 ustavena Komunistická strana Čech a Moravy, a to jakožto územní organizace KSČ v České republice.¹⁶ Vznik územní organizace strany byl jedním z požadavků pražského jara 1968; následně se volání po něm utlumilo, aby se znovu připomnělo koncem osmdesátých let. Ještě před listopadem 1989 byl vytvořen Výbor pro stranickou práci v ČSR, který ale nesplnil naděje do něj vkládané.¹⁷

První organizační dokument přijala KSČM na svém I. sjezdu v říjnu 1990. Ten stanovoval, že strukturu KSČM tvoří základní články, okresní (oblastní a jim na roveň postavené organizace) a ústřední orgány strany.

Co se týče základní úrovně, byl řád, který suploval stanovy, značně benevolentní – připouštěl podobu základních organizací, klubů a sdružení, a to podle bydliště nebo pracovního zařazení – je zde jasný pozůstatek někdejších závodních organizací KSČ. Základní články si přitom mohly samy rozhodnout o vlastní vnitřní struktuře. Obecná pravidla byla uvozena slovem „zpravidla“ – jednou ročně členská schůze, volba předsedy a výboru, 1–2 členové kontroly hospodaření.

Okresní (oblastní) úroveň již byla jasnější – ctění územně správního uspořádání, okresní konference scházející se zpravidla za rok či dva.

14 Zákon č. 15/1990 Sb. z 23. ledna 1990, o politických stranách. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky*, roč. 1990, částka 4, s. 40.

15 HULÍK, Milan: *PRÁVO: KSČM právně neexistuje*, dostupné na http://neviditelnypes.lidovky.cz/pravo-kscm-pravne-neexistuje-djb-/p_spolecnost.asp?c=A110228_195132_p_spolecnost_wag [citováno 31. 3. 2020].

16 *Usnesení ustavujícího sjezdu Komunistické strany Čech a Moravy*, 31. 3. 1990.

17 *Rudé právo*, 2. dubna 1990, s. 1–3.

V čele okresní organizace stál předseda okresního výboru. Okresní výbor řídil práci okresní organizace v době mezi konferencemi. Ve statutárních městech mohly existovat městské organizace strany, o postavení a působnosti rozhodovaly samy.

Krajská úroveň neexistovala. Na celostátní úrovni měl o všem zásadním rozhodovat sjezd, scházející se zpravidla za 1–2 roky. Delegáti sjezdu, vzeší z okresních konferencí, volili předsedu strany a předsedu ústřední revizní komise. Sjezd rovněž delegoval dvanáct zástupců do rady federace komunistických stran.

Nejmocnějším orgánem v období mezi sjezdy byl ústřední výbor, složený z nominantů z okresních konferencí, z klubu komunistických poslanců v ČNR a ze zástupců politické reprezentace zvolených přímo sjezdem. Ze svého středu volil výkonný výbor, místopředsedy a tajemníka ÚV.¹⁸

Jako právnická osoba vznikla KSČM až 28. listopadu 1990, a to podle zákona č. 15/1990 Sb., o politických stranách, kdy byla zapsána do seznamu politických stran a politických hnutí a kdy zákonem vyžadované stanovy nahradil zmíněný organizační řád.

Dvouleté období mezi I. a II. sjezdem bylo do značné míry obdobím stabilizace organizační struktury. Vnitrostranické síly, zvláště okresních organizací, se musely vypořádat s procesem navrácení majetku strany „lidu ČSFR“, což „objektivně zúžilo prostor“, jak čelit živelnosti vývoje strany, a „mělo za následek i mnohdy ‚zbytečný‘ úbytek členů strany a v některých místech i plošně nevyrovnané rozmístění základních článků“.¹⁹

Stanovy schválené na II. sjezdu sice na jedné straně organizačně navazují na předchozí organizační řád, na druhé straně ale reagují na turbulence uplynulé doby. Stanovy zakotvují (stejně jako organizační řád z I. sjezdu) možnost činnosti názorových proudů a platforem, což bude za půl roku jednou z hlavních náplní III. sjezdu.

Základní organizace (ZO KSČM) už měly podle stanov z roku 1992 pouze územní charakter, jsou tvořeny alespoň pěti členy; pro menší počet členů nabízely model stranické skupiny či důvěrníka. Členská schůze se měla scházet nejméně jednou za čtvrt roku a měla nejvíce

18 *Dokumenty I. sjezdu Komunistické strany Čech a Moravy*, s. 24–30.

19 *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 20.

pravomocí. Předseda ZO KSČM nebyl volen členskou schůzí, ale výbo-rem. Mezi základní a okresní úrovní připouštěly stanovy možnost existence okrskových, místních, městských či jiných orgánů; jejich podoba nebyla předem určena.

Okresní organizace KSČM respektovaly územně správní členění. Zá- sadní otázky řešila okresní konference, scházející se zpravidla jednou za dva roky. Tato konference volila předsedu okresní organizace. Podo- ba výkonného orgánu nebyla přesně stanovena, záležela na vůli okresní konference. Tento výkonný orgán řídil činnost okresní organizace v do- bě mezi konferencemi. V zásadě mohl být volen jak přímo konferencí, tak pouze konferencí potvrzován z nominantů základních organizací. V čele výkonného orgánu stál okresní výbor, složený z předsedy a dal- ších funkcionářů (např. místopředseda, tajemník ekonom) – šlo o obdo- bu někdejšího sekretariátu. Podobně jako mohl existovat mezistupeň mezi úrovní základní a okresní, mohl vzniknout mezi okresem a ústře- dím – v podobě regionální, oblastní, zemské – přičemž pravomoci by jim delegoval ÚV KSČM. V době mezi I. a II. sjezdem existovala Rada pro Moravu a Slezsko, jejíž činnost byla oceňována především moravskými okresními konferencemi.²⁰

Na ústřední úrovni zůstal nejmocnějším orgánem sjezd, scházející se jednou za dva roky a volící předsedu a místopředsedu KSČM a kon- stituující ÚV KSČM. Ústřední výbor se scházel nejméně jednou za čtvrt roku, volil a odvolával další místopředsedy a tajemníky ÚV KSČM, stej- ně jako svůj výkonný výbor. Na žádost nejméně poloviny okresních or- ganizací mohl odvolat předsedu či místopředsedu a zvolit jiného.²¹

Prostějovský sjezd v roce 1993 stanovy (a organizační strukturu) v několika bodech upravil. Z okresní úrovně byl odstraněn nejasný člá- nek výkonného orgánu okresní konference, v době mezi jejím konáním okresní výbor, čímž se situace zpřehlednila. Zůstala možnost zvolit si předsednictvo (příp. výkonný výbor) OV KSČM. Na nejvyšší úrovni do- šlo ke zrušení práva sjezdu volit jednoho místopředsedu – nově byli všichni místopředsedové bez rozlišení voleni ÚV KSČM. Zcela vyškrt- nuty byly pasáže o možnosti působení frakcí a názorových skupin.²²

20 Tamtéž, s. 23.

21 Tamtéž, s. 65-74.

22 *Dokumenty III. sjezdu KSČM*, s. 20-28.

— Neúspěšné pokusy o sociáldemokratizaci strany, soupeření frakcí

Fakticky celé období 1989–1993 lze také interpretovat jako období pokusu (jen obtížně hodnotiti, do jaké míry reálného) změnit komunistickou identitu strany a reformovat ji při zachování jejího levicového charakteru. Pro tyto pokusy se používá označení „pokus o sociáldemokratizaci“. Velmi těsně byly tyto snahy spojeny s působením předsedy Jiřího Svobody, který se k tomu ostatně přihlásil ve svém oznámení nekandidovat na předsedu na III. sjezdu.²³ Stejně tak byly spojeny s působením řady platforem a názorových proudů, z nichž většina postupně stranu opustila (viz níže). Pokusy o sociáldemokratizaci byly ukončeny zřetelným předělem – III. sjezdem.

Mezi lety 1990–1992 se ve straně vyprofilovaly tři až čtyři názorové proudy:²⁴

1) tradicionalistický, který kladl důraz na kontinuitu; reprezentován byl Marxisticko-leninskými kluby;

2) sociálnědemokratický, který rozhodně usiloval o přerušeni kontinuity s minulým vývojem; byl reprezentován skupinou Demokratická levice v KSČM; i když odešli její reprezentanti z ÚV KSČM, nezmizela její podpora ve straně;

3) specificky navazující na teoreticko-metodologické zdroje a obračející se k přítomnosti a budoucnosti; reprezentoval jej Samosprávný klub reformistů;

4) Demokratické fórum komunistů (viz níže), jehož někteří představitelé postupně splynuli s pragmatickou politikou vedení KSČM.

Názorové proudy měly odlišné zázemí a odlišný vliv ve straně. Některé v průběhu času zcela zanikly, například zelená platforma. Platformy mezi sebou nekomunikovaly. Přes ojedinělá setkávání „nebyl nalezen a prosazen účinný způsob vzájemné inspirace a zhodnocování práce platforem“.²⁵ Relativně rozvinutou strukturu mělo Demokratické fórum komunistů, marxisticko-leninský proud ji budoval. Před

23 *Haló noviny*, 26. června 1993, s. 1.

24 Jde o typologii převzatou ze Zprávy o činnosti ÚV KSČM o činnosti strany od I. sjezdu KSČM. In: *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 25.

25 *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 25.

II. sjezdem strana uvažovala o tom, že je třeba problematiku platformem a názorových proudů jasně zakomponovat do stanov, vytvořit podmínky pro jejich činnost na základě územního principu a přiznat jim statut základních organizací. K tomuto kroku, který by fakticky znamenal naprosté názorové rozštěpení strany, ale již nedošlo, naopak, existence platformem a názorových proudů byla v roce 1993 ukončena, a to včetně soupeření jejich představitelů.

Podle sociologického výzkumu z podzimu 1992 se kladně k možnosti existence platformem vyjádřilo 72 % dotázaných, nicméně za stoupence některých z nich se označilo pouze 20 % dotázaných. K marxisticko-leninskému proudu se přihlásily 4 % dotázaných, k Demokratickému fóru komunistů 1 %, k Samosprávnému klubu komunistů 0,2 %.²⁶

— Secese reformistů

Celý počátek devadesátých let se nesl ve znamení secesí různě silných a vlivných skupin, přičemž k těm nejvýznamnějším došlo až po skončení sledovaného období. K první secesi došlo 27. listopadu 1989, kdy se odštěpilo Demokratické fórum komunistů, distancující se od stávajícího vedení strany. Není však jasné, zda nešlo pouze o neúspěšný „krycí manévr“ z doby, kdy nebylo zřejmé, zda KSČ nebude zakázána.²⁷ Z tohoto uskupení vzniklo na začátku roku 1990 Československé demokratické fórum, které se zúčastnilo i parlamentních voleb, v nichž ale skončilo mezi poraženými s mizivou podporou.²⁸

Ve chvíli, kdy bylo zřejmé, že referendum o změně názvu strany, v němž se koncentrovaly naděje reformistů, nebude úspěšné, opustili stranu reformisté z platformy Demokratická levice. Ve spojení s bývalými členy Československé strany socialistické a Nezávislé levice založili Demokratickou stranu práce (DSP). Počátkem roku 1992 se DSP bez

26 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 121.

27 Srov. tamtéž, s. 93–94.

28 Ve volbách do Sněmovny lidu Federálního shromáždění získala 22 866 hlasů (0,32 %), Sněmovny národů 32 044 hlasů (0,44 %) a do České národní rady 23 659 (0,33 %). Ve volbách do ČNR skončila jako poslední. Srov. Volby.cz – dostupné na <https://www.volby.cz/> [citováno 31. 3. 2020].

změny názvu sloučila s výše zmíněným Československým demokratickým fórem. Díky předvolební spolupráci s Hnutím za samosprávnou demokracii – Společností pro Moravu a Slezsko a Liberálně sociální unií získala DSP parlamentní zastoupení skrze tři poslance.

K závěrečnému kolu secesí došlo v souvislosti s výsledky III. sjezdu KSČM. Dne 12. července 1993 vznikla Strana demokratické levice (SDL) – formálně sice přeregistrací Demokratické levice,²⁹ fakticky ovšem odchodem reformistických poslanců KSČM, nesouhlasících s Grebeníčkovým kurzem ve vedení strany. Předsedou SDL se stal bývalý místopředseda KSČM Josef Mečl. S SDL se koncem roku 1993 sloučila Demokratická strana práce.

Vedle SDL vznikla v létě 1993 strana Levý blok (LB), jež byla zaregistrována 18. srpna 1993. Měla obdobný charakter jako SDL – tedy strana bez členského zázemí, zato s parlamentní reprezentací. Také ideově (postkomunistický profil) šlo o obdobu SDL; těsnější spolupráci bránily pouze osobní spory (mezi její čelné představitele patřili J. Ortman a M. Stiborová).³⁰ Poté, co obě strany propadly ve volbách 1996 (LB získal 1,4 % hlasů, SDL jen 0,13 %), se v roce 1997 sloučily a přejmenovaly na Stranu demokratického socialismu.³¹

Došlo také k secesím „zleva“, které vyústily ve vznik Komunistické strany Československa, ale to už je příběh poloviny devadesátých let.³²

29 Šlo o odlišný subjekt, než byla výše zmíněná platforma uvnitř KSČM. Demokratická levice vznikla v dubnu 1990 jako samostatná strana, která ale byla po celou dobu své existence marginální jak vlivem, tak počtem členů. FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 113–114.

30 Jediným faktickým úspěchem LB však bylo založení poslaneckého klubu a fakt, že inkasoval část státního příspěvku namísto KSČM. DRDA – DUDEK: *Kdo ve stínu čeká na moc*, s. 33–34. K exkomunistickým stranám srovnej FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 259–272; PŠEJA, Pavel: *Stranický systém České republiky. Politické strany a jejich vývoj 1989–1998*. Brno: CDK a ISPO, 2005, s. 103–108.

31 FIALA a kol., *Komunisté a jejich strany*, s. 1427–1428.

32 Viz například Bastl, Martin – Mareš, Miroslav – Smolík, Josef – Vejvodová, Petra: *Krajní pravice a krajní levice v ČR*. Praha: Grada, 2011, s. 36–41.

— Sjezdy

Ve sledovaném období mezi závěrem roku 1989 a polovinou roku 1993 proběhlo v rámci KSČ(S) a KSČM celkem sedm sjezdů. I toto nezvykle vysoké číslo dokládá, jak výjimečná a neklidná doba to pro komunistickou stranu byla. Jednalo se (v chronologickém pořadí) o: Mimořádný sjezd KSČ v prosinci 1989, ustavující sjezd KSČM v březnu 1990, I. sjezd KSČM v říjnu 1990, 18. sjezd KSČS v listopadu 1990, mimořádný sjezd KSČM v únoru 1992, II. sjezd KSČM v prosinci 1992 a III. sjezd KSČM v červnu 1993.

Z hlediska dlouhodobé kontinuity nejvíce vybočuje hned první z nich, mimořádný sjezd z 20.-21. prosince 1989. Na tomto sjezdu, probíhajícím v pražském Paláci kultury, jehož se zúčastnilo 1 530 delegátů (z toho 13 % žen, 31,4 % dělníků, 68,9 % vstoupilo do KSČ po roce 1970),³³ proběhla první skutečná volba lídra strany od roku 1929, volba, jež nebyla formální. O nově zřízený post předsedy se ucházeli čtyři kandidáti. Zvítězil bývalý federální premiér Ladislav Adamec, který získal 868 hlasů. Porazil Evžena Průšu (228 hlasů), Vasila Mohoritu (201 hlasů) a stávajícího generálního tajemníka ÚV KSČ Karla Urbánka (159 hlasů). Totožní kandidáti se utkali i o post prvního tajemníka ÚV KSČ. V této volbě zvítězil Mohorita (819 hlasů), když porazil Urbánka (301 hlasů), Průšu (187 hlasů) a Adamce (55 hlasů). Urbánek byl zvolen předsedou Ústřední revizní a kontrolní komise. Sjezd jednomyslně zrušil stanovy a přijal řadu unikátních dokumentů – Prohlášení k občanům ČSSR, Usnesení k posouzení politické odpovědnosti bývalých vedoucích funkcionářů KSČ, Prohlášení k bývalým členům KSČ vyloučeným a vyškrtnutým po letech 1968–1969, Akční program KSČ Za demokratickou socialistickou společnost v ČSSR. Za neplatné prohlásil *Poučení z krizového vývoje*, rehabilitoval členy strany, kteří z ní byli po událostech let 1968–1969 vyloučeni a vyškrtnuti, a nabídl členství všem, kteří o to projeví zájem. K 21. prosinci 1989 zrušil Lidové milice.³⁴

Unikátnost mimořádného sjezdu spočívá především v do té doby ani poté nevídané sebereflexi KSČ a distanci od předchozího

33 Z prvního dne sjezdového jednání. *Rudé právo*, 22. prosince 1989, s. 2.

34 Nabízíme ruku ke spolupráci při výstavbě společného domova. *Rudé právo*, 22. prosince 1989, s. 1.

modelu vládnutí. Právě zde zaznělo přiznání chyb, omylů, deformací proti lidskosti a demokracii. Delegáti se omluvili za bývalé vedení strany: „Omlouváme se naší mládeži i všem občanům, kteří byli postiženi neoprávněnými represemi, omlouváme se dětem těch rodičů, které trpěly postihy ještě v dalších generacích. Omlouváme se za veškerá příkoří i členům strany, kteří za svoje reformní postoje, za nesouhlas s protizákonným vstupem vojsk pěti spojeneckých zemí v roce 1968 museli KSČ opustit a ztratili postavení rovnoprávných občanů. [...] Dáme plný průchod takovému hodnocení všech skutečností, které bez předpojatosti zhodnotí míru odpovědnosti osob i institucí státu a strany v uplynulých čtyřech desetiletích s plným respektováním všeho nesporného a trvalého, čeho bylo dosaženo v průběhu národně demokratické revoluce i při výstavbě socialismu v naší vlasti. Přitom budeme vždy starostlivě dbát pravidla chovat se pozorně k dějinám, neboť jinak bychom se dopustili dalších chyb, dokonce na svých matkách a otcích, sami na sobě. Proto nedopustíme ani snižování pracovních a občanských zásluh těch členů strany, kteří po desetiletí svědomitě a nezištně plnili politické a pracovní úkoly ve prospěch naší společnosti.“³⁵

Čtvrt roku poté se konal 31. března 1990 v Praze-Vokovicích, v budově Vysoké školy politické ÚV KSČ, ustavující (nečíslovaný) sjezd KSČM. Zúčastnilo se jej 245 delegátů. Sjezd schválil ustavení územní organizace KSČ na území ČR; KSČM byla nedílnou součástí KSČ. Sjezd vedle schválení názvu strany a jejího programového prohlášení doporučil ÚV KSČ, aby delegoval orgánům KSČM pravomoci potřebné pro jejich činnost. Prvním předsedou KSČM byl zvolen Jiří Machalík z Olomouce – původně bylo navrženo pět kandidátů, z nichž však čtyři kandidaturu stáhli. Sjezd rovněž zvolil 101členný ústřední výbor (85 členů z okresů a obvodů, 15 za politickou reprezentaci a předseda). ÚV KSČM na svém prvním zasedání ze svého středu zvolil osmnáctičlenný výkonný výbor a tři tajemníky: Františka Adámka, Josefa Kašubu a Zdeňku Tesařovou (původně bylo šest kandidátů, z nichž však tři kandidaturu stáhli).³⁶

35 Prohlášení k občanům ČSSR, 20. prosince 1989, dostupné na: <https://www.kscm.cz/cs/nase-strana/dokumenty/dulezite-dokumenty-k-minulosti/prohlaseni-k-obcanum-cssr> [citováno 31. 3. 2020].

36 *Rudé právo*, 2. dubna 1990, s. 1–3; GROSPIČ, Stanislav: *Dvacet let Komunistické strany Čech a Moravy*, dostupné na <https://www.parlamentnilisty.cz/politika/obce-vo-licum/Gros-pic-KSCM-Komuniste-vedeli-co-prijde-162465> [citováno 31. 3. 2020].

Za dalších necelých sedm měsíců proběhl 13.-14. října 1990 v olomouckém Domě kultury Sigma I. sjezd KSČM. Sjezd, který vytvořil základy pro následné zaregistrování KSČM jakožto samostatné strany, schválil organizační řád a první samostatný program strany. Zúčastnilo se jej 648 delegátů (67 % jich bylo ve věkové skupině 36–50 let, víc než 50 % s vysokoškolským vzděláním). Sjezd volil nové vedení. Nominováno bylo čtrnáct kandidátů na předsedu, z nich ovšem osm odstoupilo. Všech šest zbývajících kandidátů bylo mladších 45 let, což je v kontextu předchozích výtek vůči komunistické straně ohledně gerontokracie poměrně zajímavá skutečnost. Kandidovali předseda Jiří Machalík, Alexandr Černý, Michal Kraus, Lubomír Lédl, Miloslav Ransdorf a Jiří Svoboda. V prvním kole nebyl zvolen nikdo, do druhého kola postoupili Svoboda, Machalík a Ransdorf. Poslední z nich se kandidatury vzdal a podpořil Svobodu. Předsedou se stal Svoboda (387 hlasů), Machalík obdržel 248 hlasů. Na sjezdu byl po půl roce zvolen i nový ústřední výbor. Jeden z úkolů však sjezd nesplnil – měl zvolit kandidáta KSČM na předsedu Federace KSČM a KSS-SDL. Delegáti vybírali ze dvou kandidátů – Vasilu Mohority (313 hlasů) a Miroslava Grebeníčka (322 hlasů), žádný z nich však nezískal potřebnou nadpoloviční většinu hlasů.³⁷ Zůstalo tak na českých, moravských a slezských delegátech 18. sjezdu KSČS, aby se rozhodli sami.³⁸ Sjezd dále schválil *Teze ekonomického a sociálního programu KSČM*. Za hlavní cíl strany byl stanoven demokratický socialismus, zároveň se delegáti přihlásili „k tradicím levice v sociálně-demokratickém hnutí v naší zemi a k těm úsekům dějin komunistického hnutí v Československu, v nichž komunisté dokázali překročit úzce třídní a stranické horizonty a stát se součástí široké fronty demokratických sil“.³⁹

O tři týdny později 3.-4. listopadu 1990 se uskutečnil 18. sjezd KSČS. Probíhal na několika místech v Praze, jelikož původně domluvený Palác kultury, tradiční místo komunistických sjezdů, byl na poslední chvíli před sjezdem ze strany správců Paláce odřeknut.⁴⁰ Zúčastnilo se jej 833 delegátů. Sjezd definitivně přetvořil KSČS ve federaci české a slo-

37 M. Grebeníčkovi scházelo sedm hlasů.

38 *Rudé právo*, 15. října 1990, s. 1-2.

39 Srov. FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 109.

40 *Rudé právo*, 5. listopadu 1990, s. 2.

venské komunistické strany, když zvolil její čtyřadvacetičlenné vedení, paritně složené ze zástupců obou částí federace. Volil i nového předsedu, neboť Ladislav Adamec v září 1990 na svou funkci rezignoval. V předsednickém a místopředsednickém postu se měli po roce střídávat zástupci českých a slovenských komunistů. Předsedou byl pro léta 1990–1991 zvolen Pavol Kanis, místopředsedou Grebeníček. Ten na začátku sjezdu v hlasování delegátů za KSČM s 326 hlasy z 616 porazil Mohoritu.⁴¹ Posláním Rady nebylo řídit subjekty federace (neměla vůči nim nadřazené postavení), ale zastupovat společné zájmy obou subjektů ve vztahu k federálním státním orgánům a politickým stranám. V Programové deklaraci KSČS vyjádřila snahu o vytvoření demokratické a sociálně spravedlivé společnosti v jednotném státě Čechů, Slováků, dalších národností a etnických skupin.⁴²

Mimořádný (nečíslovaný) sjezd KSČM, který se konal 1. února 1992, byl svolán do Nymburka kvůli záležitostem vyplývajícím ze zákona č. 424/1991 Sb., o sdružování v politických stranách a hnutích. Tento zákon nařizoval stranám, aby uvedly svůj organizační řád a další vnitřní předpisy do souladu s tímto zákonem. KSČM do organizačního řádu včlenila článek o povinnosti předkládat výroční finanční zprávu České národní radě. Strana na tomto sjezdu rovněž vyhlásila výsledek svého vnitrostranického referenda ohledně změny názvu.⁴³

Následující, II. sjezd KSČM proběhl 12.–13. prosince 1992 v Kladně. Schválil základní Program KSČM, který se neměnil dalších přinejmenším dvacet let, a Stanovy KSČM. Sjezdu se zúčastnilo 399 (druhý den 398) delegátů. Předsedou strany byl bez protikandidáta 381 hlasy znovu zvolen Svoboda, místopředsedou Grebeníček, předsedou Ústřední revizní komise Otakar Zmítka a předsedou rozhodčí komise Machalík. Členy stopětičlenného ústředního výboru byli z politické reprezentace sjezdem zvoleni výrazní politikové následujícího období – Vojtěch Filip, Jaroslav Sural, Radim Valenčík, Marta Semelová, Miloslav Ransdorf.⁴⁴

41 *Rudé právo*, 5. listopadu 1990, s. 1.

42 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 109.

43 *Rudé právo*, 3. února 1992, s. 1.

44 *Haló noviny*, 14. prosince 1992, s. 1; *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 77.

Zlomem, který ukončoval přechodné období let 1989–1993, kdy byla otevřená varianta reformování strany, případně její sociáldemokratizace, se stal III. sjezd KSČM. Sjezd zahájil novou etapu v životě strany, která podle všech známek trvala i v dalších letech. Uskutečnil se 26. června 1993⁴⁵ v Prostějově. Skutečnost, že bude zlomový, byla zřejmá již z okolností jeho svolání (viz výše), stejně jako ze skutečnosti, že stávající předseda Svoboda avizoval, že nebude svůj mandát obhajovat a že se dokonce sjezdu nezúčastní ani jako delegát, byť byl zvolen. Byl také jediným ze zvolených delegátů, který se alespoň zahájení sjezdu nezúčastnil. Své rozhodnutí odůvodnil poznáním marnosti svého úsilí a tím, že ve straně získávají vliv představitelé bývalých stranických aparátů. Ocenil představitele reformního proudu, jichž si vážil – J. Mečla, Z. Masopusta, V. Řezáče, předsedy OV KSČM z Liberce, Českého Krumlova, Kutné Hory, Šumperka a další. Přiznal, že podcenil význam názvu strany, neboť ten stávající „na sebe váže fundamentalistické proudy ve straně“.⁴⁶

Z 369 delegátů bylo 13,5 % žen a přes 78 % bylo mladších 50 let. Nicméně již zde byl patrný hlavní věkový „kádrový“ rezervoár strany, neboť 54 % delegátů bylo ve věku 40–50 let. Klíčové hlasování se odehrálo v první části sjezdu, když přes 58 % delegátů (217) odmítlo nový název Strana nové levice – KSČM, který představila skupina kolem Mečla a Stiborové. Diskuze předcházející tomuto hlasování byla následně zpochybněna, předsedající sjezdu Filip byl obviněn z účelové manipulace, když dal zazníť pouze hlasům proti změně názvu. V reakci na to jeden delegát okamžitě ukončil členství ve straně, dalších sedmdesát delegátů sjezd opustilo a ve stejném objektu, ve vedlejším sále, začali okamžitě chystat vznik nové Strany demokratické levice. Dobový tisk to komentoval slovy o rozštěpení strany, byť zpětně viděno o zásadní rozštěpení nešlo a oddělil se z hlediska budoucnosti marginální proud.

Jednání sjezdu pokračovalo s cca 300 delegáty. Z původních deseti kandidátů na předsedu zůstali po hlasování o názvu pouze čtyři – T. Bleier, M. Grebeníček, Z. Klanica a M. Ransdorf. Kandidatury se vzdali V. Kuchař, J. Maštálka, J. Ortman, V. Řezáč, J. Sural a M. Stiborová, tedy vesměs samí reprezentanti budoucích SDL a LB. V prvním kole

45 Fakticky ale sjezd skončil až 27. června 1993 před druhou hodinou ranní.

46 *Haló noviny*, 26. června 1993, s. 1.

nebyl zvolen nikdo, do druhého kola postoupili Grebeníček (170 hlasů), Bleier (76) a Ransdorf (33). Neuspěl Klanica (13). Ransdorf se kandidatury pro druhé kolo vzdal ve prospěch Grebeníčka. Ve druhém kole pak zvítězil Grebeníček, ačkoli oproti prvnímu kolu získal jen šestnáct hlasů navíc (186), Bleier obdržel 113 hlasů. Předsedou Ústřední revizní komise byl zvolen Zmítko, rozhodčí komise Levý.

Sjezd se vypořádal rovněž se Štěpánovým proudem – frakcí –, a Štěpána i Obzinu vyloučil ze strany. Pro vyloučení hlasovalo 222 delegátů. Obecně byla ze stanov vyškrtnuta možnost vytvářet frakce.⁴⁷

47 Tamtéž, 28. června 1993, s. 2.

3. Proměna politického systému ve vztahu ke KSČ

Rozpad Národní fronty, emancipace masových společenských organizací

Zastřešující orgán veškerého politického a společenského života let 1945–1989 – Národní fronta Čechů a Slováků – zanikl jako celek 7. února 1990, kdy se organizace dosud sdružené v Národní frontě (NF) rozhodly „ukončit činnost pléna a předsednictva Ústředního výboru NF ČSSR“.¹ O její existenci se už nezmiňoval, ani s ní nepočítal zákon o politických stranách č. 15/1990 Sb. z 23. ledna 1990. Nicméně z ústavy byl článek 6, který deklaroval, že „Národní fronta Čechů a Slováků, v níž jsou sdruženy společenské organizace, je politickým výrazem svazku pracujících měst a venkova, vedeného Komunistickou stranou Československa“, vypuštěn až ústavním zákonem č. 376/1990 Sb. z 20. září 1990.²

Existence NF byla v posledních týdnech před zánikem ryze formální. Jednotlivé členské organizace, ať již politické či společenské, se z vlivu KSČ vymanily na konci roku 1989 a na začátku roku 1990. Tak například Socialistický svaz mládeže zanikl již z 27. na 28. ledna 1990. Na jeho troskách vznikl Komunistický svaz mládeže, a to 13. dubna 1990.³

Jiná situace se týkala odborového hnutí. Revoluční odborové hnutí (ROH) se z bezprostředního vlivu komunistické strany vymanilo. Po

1 Sněmovní tisk č. 65, Federální shromáždění, VI. volební období, dostupné na http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0065_00.htm [citováno 31. 3. 2020].

2 Ústavní zákon č. 376/1990 Sb., kterým se mění ústava České a Slovenské Federativní Republiky, ve znění pozdějších předpisů. *Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní Republiky / České republiky / Slovenské republiky*, roč. 1990, částka 64, s. 1378.

3 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 193, 209.

zániku ROH vznikla 3. března 1990 Česká a Slovenská konfederace odborových svazů (v listopadu 1993 vznikla po oddělení slovenských odborů Českomoravská komora odborových svazů – ČMKOS).⁴ Právě ČMKOS převzala majetek a členskou základnu ROH. Komunisté se při ztrátě vlivu pokusili v dubnu 1991 zformovat vlastní, komunistickou odborovou centrálu – Odborové sdružení Čech, Moravy a Slezska (OS ČMS). Ačkoli jeho prvním předsedou byl Karel Heneš (1991–1992), za normalizace předseda středočeské odborové rady, v listopadu 1989 zvolený předsedou Ústřední rady odborů, nešlo o právního ani faktického nástupce ROH – tím zůstala ČMKOS.

Transformace jiných někdejších národněfrontovních masových organizací probíhala postupně. Všechny se přeměnily v občanská sdružení (Český svaz žen v Levicové kluby žen, Svaz československo-sovětského přátelství ve Společnost přátel národů východu apod.),⁵ přičemž přímý institucionální vliv KSČ nelze prokázat u žádného z nich, jakkoli personální vliv na různých úrovních, včetně nejvyšší, byl patrný.⁶ Zájem strany ale trval. Na podzim 1990 KSČM deklarovala, že „má zájem na spolupráci s levicově zaměřenými dětskými a mládežnickými organizacemi při řešení jejich oprávněných potřeb a zájmů. Poskytuje jim podporu v jejich činnosti.“⁷

Nově vznikající či obnovované nekomunistické organizace, případně politické strany od začátku jasně deklarovaly, že nechtějí fungovat na bázi NF, což byl výrazný rozdíl oproti roku 1968.

— KSČ(M) jako antisystémová strana

O výrazné rozšíření pojmu antisystémová strana se zasloužil italský politolog Giovanni Sartori. Cílem antisystémové strany není pouhá změna

4 KROUPA, Aleš – MANSFELDOVÁ, Zdenka: Občanská sdružení a profesní komory. In: BROKL, Lubomír a kol.: *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: SLON, 1997, s. 157.

5 FIALA, Petr a kol.: *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 1998, s. 148–149.

6 Kupř. předsedou Českého svazu včelařů byl v letech 1990–2003 Josef Mandík, jenž byl v letech 1992–2006 poslancem za KSČM.

7 Organizační řád KSČM, čl. 32. *Dokumenty 1. sjezdu Komunistické strany Čech a Moravy*.

vlády, ale změna celého politického systému. Tyto strany mají delegitimizující vliv, zpochybňují legitimitu režimu, vůči němuž stojí v opozici. Sartori rovněž upozorňuje, že antisystémový nemusí být revoluční.⁸

Debata spojená s antisystémovostí KSČM je poměrně široká. Český politolog Michal Kubát podává přehled české společensko-vědní produkce zaměřené na její klasifikaci. Ve vztahu k její možné antisystémovosti jsou předkládány následující argumenty: Prvním z nich je snaha skrývat pravou tvář, což je v souladu s předpoklady politologa Andrease Schedlera. Z toho důvodu je nutné odlišovat oficiální stanovы, programová prohlášení a předvolební hesla od interních stranických materiálů, vnitrostranického tisku a vystupování na vlastních akcích. Strana „nepochybně podkopává legitimitu demokratického politického systému existujícího v Česku. Hlásí se totiž ke známé komunistické myšlence, že ‚buržoazní‘ demokracie ve skutečnosti demokracií není, naopak ‚skutečnou‘, ‚opravdovou‘ demokracií je demokracie lidová, čili komunistický režim. Jestliže tedy říkám, že něco není tím, co samo o sobě tvrdí, že je, že se za to pouze vydává, pak zpochybňuji podstatu existence této věci.“⁹

Zpochybňování legitimacy demokracie lze doložit i dalšími argumenty – vstřícností KSČM k politickému režimu let 1948–1989, úzkou institucionální a personální provázaností s otevřeně antidemokratickými sdruženími, odcizeností její ideologie. Na antisystémovém charakteru KSČM nic nemění ani nepravděpodobnost dosažení cíle změny politického systému.¹⁰

Skutečností je, že tyto tendence začaly být viditelné až po roce 1993, nicméně přítomné byly již v těsně polistopadovém období. Patrné nebyly pouze díky dočasnému převládnutí reformistů v samotném čele strany. Reprezentanti pozdějšího antisystémového obratu však byli od roku 1990 jak v širším, tak v užším vedení strany.

8 Srovnej KUBÁT, Michal: *Politická opozice v teorii a středoevropské praxi*. Praha: Dokořán, 2010, s. 71–73.

9 Tamtéž, s. 112–113, 118.

10 Tamtéž, s. 120.

4. KSČ(M) a společnost

Antikomunismus a debata o zákazu komunistické strany

Antikomunismus byl přinejmenším v počátcích sledovaného období spojen především s odstraněním konkrétních osobností předlistopadového období z veřejného života. Po odstoupení valné části představitelů ústřední úrovně vládnutí (prezident, vlády, ústřední výbor, jeho předsednictvo) se nekoncentroval na exekutivní úroveň (ministři za KSČ zůstali ve vládě do voleb 1990, Miroslav Vacek zůstal ministrem obrany dokonce až do září 1990). V další etapě se soustředil na parlamentní scénu. Z 242 poslanců Federálního shromáždění zvolených přímo za KSČ, jich mezi 29. listopadem 1989 a 17. dubnem 1990 rezignovalo či bylo odvoláno 122 (50,4 %), v rámci procesu kooptací jich jen čtrnáct znovu obsadila KSČ.¹

Paralelně s tím se pozornost zaměřovala na úroveň všech stupňů národních výborů. I jich se týkaly kooptace upravené ústavním zákonem č. 14/1990 Sb., o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů. Podle jeho prvního článku poslanci národních výborů všech stupňů, „kteří v zájmu vyrovnaní rozložení politických sil nebo vzhledem k svému dosavadnímu působení neskýtají záruky rozvoje politické demokracie, mohou být ze své funkce odvoláni politickou stranou, jejímiž jsou členy“. Poslance bez stranické příslušnosti mohl odvolat příslušný orgán Národní fronty po dohodě s Občanským fórem. Toto výjimečné a zcela nestandardní opatření bylo časově omezeno, mohlo být uplatňováno pouze do 31. března 1990.²

1 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 100.

2 Ústavní zákon č. 14/1990 Sb. z 23. ledna 1990, o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů. *Sbírka zákonů Českoslo-*

Prostřednictvím tohoto systému byly z národních výborů odvoláni nejvíce zkompromitovaní poslanci a kooptováni představitelé nekomunistické opozice. K zásadní personální obměně pak došlo až po komunálních volbách, které proběhly v listopadu 1990. Obce a města tak byla po dobu celého roku od změny režimu pod nadvládou někdejších exponentů komunistické moci.

Detailní výzkum procesu kooptací na lokální úrovni dosud neproběhl. Nicméně některé sondy ukazují, že v řadě obcí nedošlo k téměř žádným změnám a že KSČ vyšla ze změn na komunální úrovni nesrovnatelně lépe než na úrovni centrální. V drtivé většině případů udržela až do listopadu 1990 posty předsedů a tajemníků MNV, „pouze“ v některých obcích přišla o většinu v radách.³ Zdá se, že vrcholní reprezentanti KSČ byli odvoláváni vesměs v okresních a krajských městech – mnohdy na základě veřejných demonstrací.⁴

Antikomunismus se projevoval do značné míry především v symbolické rovině – pořádání výstav, přednášek, přejmenovávání veřejných prostranství, odstraňování symbolů. „Znamení doby, ostentativní symboly rozchodu s komunismem, kontrastovaly s projevy tolerance Občanského fóra vůči komunistům, kteří přese všechno zůstávali politickými partnery. Václav Havel rád připomínal, že Občanské fórum nemá být antikomunistické.“⁵ Část antikomunistických nálad byla usměrněna procesy rehabilitací (soudních i mimosoudních), stejně jako restitucí a lustrací.

Zcela do ztracena vyzněly pokusy o delegalizaci činnosti KSČ.⁶ Nejznámějším byl podnět tehdejšího pražského městského prokurátora Tomáše Sokola ze 17. dubna 1990, ale pozastavení činnosti KSČ poža-

venské socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky, roč. 1990, částka 4, s. 38.

3 BALÍK, Stanislav: *Okresy na severu. Komunální politika v okresech Šumperk a Jeseník v letech 1989-2006*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, s. 29-40.

4 VALEŠ, Lukáš: *Zrod demokratických politických systémů okresů Klatovy, Domažlice a Tachov a jejich vývoj v 90. letech 20. století*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2007, s. 65-84; Fiala a kol., *Komunismus v České republice*, s. 102.

5 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus*. Praha: Argo, 2009, s. 61.

6 K antikomunismu viz SUK, Jiří: Politické hry s „nedokončenou revolucí“. Účtování s komunismem v čase Občanského fóra a po jeho rozpadu. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení*

dovaly přesně o měsíc později svým prohlášením i tzv. historické strany. Byly to (s výjimkou obnovené sociální demokracie) ovšem někdejší strany Národní fronty, což tomuto požadavku ve světle výše zmíněného „malého zákona o politických stranách“ dodávalo jistou nechtěnou pikantnost a v kontextu blížících se voleb i notnou dávku účelovosti.⁷ Sokolova iniciativa však byla vážnější a vyvolala velmi odmítavou reakci komunistů, kteří dokonce kvůli tomu pozdrželi chod Federálního shromáždění.⁸ Společenská atmosféra přitom zrušení KSČ(M) nepřála. Podle průzkumu z přelomu dubna a května 1990 se sice většina respondentů domnívala, že její členská základna je složena především ze stalinistů a dogmatiků a že neprojevuje velkou snahu o změnu, přesto však 72 % respondentů sdílelo názor, že KSČ by měla mít stejná práva a povinnosti jako ostatní strany.⁹ Debata o zákazu částečně spojená s antikomunismem určité části společnosti se periodicky vracela, nicméně bez jasného výstupu.

— Zabavení majetku KSČ

Z hlediska vnitřního života KSČM měl velký význam návrh ústavního zákona o vrácení majetku KSČ lidu ČSFR, který byl na půdě Federálního shromáždění projednáván 16. listopadu 1990. Komunističtí poslanci návrh odmítli. Pavol Kanis v rozpravě například vyjmenovával, co vše již strana vrátila a co ještě navrátí, a odmítl, aby byl takový zákon vůbec přijat. V podobném duchu se vyslovil i předseda KSČM Svoboda. Ransdorf hovořil o snaze ekonomicky zlikvidovat komunistickou

minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. Praha: Knihovna Václava Havla, 2011, s. 17–60. K pokusům o zákaz KSČ viz. KNEBLOVÁ, Eva: *Pokusy o zákaz KSČ (KSČM) a zákaz propagace komunismu po roce 1989.* Bakalářská diplomová práce, Katedra politologie FSS MU, 2005.

7 Viz KOPEČEK, *Éra nevinnosti*, s. 50–55.

8 Ostrý protest poslanců KSČ, *Rudé právo*, 19. 4. 1990, s. 1. Sokolovi nešlo o zákaz KSČ, ale trestní stíhání strany, jejíž stanovy shledal protiprávními. K tomu detailněji viz Drda – Dudek, *Kdo ve stínu čeká na moc*, s. 126–130.

9 FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 102.

stranu¹⁰ (o tom, jak znevýhodněné jsou obnovované a nově zakládáné strany, nehovořil). Komunisté nakonec demonstrativně opustili parlament a zákon byl stejně jako zákon o znárodnění majetku SSM přijat.¹¹ V praxi se však jednalo o komplikovaný proces, během něž se část majetku státu (resp. lidu) nevrátila. Proces navrácení majetku vrcholil v průběhu prvního čtvrtletí 1991. Představitelé strany si opakovaně stěžovali, že tento proces podvazuje jejich činnost.¹²

— Postoje společnosti a veřejného mínění ke KSČ(M)

Postoje veřejnosti vůči komunistické straně byly do značné míry ambivalentní. Na jedné straně panovala silná antikomunistická nálada, spojená s pádem komunistického režimu, na druhé straně ale některé postupy související se znevýhodňováním komunistů nenacházely bezvýhradnou podporu veřejnosti. Podle výzkumu IVVM z jara 1990 si většina občanů (72 %) myslela, že by komunistická strana měla mít stejná práva a povinnosti jako kterákoli jiná strana či hnutí. S tímto postojem nesouhlasilo 26 % respondentů. Téměř tři pětiny oslovených (59 %) se domnívaly, že by KSČ neměla být zrušena – opak podporovala více než třetina respondentů (37 %). Současně si ale více než polovina (54 %) myslela, že strana neprojevuje snahu přeměnit se v moderní politickou stranu (opak si myslelo 36 % oslovených).¹³

10 Stenoprotokol 8. společné schůze SL a SN FS, 16. listopadu 1990, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, dostupné na <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/008schuz/s008010.htm> [citováno 31. 3. 2020] a <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/008schuz/s008011.htm> [citováno 31. 3. 2020].

11 Jedná se o ústavní zákon č. 496/1990 Sb., o navrácení majetku Komunistické strany Československa lidu České a Slovenské Federativní republiky, a č. 497/1990 Sb., o navrácení majetku Socialistického svazu mládeže lidu České a Slovenské Federativní Republiky. *Sbírka zákonů České a Slovenské Federativní Republiky / České republiky / Slovenské republiky*, roč. 1990, částka 82, s. 1850–1853. K této problematice viz JAROLÍMEK, Petr: *Zákony o navrácení majetku KSČ a SSM lidu. Soudobé dějiny*, roč. IX, č. 1/2002, s. 65–81.

12 *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 16.

13 Srovnej FIALA a kol., *Komunismus v České republice*, s. 101–102.

5. Zahraničněpolitický rámec existence KSČ a její politiky

Postoj KSSS k politickým změnám v Československu

Postoj někdejšího faktického suveréna, Komunistické strany Sovětského svazu, ke změnám v Československu se pro absenci či nedostupnost pramenů jen obtížně rekonstruuje. Řadou dohadů bylo opředeno především jednání představitelů zemí a komunistických stran Varšavské smlouvy 4. prosince 1989 v Moskvě, jehož se za Československo zúčastnili Karel Urbánek a Ladislav Adamec. Byla to jediná Urbánkova zahraniční návštěva ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ. Svědectví o této události podal L. Molnár, v osmdesátých letech československý diplomat v Kodani, od září 1988 do ledna 1990 pracovník sekretariátu generálního tajemníka ÚV KSČ. Z tohoto titulu doprovázel generálního tajemníka na zahraničních cestách, včetně oné moskevské v prosinci 1989.

Schůzka, plánovaná již v listopadu 1989, probíhala v kontextu právě uskutečněného summitu Bush–Gorbačov na Maltě. Gorbačov na moskevském setkání podle Molnára zdůraznil „zajímavost SSSR, aby každý stát Varšavské smlouvy i seskupení jako celek dosáhly úspěchu, aby probíhající procesy přeměn znamenaly upevnění našich zemí, vnitřní stability a bezpečnosti.“¹ Během přestávky jednali separátně sovětsí představitelé Gorbačov a Ryžkov s československými představiteli

1 MOLNÁR, Lubomír: Moskva 4. prosince 1989 – oč šlo? *Britské listy*, dostupné na <http://www.blisty.cz/art/61124.html> [citováno 31. 3. 2020].

Urbánkem a Adamcem. V samotném závěru jednání otevřel Gorbačov téma okupace Československa v roce 1968, když předložil k odsouhlasení společné prohlášení: „Vedoucí představitelé Bulharska, Maďarska, NDR, Polska a Sovětského svazu na setkání v Moskvě 4. prosince t. r. prohlásili, že vstup vojsk jejich států do Československa v roce 1968 znamenal vměšování do vnitřních záležitostí svrchovaného státu a musí být odsouzen. Tento protiprávní zásah přerušil demokratickou obnovu v Československu a měl dlouhodobě nepříznivé důsledky. Dějiny potvrdily, jak důležité je i v nejsložitější mezinárodní situaci použít politické prostředky k urovnání všech problémů a ve vztazích mezi státy přísně dodržovat zásady svrchovanosti, nezávislosti a nevměšování do vnitřních záležitostí, což je v souladu s ustanoveními Varšavské smlouvy.“²

To však byl fakticky jeden z posledních známých vlivů, v dalších týdnech ze stranických materiálů zcela mizí ohledy a odkazy na sovětskou komunistickou stranu.

— Ztráta mezinárodních vazeb strany a (dočasná) izolace

V hektických týdnech a měsících po listopadových událostech neměla komunistická strana zřejmě energii na udržování bohatých mezinárodních styků a vazeb předchozího období. Jakkoli nejsou zahraniční kontakty vyloučeny, evidentně nehrály významnou roli. *Rudé právo* při informování o průběhu mimořádného sjezdu jakkoli psalo o hostech, vůbec nezmiňovalo, zda byl někdo z nich ze zahraničních komunistických stran. I pokud by byl, stál evidentně na okraji dění. Stejně tak tomu bylo na všech následujících sjezdech do roku 1993 – média či stranické zprávy o jakýchkoli zahraničních hostech pomlčely. Zajímavé v této souvislosti také je, že ani v jedné zprávě ústředního výboru či předsedy o činnosti mezi sjezdy není zahraničním kontaktům věnován ani řádek. Strana se jasně soustředila na své vlastní problémy, veškerou energii směřovala k obhájení a udržení svého postavení na domácí scéně a k (vy)řešení vnitřních konfliktů.

2 Tamtéž.

S rozpadem Sovětského svazu a ztrátou vlivu jeho komunistické strany fakticky zaniklo souručenství komunistických stran (jakéhokoli názvu) zemí střední a východní Evropy. Velký vliv měla také skutečnost, že převážná většina těchto stran se přinejmenším přejmenovala, případně se své komunistické identity zcela zřekla.³ KSČM byla spolu s ruskou komunistickou stranou jedinou v regionu, která nezměnila identitu a svůj název z doby komunistického režimu.⁴ Zřejmě i z tohoto důvodu byla v letech 1990–1993 fakticky izolovaná a vnější kontakty začala obnovovat až po vlastní stabilizaci s Grebeníčkem v čele.

3 HLOUŠEK – KOPEČEK, *Rudí a růžoví*.

4 Případy obnovení, resp. faktického nového založení Komunistické strany Slovenska či založení malé okrajové komunistické strany v Polsku mnohem spíše odpovídají pozici českých „Štěpánových“ komunistů v KSČ než KSČM.